

TARİH  
BİLİMLERİ  
ALANINDA  
ULUSLARARASI  
ÇALIŞMALAR

*Mart 2024*

EDİTÖR

DOÇ. DR. NESLİHAN BOLAT BOZASLAN

**Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana**

**Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi**

**Birinci Basım / First Edition • © Mart 2024**

**ISBN • 978-625-6644-79-3**

**© copyright**

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

**Serüven Yayınevi / Serüven Publishing**

**Türkiye Adres / Turkey Address:** Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA

**Telefon / Phone:** 05437675765

**web:** www.serüvenyayınevi.com

**e-mail:** serüvenyayınevi@gmail.com

**Baskı & Cilt / Printing & Volume**

Sertifika / Certificate No: 47083

TARİH BİLİMLERİ  
ALANINDA  
ULUSLARARASI  
ÇALIŞMALAR

Mart 2024

Editör

Doç. Dr. NESLİHAN BOLAT BOZASLAN



# İÇİNDEKİLER

## BÖLÜM 1

TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NDE MADENLERİN  
KULLANIM ALANLARI

Yaşar BEDİRHAN, Naime SÜDER..... 1

## BÖLÜM 2

MUAMMER KEMAL ÖZERGİN'İN HAYATI VE ESERLERİ

Yeliz ÖZMEN..... 25

## BÖLÜM 3

BARTIN'IN KITLIK TARİHİNİN SÖZE YANSIMASI: KITLIK VE  
SÜRDÜRÜLEBİLİR GIDA ÖNERİSİ

Melek SARI GÜVEN ..... 45

## BÖLÜM 4

TARİHİ SÜREÇ İÇERİSİNDE TIRHALA ŞEHİRİNİN  
KAYNAKLARDAKİ ADI

Erhan ALTEKİN ..... 59

## BÖLÜM 5

ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİNDE MUTFAK KÜLTÜRÜ

Yaşar BEDİRHAN, Kader YALMAN..... 79

## BÖLÜM 6

ESKİ MEZOPOTAMYA KAYNAKLARINDA DEPRESYON

Kübra KARAKÖZ ..... 95

## **BÖLÜM 7**

SEYYAHLARA GÖRE 19. YÜZYILDA TÜRKİSTAN'DA KERVANLAR 109

Hakan İSPİR..... 109

## **BÖLÜM 8**

OSMANLI ARŞİV BELGELERİNDE RA'SÜ'L-AYN ÇİFTLİĞİ, STATÜSÜ  
VE İLTİZAM SİSTEMİNİN ÇİFTLİKTE UYGULANMASI

Mehmet Nuri ŞANDA ..... 121

# BÖLÜM 1

## **TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NDE MADENLERİN KULLANIM ALANLARI<sup>1</sup>**

*Yaşar BEDİRHAN<sup>2</sup>*

*Naime SÜDER<sup>3</sup>*



<sup>1</sup> Bu Makale Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir.

<sup>2</sup> Prof. Dr. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü  
caturalp@gmail.com- ORCID: 0000-0002-3581-068

<sup>3</sup> Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Öğrencisi  
naimesuder19@gmail.com- ORCID: 0000-0002-9399-3835

## GİRİŞ

Maden kelimesi sözlükte “*bir yerde ikamet etmek yerleşmek*” gibi anlamlara gelmektedir. Kelime “*adn*” kökünden türeyerek mekan ismi olan “*maden*” şeklini almıştır. Maden kelimesinin bir diğer anlamı ise “*bir şeyin kökünün bulunduğu yer, ocak, rezerv*” anlamıdır. Toplumsal kullanımda ise bu kelime yeraltında bulunan, topraktan bağımsız olarak iktisadi değere sahip olan maddelere ya da onların buldukları yere verilen isimdir. (Aktan, 2003)

Türklerin yaşamış oldukları Orta Asya coğrafyasının iklim şartları tarıma uygun değildir. Bölge iklimi toprakların tarıma elverişsiz olması ve bölgede yaşayan insanlar üzerinde doğal olarak etkili olmuştur. Bir de buna stratejik konum ve bölgenin yeraltı kaynakları bakımından zengin olması eklenince Eski Türkler kadın erkek asker anlayışıyla yoğrulmuş ve savaşçı bir kimlik kazanmışlardır. Ayrıca önemli ticaret güzergâhlarının bu bölgeden geçiyor olması da bu duruma etki etmiştir.

Elde edilen bulgulara göre Türkler madenleri sırasıyla altın, bakır, tunç, demir, şeklinde işlemesi kolay olandan zor olana doğru işlemişlerdir. Altının doğada az bulunması ve dolayısıyla değerli bir maden olması alternatif bir maden olan, Eski Türklerin yaşamış oldukları coğrafya da bol miktarda bulunan bakır madeni rezervlerine olan talebi arttırmıştır. Orta Asya’da bakır maden yatakları, Semerkant, Fergana, Nemcan başta olmak üzere oldukça büyük rezervlerdir. Bölgede bulunan bakır madeninde 1000’den fazla işçi çalışmakta, elde edilen madenler hem ham madde olarak hem de mamul madde olarak diğer bölgelere ticareti sağlamıştır. (Şeşen, 2001)

Bakırdan, günlük hayatta kullanılan kap-kacaklar, tencere, kazan, tabak, çanak, bıçak, büz, tel, süs eşyaları; küpe, yüzük, vs. yapılmıştır. (Kafesoğlu, 2010) Askeri alanda; bakır ok uçları, mızraklar vs. yapılmıştır. Ayrıca bakır paralar bastırılmıştır, (Şeşen, 2001) bastırılan bu paralara “kara yarmuk” adı verilmiştir. (Durmuş, 2016)

Bakır madeninin akabinde tunç (bronz) elde edilmiş ve bakıra göre sağlamlığı fazla olması sebebiyle yaygın olarak Eski Türkler tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Tunçtan yapılan araç-gereçlerden bazıları şöyledir: Tırpanlar, delikli baltalar, kılıç kuşağı plakaları, teçhizatlar, at koşum takımları, kopçalar, düğmeler, (Grousset, 2006) ok uçları, damgalar, ateş böceği başlı yuvarlak ve kısa kılıçlar, bıçaklar, turna ağız şeklinde baltalar, çift kuş şeklinde yapılmış eşyalar; gerdanlıklar, aynalar, kavanozlar, kap-kacaklar, heykeller ve kazılarda çıkan eşyalar sayılabilir. (Sarıtaş, 2010)

Altın madeni ise Orta Asya’da ilk kez “Androva Kültürü” (M.Ö. 2000-900) döneminde ortaya çıkmıştır. (Kafesoğlu, 2010) Bu dönemde Ural-Altay dağları merkez olmak üzere Kafkasya, Tibet, Türkistan ve Zarafşan’da altın rezervleri bulunmaktaydı. (Durmuş, 2016) Yine bu dönemde altın rezervine sahip



olan diğer bölgeler şöyledir: Dekkan, Fergana, İlak, Şelci, Ustrusene, Esber'de altın yataklarına sahiptir. Çıkartılan altınlar yine aynı yerde işletilmiştir. (Durmuş, 2016)

Türkiye Selçuklu Devleti'nde madeni eserlerin işlenmesinde kullanılan tekniklerin başlıcalarını; dövme, döküm, perçin, lehim ve tombak teknikleri oluşturur.

**Dövme Tekniği:** Dövme tekniği en eski dönemlerden itibaren madenlere şekil verilesinde kullanılan bir teknik olmuştur. Bu işlem sapsız taş çekiçlerle taş örsler üzerinde şekil verilecek olan madenin yerleştirilip dövülmesiyle yapılan maden işleme tekniğidir. İstenildiği gibi elde diskler dövülerek levha halini getiriliyor ve istenilen formlara dönüştürülüyordu.

**Döküm Tekniği:** Maden potaya konulup eritildikten sonra istenilen biçimde kalıplara dökülerek dondurulması işlemine “*döküm tekniği*” adı verilmiştir. (Eruz, 1993) Döküm tekniğinde çoğunlukla kalıp olarak taştan ve kilden yapılmış kalıplar tercih edilmiştir. Bu iki kalıp arasında bir tercihe gidilmek istenirse de şekil verilmesi taşa göre daha kolay olan kil kalıplar daha çok kullanılmıştır. (Güngör, 2020) Bu sayede işleyen kişinin işi kolaylaşır ve zaman kazanırdı. Döküm tekniği ile elde edilen ürünler arasında genellikle havanlar, mangallar, buhurdanlar, aynalar, şamdanlar örnek verilebilir. Ayrıca dökümü yapılan ürünler akabinde lehimlenmiştir. (Eruz, 1993)

**Perçin:** Madeni araç gereçlerin çivi ile birleştirilmesi tekniğine “*perçin tekniği*” adı verilmiştir. Çivilerin yerleştirilecekleri delikler, ucu sivri bir alet veya döküm ile açılarak çiviler yerleştirilirdi. Bu teknik sayesinde bakraç, kazan, ibrik, maşrapa gibi günlük hayatta kullanılan eşyaların kulp ve kapak kısımları rahatlıkla açılıp kapanabilir, ürünün daha rahat bir şekilde tutulması sağlanabilir ve ürün daha kullanışlı bir hal alırdı.

**Lehim:** Madeni parçaların birleştirilmesi işlemine “*lehim tekniği*” adı verilmiştir. Madeni ürünlerin kırık veya erimiş kısımları tamir etmek amacıyla sorunlu kısmın üzerine hazırlanan lehim akıtılır ardından lehim akıtılan bölüm ateşe tutulur, lehimin ek yerinin içine ulaşması sağlanır ve lehim olarak kullanılan madenin erime noktasının altında olmasına dikkat edilirdi. (Belli & Kayaoğlu, 1993) Aksi takdirde tamir etmek yerine daha çok zarar verilebilirdi.

Lehimleme işlemi yumuşak ve katı olmak üzere iki çeşitliydi. Yumuşak lehimleme işleminde kurşun ve kalay tercih edilirdi. Bu sayede erime noktasının düşük olması sağlanırdı. Erime noktasının düşük olması sebebiyle yalnızca parçaların birleştirilmesi işleminde kullanılırdı. Katı lehimleme işlemiyse tavlamaaya uygun bir işlemdi. Bu sayede istenildiği gibi çekiçlenebilirdi. Ayrıca ürünün sanatsal değeri de artmış oluyordu. (Güngör, 2020)

**Tombak:** Bakır ve bakır alaşımların amalgama yardımıyla yaldızlanması işlemine “*tombaklama*”, bu yöntemle parçalar üzerine altın kaplama yapılma-

sına ise “*tombak*” tekniği adı verilmiştir. (Belli & Kayaoğlu, 1993) Eserlerin süslemesinde kullanılan bu teknik “*altın kaplama tekniği*” olarak da bilinir. Türk maden işleme sanatında kullanılan bu teknik toplum tarafından yaygın kullanılmıştır. İslamiyet öncesi dönemde Oğuzların “*Altın Yalatma*” adını verdiği teknik Türkiye Selçuklu sanatı ve Osmanlı maden işleme sanatında tom-bak adını almıştır. Bu tekniğin en çok kullanıldığı eşyalar ise şamdan, tepsi, sahan gülabdan vb. eşyalar olmuştur. (Eruz, 1993)

## 1. Türkiye Selçuklu Devleti’nde Günlük Hayatta Madenlerin Kullanımı

Türkiye Selçuklu Devleti’nde günlük hayatta madenlerden birçok alanda faydalanılmıştır. Bu alanlara kısaca değinecek olursak ilk sırayı beslenme ihtiyacımızı karşıladığımız yiyeceklerin; pişirilmesi, saklanması, sunumunun yapılması ve tüketilmesinde kullanılan madeni araç-gereçler oluşturur. Kullanılan madenlerin başında; bakır, tunç, demir ve çelik gelmektedir. Gösteriş amaçlı altın ve gümüş kullanıldığı da olmuştur. Yemeklerin yapımında; tencereler, tavalalar, kazanlar, meyvelerin sunumunda; tabaklar ve tepsi/lenger kullanılmıştır. Yiyecek ve içeceklerin tüketilmesinde ayrıca çatal, kaşık ve gıdaların parçalanmasında bıçaklar, sıvı içecekler için çaydanlıklar, bardaklar, maşrapalar, sürahiler ve taslar kullanılmıştır. (Resim, 1-2-3)

Günlük hayatta kullanılan tasların en meşhur olanı Innsbruck Ferdinandum Müzesinde bulunan taktır. Bu tas bakırdan yapılmış, üzeri “*cloisonneme tekniği*” ile işlenmiştir. Bu teknik Bizans’a ait olup, bu örnek bakır eser üzerine uygulanan ilk örnek olmuştur. (Süslü, 2007) Tasın dış yüzeyinin etrafına yazılan kitabeden anlaşıldığı üzere Artuklu Meliki Rükneddin Davud (1114-1144) adına yapılmıştır. Tasın iç ve dış yüzeyi farklı renk de dolgularla kaplanmış ve dolguların gözeleri altın yaldızlarla süslenmiştir. Türkiye Selçuklu maden sanatında kullanılan süsleme tekniklerinden bir diğeri ise “*sfenks figürü*” tekniğidir. (Resim-4)

İbn Bibi, Türkiye Selçuklu Sultanı Rükneddin’in “*saygın padişahlar tarafından gönderilen elçileri kabul etmiş olduğu meclisleri halka açık bir şekilde düzenlemiş olduğunu ve onlara sevgisini göstermek amacıyla altın kadehten şarap içtiğini, altın işlemeli tasların olduğunu ve bunların hükümdarlara hediye olarak gönderilmiş*” olduğundan bahsetmiştir. (İbn Bibi, 2014) İbn Battuta Denizli’de kendisine beyin huzurunda “*altın ve gümüş taslarda şerbet ikram edildiğinden, İzmir’de ise Umur Bey’in Şeyh İzzeddin’e hediyeler verdiğinden, bu hediyelerin ise içi gümüşle dolu bir kapta verildiğinden ve bu kabin adının maşrapa olduğundan*” bahsetmiştir. Ayrıca Türkiye Selçuklu Devleti’nde altın ve gümüş sırmalarla kaplı terliklerin kullanılmasından bahsetmiştir. (İbn Battuta, 1971)

Temizlik amaçlı ibrik, güğüm ve leğenler, düğün ve eğlence yemeklerinin yapımında kazanlar kullanılmıştır. Bu kazanlardan ayrıca köklerden elde edilen boyaların kaynatılmasında da faydalanılmıştır. Kazanları ve diğer ateşe konulan mutfak araç-gereçlerini sabitlemek amacıyla demir sacayakları kullanılmıştır.

Baharatların öğütülmesinde, eczacılık alanında kullanılan şifalı bitkilerin ve yine katı gıdaların toz haline getirilmesinde ekseriyetle havanlar kullanılmıştır. Havanlar Orta Asya kültür geleneğinin bir devamı niteliğindedir. Fakat boyutlarında, kullanılan madenlerde ve süslemelerinde zaman zaman diğer araç-gereçlerde olduğu gibi değişiklikler görülmüştür (Resim-5).

Türkiye Selçuklu Devleti'nde kullanılan havanlar görünüşü olarak şöyledir:

*“Silindir görünümlü, kalın duvarlı, ağır, sert, masif, üst kısmı yuvarlak, badem şeklinde kabaralar, kabartma rozetler yahut ‘ay’ tasvirli ‘boğa’ ve ‘güneş’ sembolü, aslan başlarıyla süslü, halka kulplu veya kulpsuz”* havan buluntuları mevcuttur. Ayrıca buluntulardan anlaşıldığı üzere havanlar çoğunlukla Güney Doğu Anadolu atölyelerinde üretilmiştir. (Süslü, 2007)

Yine sağlık ve hoş koku sağlamak amacıyla buhurdanlar kullanılmıştır. Bu buhurdanların yapımında en çok pirinç tercih edilmiştir. Pirinçten yapılmış buhurdanlardan biri olan ve Konya Mevlana Müzesinde sergilenen pirinç buhurdanın dış görünümü şöyledir:

*“Küre biçimli, iki yarım küre arkadan menteşe ile önden kilit köprüyle bağlanmış olup, üzerinde ‘delik işi tekniği’ kullanılarak yapılmış sekiz madalyon yer almıştır. Madalyonlar buhurdanın alt ve üst kısımlarında dörder dörder sıralanmıştır. Madalyonların üzerinde hayvan tasvirleri yer almış ve bu tasvirlerin gövdeleri motiflerle bezenmiştir.”* (Resim-6)

Türkiye Selçuklu Devleti'nde kullanılan bir diğer madeni eşya ise aydınlatma ve estetik bir görünüm sağlamak amacıyla kullanılan kandiller ve üzerine mum yerleştirilen şamdanlar oldukça önemli bir yere sahiptir. (Resim 7-8)

Etnografya Müzesine sergi amaçlı getirilen tunç kandilin görünümü şöyledir:

*“Kandilin üzerine, dövme tekniği ile çekiçlenerek kabartmalar oluşturulmuş ve delik işi tekniği kullanılarak süslenmiş ve yıldızlanmıştır. Ayrıca kandilin üzerinde üç ayrı bezeme tekniği kullanılmış olup kandilin boyun kısmında Nur suresinin 35. ayetinden alınan nesih hat sanatıyla yazılmış bir kitabe ile çevrilmiş, kandilin dip bölümünde ise yapım tarihi, yapım yeri ve zanaatkarının ismi yer almıştır.”*

Berlin Devlet Müzesi'nde bulunan, Artuklu sanatının izlerini taşıyan şamdanın görünümü ise şöyledir:

*“Döküm tekniği kullanılarak yapılan şamdanın üzeri gümüş varakla kaplanmış, boyun ve baş kısmı mevcut değildir. Gövdesi çan görünümünde*

*olup, yukardan aşağıya doğru ince kaburgalarla dokuz iç bükey kenara bölünmüş ve her kenarın ortasında, gövdenin inceliği bel oluşturduğu yerlere birer dış bükey madalyon yerleştirilmiştir.” (Süslü, 2007)*

İbn Battuta Antalya'ya uğradığı esnada gördüklerini şöyle anlatmıştır: “Muhteşem bir zaviyeye gittik, oturma salonunda beş adet ‘beysus’ bulunuyordu.” şeklinde (Beysus: bakırdan yapılmış üç ayaklı şamdan türüne verilen isimdir.) Şamdanın baş kısmına bakırdan yapılmış parlak ve ince bir kandil yeri açılmış olduğundan ve hemen yan kısmında yağ ile doldurulmuş bakır kapların bulunduğu bahsetmiştir. Bu kapların üzerinde çeşitli figürler yer almıştır (Resim 9) Yine kandilleri aydınlatmada kullanılan yağların konulduğu bronz yağdanlıklar vardır (Resim 10).

Ürünlerin ağırlıklarının belirlenmesinde terazi ve ağırlıklar kullanılmıştır (Resim 11-12). Madenlerin kullanıldığı bir diğer alan ise evlerin güvenliği olmuştur. Kapıların kilitlerinde, tokmaklarında ve evlerin etrafına çekilen teller madenlerden yapılmıştır. Ayrıca çekiç, balta ve taşı parçalara ayırmak için demir balyozlar kullanmışlardır. (İbn Battuta, 2010) Madenlerin günlük hayatta kullanımı bireysel kullanım dışında ihtiyaç dâhilinde paylaşılarak da kullanılmıştır. Özellikle komşular ihtiyaç durumunda birbirlerinin araç-gereçlerinden faydalanmışlardır.

En eski dönemlerden itibaren günlük hayatta kullanılan bir diğer araç-gereç ise demirden yapılmış “ütüler” dir. Kaşgarlı Mahmut ütüyü şöyle tarif eder: “*Mala biçiminde bir demir parçasıdır ki, dikiş yerlerini bastırmak için, kızdırılarak elbise üzerine basılır.*” yine eserinde; ol tonug ütidi: O, giysinin kırışıklıklarını bir demirle ütiledi ve onu düzgünleştirdi. (Kaşgarlı Mahmut, 2012)

Celeddin Karatay'ın vakfiyesinde, vakfiyenin masraflarından arta kalan para ile yirmi bakır tabak, bakırdan on büyük, beş orta, beş küçük boy tencere, iki büyük leğen, iki büyük kazan alındığından bahsedilmiştir. (Turan, Makaleler, 2010) Bu dönemde Siirt'te de bakır taslar ve bakır eşyalar meşhur olmuştur. (Merçil, 2000)

Günlük hayatta madenler sadece yapım aşamasında değil kullanım aşamasında da etkin olarak tercih edilmiştir. Özellikle bakır eşyalar ilk etapta sağlıklı gibi görünüyorsa da kalay işlemi yapılmadığı takdirde ölümlere sebebiyet verebilmekteydiler. Bu sebeple sık sık kaplar kalaycılara götürülerek kalaylama işlemi yapılmıştır. Yine araç gereçlerin temizlenmesinde cıva madeninden faydalanılarak ürünlerin pas tutması önlenmiş, altın ve gümüş ürünlerin tamirinde boraks madeni kullanılmıştır. (Bedirhan, 2023)

Bu dönemde günlük hayatta kullanılan bir diğer maden çeşidi de halk arasında bileyi taşı olarak tanınan zımpara taşı olmuştur. Bu taş özellikle aşınan yahut paslanan kesici ve delici aletlerin tekrar eski özelliklerine kavuşmasını sağlamak amacıyla tercih edilmiştir. Evler başta olmak üzere, iş yerlerinde,

atölyelerde, tarım aletlerinde, dükkanlar ve berberlerde (ustuların kesiciliğini arttırmada) yaygın bir şekilde kullanılmıştır. (Süder, 2023)

## II. Türkiye Selçuklu Devleti'nde Askeri Alanda Madenlerin Kullanımı

Türkler en eski dönemlerden itibaren savaşçı özellikleriyle tanınmışlardır. Bu sebeple savaş araç gereçlerine büyük önem vermişlerdir. (Turan, 1997) Türkiye Selçuklu Devletinde durum farklı olmamıştır. En çok kullandıkları savaş araç-gereçleri: Kılıç, yay, mızrak, (İbn Bibi, 2014) ok, süngü (bazı kaynaklarda geçen kargı, reşat ve gence olarak da geçmektedir. Dürtmek, saplamak veya fırlatma şeklinde düşmana zarar verilir.) (Göksu, 2010) gürz ve kalkan (kale kapılarının kilitlerini kırmak amacıyla) kullanılmıştır.(Resim 13) (İbn Bibi,1941) Ek olarak çelikten süslü silahlar yapmışlardır. (Turan, 1997)

Savaş araç-gereçlerinden bir diğeri de ok atımında önemli bir yere sahip olan, “zırhگیر” lerdir. Zırhگیر: Ok atışlarında başparmağa takılan yüzüklere verilen isimdir. Parmağı yaralanmalara ve incinmelere karşı korumak amacıyla kullanılır. (Oruç, 2017) Zırhگیرin parmağın üzerine oturan uzun kısmına damak veya kaş, iç kısmına kulak, kiriş takılan dış kenar kısmına ise eşik denilirdi. (Resim 14) (Aygör & Acar, 2022) Neft arabası, sapan, hançer, (Göksu, 2010) çomak, balta (nacak) kullanılmıştır. Balta savaş esnasında hem yaya hem de atlı birliklerde kullanılmıştır. Uzunlukları bir metreye kadar olan baltaları yayalar, bir metreden kısa olanları ise atlı birlikler tarafından kullanmışlardır. Bir diğeri balta çeşidi ise “teber” denilen boyu iki metre ve daha fazla olan baltalarda kullanılan silahlar arasındadır. Teberlerin hem balta hem keser olan kısımlarına ise “teber bişe” adı verilmiştir. (Göksu, 2010)

Mancınık, arrade, nekkab, miskab, taş gülle, ok ve neft atan çark, gürz, (İbn Bibi, 2014) debbus, koçbaşı, amud (Göksu, 2010), topuz (piyadelerin ellerinde ya da bellerine asılmış, süvariler ise atlarının eyerlerine bağlanarak taşmışlardır.) önemli savaş araç-gereçlerindedir. 1211'de Bizans İmparatorluğu ile yapılan savaşta Türkiye Selçuklu Sultanı I.Gıyaseddin Keyhüsrev'in omzunda asılı fil ağırlığında bir topuzun bulunduğu bahsedilmiştir. (İbn Bibi, 2014) Germiyanogulları Beyliği ordusunda, silah olarak mızrak, ok, çelik zırh ve üniformalar kullanmışlardır(Resim 15). (El-Ömeri, 2014) Savaşlarda tercih edilen bir diğeri savaş araç-gereci ise başı korumak amacıyla kullanılan demirden yapılmış “miğfer” lerdir (Resim 16). (Göksu, 2010) Miğferler farklı şekillerde yapılmış olup, genel olarak miğferlerin görünüşleri şöyledir: Sadece göz kısmı açık kalacak şekilde yüzü örten miğferler, sivri tepelikli miğferler, enselikli ve siperli miğferler bunlardan bazılarıdır. (Süslü, 2007)

Türkiye Selçuklu Devleti kendi imal ettikleri savaş aletlerinin yanı sıra ithalde etmişlerdir. Avrupadan gümüş miğfer, mancınıklar, Frenk kalkanları, zırhlar ithal etmişlerdir. Ayrıca Şaş, Harezmi, Şam bölgesinin kılıçları en eski

dönemlerden itibaren üstün özellikleriyle bilinmiştir.(Turan, 1997) Savaşlarda kullanılan mancınıkların içine taş ve demirden yapılmış yuvarlak taşlarda konulmuştur. (İbn Bibi, 1941)

Türkiye Selçuklu Devleti'nin önemli şehirlerinden olan Sivas'ın gerek demir rezervi gerekse demir işlemeciliği yönünden gelişmiş olması aynı zamanda silah üretim merkezlerinden biri olmasını sağlamıştır. Savaş aletlerinden “*kara buğra*” veya “*kara buğa*” olarak adlandırılan mancınıklar başta olmak üzere birçok savaş aleti burada üretilmiş ve ticareti yapılmıştır. Sivas'ın yanı sıra Anadolu'nun birçok şehrinde de ağır ve hafif silahlar yapıp satılmaktaydı. (Turan, 1997) Başkent Konya'da da silahhaneler bulunmakta ve bu silahhanelerde; ok, yay, kılıç, mızrak, hafif silahlar, mancınık, arrade ve daha birçok savaş aletinin üretimi gerçekleştirilmekteydi (Resim 17). (Koca, 2016)

### III. Giyim Alanında Madenlerin Kullanımı

Giyim sektörü denildiğinde ilk akla gelen elbette birbirinden değerli ve renkli kumaşlardır. Türkiye coğrafyası bu yönden oldukça şanslıdır. Şap madeninin dokuma endüstrisinde kullanılması giyim sektörüne önemli katkılar sağlamıştır. Özellikle kumaşın ve dokuma iplerinin boyanmasında kullanılan kaliteli şapların birden fazla rengi olması ürün çeşitliliğine katkı sunmuştur. Türkiye şapları, beyaz, pembe (Acun, 2010) ve kırmızı (Bedirhan, 2023) renklerde olması önemli bir avantajdır. Yine şaptan faydalanılan bir diğer alan dericilik sektörü olmuştur. (Koca, 1996) Derilerin tabaklanması ve kullanılabilir hale gelmesinde şap madeninden faydalanılmıştır. Yine bitki köklerinden de boyama amaçlı faydalanılmıştır. Ayrıca kök boya yapımında kullanılan kazanlar bakır, tunç ve demir gibi madenlerden yapılmış ve kazanları sabitlemek için demir sacayakları kullanılmıştır.

Giyim alanında madenlerden sadece kumaş boyama alanında değil elbiseleri süslemek amacıyla da faydalanılmıştır. Süslemede kullanılan madenler ekonomik düzeye göre farklılık arz etmiştir. Genellikle tercih edilen madenlerin başında altın, gümüş ve lacivert taşı gibi çeşitli taşlar sayılabilir. Elbiselerin süslenmesinde kullanılan bu madenleri işlemek amacıyla metal iğneler ve metal teller kullanılmıştır.

Ünlü seyyah İbn Battuta seyahatnamesinde Denizli'de başka hiç bir yerde üretilmeyen kaliteli altın işlemeli pamuklu elbiseler dokunduğunu ve Aydınoğlu Hızır Beyin Tire'de (İzmir) kendisine “*nah*” isminde, sırma işlemeli ipek elbise göndermesinden bahsetmiştir. (İbn Battuta, 2010)Yine Türkiye toprakları olan Konya, Aksaray, Denizli, Honaz, Acıpayam ve Buldan'da dericilik faaliyetleri gelişmiş ve tabaklanan derilerden geleneksel yöntemlerle çizme, kundura ve yemeniler yapılmıştır.(Bedirhan, 2023)

Türkiye topraklarının fethi öncesi kumaş işleriyle meşgul olan Rumlar bölgede Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonrada mesleklerini

sürdürmeye devam etmişlerdir. Ladik şehrinde yaşanan Rum kadın zanaatkarları “*pamuklu kumaş üzerinde altın işlemeleri*” ve “*sırmalı kumaşlar*” imal etmiş, hatta bu dönemde dokumacılıkta gelişmiştir.(İbn Battuta, 2010) Üretilen sırma elbiselerin işleminde kılaptan adı verilen altın sarılı tellerle kumaş üzerine “*çiğme*” adlı nakışlar yapılmıştır. Yine “*zerbafi*” adında altın işlemeli elbiseler imal edilmiştir. Başka bir diğer örnek ise altın, gümüş veya parlak teller ile bezeme işlemi yapılarak dokunan, “*kemha*” adlı kumaşlardır. Bu kumaşlar genellikle devletin ileri gelenleri ve aileleri için dokunmasının yanında hediye, ticaret ve ödeme amacıyla da kullanılırdı. (Uyumaz, 2010)

Türkiye Selçuklu Devletinde hükümdarlık alametlerinden “*tıraz*” döneminin anlayışına uygun olarak, hükümdarın, ismi, unvanı ve lakaplarıyla işlenmiş elbiselerdir. Tırazların haricinde, devletin ileri gelenlerine, yabancı elçilere ve savaşlarda başarı gösteren komutanlara “*hil'at*” adında elbiseler verilir. Hil'atların içerisinde sadece elbise değil “*külah, kemer, hama'il, kılıç, at, askeri mızık, alem, para*” vs. gibi hediyelerde vardır. (Koca, 1995)

Türkiye Selçuklu Devleti'nde giyim alanında kullanılan bir diğer ürün ise kaftanlardır. Kaftanların üzerlerine değerli madenler işlenmiş olup, çeşitli alanlarda tercih edilmiştir. Bu duruma en güzel örnek ise resmi günlerde kullanılan kaftanlarla günlük hayatta kullanılan kaftanların birbirlerinden farklı olması gösterilebilir. Ayrıca kaftan yapımında kullanılan kumaşın türü de dönem dönem farklılık göstermiştir. (Ögel, 1991)

Elbise ve kaftanların yanı sıra madenlerin kullanıldığı bir diğer giyim alanı ise kemerlerdir (Resim 18). Kemerler en eski dönemlerden itibaren farklı amaçlarla kullanılmış ve Türkiye Selçuklu topraklarında da kullanılmaya devam etmiştir. Kemerler hem kadınlar hem de erkekler tarafından tercih edilmiştir. Kadınların kullandıkları kemerlere kuşak adı da verilmiştir. Ayrıca tokalı kemerler ekseriyetle erkekler tarafından kullanılmıştır. Türkiye Selçuklu Devletine ait bazı betimlemelerde “*uçları sarkık bazen biraz daha kalın kemer*” betimlemelerine rastlanmıştır. (Berkol, 2019) Kemerlerin tercihinde diğer giyim alanlarında olduğu gibi iktisadi düzey etkili olmuştur. kemerlerde kullanılan tokalar ve üzerlerindeki süslemelerde daha çok altın, gümüş, tunç ve yeşim taşı gibi değerli madenler tercih edilmiştir (Süslü, 2007).

#### IV. Süs Eşyaları Alanında Madenlerin Kullanımı

Türkiye Selçuklu Devleti'nde süs eşyası yapımında genellikle altın ve gümüş tercih edilmiştir. Süs eşyası denildiğinde ilk akla gelen takılar olmuştur. özellikle kadınlar tarafından tercih edilen takılar arasında en çok tercih edilen, çeşitli madenlerden yapılan ve iktisadi düzeyinde etkili olduğu takılarda en kıymetli olandan başlayıp sıralayacak olursak, inci, firuze, yakut altın, gümüş, bronz vs şeklinde sayabiliriz. Yapılan süs eşyalarından bazıları şöyledir: Bilezikler, yüzükler, küpeler, kolyeler, vb. şeklinde sayabiliriz. Küpelere “*ökme*”

adı da verilmiştir. Kadın ya de erkeklerin kullanmış oldukları “göğüslük, gerdanlık ve ya boyun halkası” adı verilen takılarda mevcuttur.

Türkiye Selçuklu Devletinde bilezik yapımına örnek verecek olursak; “*Tellerin bükülmesi ile yapılmış olan bilezikler: Burma; akıtmalı olanlara akarsu veya akıtma; dilimli bileziklere; dilmiş, savatlılara; kabara, bir tel biçiminde olanlara; şeve, boncuk dizilerine tor ya da yandım ve yedek*” adı verilen bilezikler sayılabilir.

Süs eşyası olarak kullanılan yüzüklerde ise yapılış şekillerine ve amaçlarına göre farklılıklar vardır: “*Kaşlı yüzük, kaşsız yüzük, halka yüzük, nişan yüzüğü, gerdek yüzüğü, uğurlu ve sihirli yüzükler*” yaygın olan yüzük türlerindedir. Nişan hediyesi olan yüzüklerde genellikle altın madeni tercih edilmiştir.

Dede Korkut, hikâyesinde nişan yüzüğü ve sihirli yüzükten şöyle bahseder:

*“Beğrek parmağından altın yüzüğü çıkardı, kızın parmağına geçirdi, ortamında bu nişan olsun...” dedi. “Tepegözün peri annesi, Tepegözün parmağına bir yüzük geçirdi ve şöyle dedi: “Ok batmasın, tenini kılıç kesmesin.” şeklinde bahseder. (Ögel, 1991)*

Eski Türklerde olduğu gibi Türkiye Selçuklu Devleti’nde de yüzük farklı amaçlarda kullanılmıştır. Bu amaçlardan biride yüzüğün devlet işlerinde kullanılmasıdır. Hükümdarlar devlet işlerini yürütürken ferman ve misallerin yanı sıra hakimiyet sembollerinden biri olan yüzüklerini gerektiğinde görevlendirdikleri kişilere verirlerdi. Bu durum yüzüğün “*tuğra*” ve “*tevki*” gibi bir hâkimiyet sembolü olmasını sağlamıştır. (İbn Bibi, 2014) Resmi görevlerde kullanılan yüzüklere en güzel örnek ise Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev’in hükümlerinin ilk dönemlerinde yüzüğünün Emir Sâdeddin Köpek tarafından kullanılmasıdır. Fakat Sâdeddin Köpek, bu yüzüğü asıl amacının dışında, çıkarları için kullanmıştır. Bu yüzük sayesinde isteklerinin önünde engel olarak gördüğü rakiplerinden teker teker kurtulmuştur. (Koca, 1995)

Ayrıca Kutalmışoğlu Süleyman Şah döneminde Antakya’da, Deyrül-mülk’te, taştan yapılmış olan bir su kurnasının içinde, bakır atlar üzerinde, ok torbalarıyla, bakırdan yapılmış yedi Türk’ü simgeleyen bir Türk tilsimi bulunmuştur. (Azimi, 1988) Türkiye Selçuklu Devleti’nde madenlerin kullanıldığı bir diğer alan ise devletin itibarını göstermesi açısından önemli bir yere sahip olan tahtlar olmuştur. Tahtlar altın, gümüş gibi değerli madenlerden yapılır ve birbirinden kıymetli taşlarla süslenirdi. Tahtların yanı sıra hakimiyet sembollerinden olan taçlarda birbirinden kıymetli taşlar ile süslenerek yapılırdı (Tekinoğlu, 2012).

I. İzzeddin Keykavus Sinop fethi sonrası şehre girerken hâkimiyet nişanesi olarak; “*belinde kemeri, başında tacı ve elinde yayı*” ile şehre girmiştir (Koca, 2016). İbn Bibi seyahatnamesinde elçi karşılama sırasında Alaaddin Keyku-



bad'ın mücevher kakmalı altın bir tahtta oturup, başında tacının olduğundan ve kemerini taktığından bahser. (İbn Bibi, 2014) Türkiye Selçuklu Devleti'nin saltanat alametlerinden olan tuğları (asa) altından yapılmış devlet erkânı ise gümüş tuğ kullanmıştır (Turan, 2012). Hükümdarlık alametlerinden olan çetrelere ise atlastan yahut altın sırmalı kadifeden yapılmış olup, şemsiyeye benzeyen üzerinde dualar yazılı olan bu çetrelere "çetirci (çetirdar)" olarak adlandırılan görevliler tarafından tutulmuştur (Tekinoğlu, 2012). Türkiye Selçuklu Devletinin hâkimiyet sembollerinden biri olan ve adına "caşiye" denilen, atların eyerlerinin altına konulan keçelerde altın işlemleri kullanılmıştır (Turan, 2012). Yine eski dönemlerden itibaren kullanılan sorguçlarda da kıymetli taşlar ve madenler kullanılmıştır.

Türkiye Selçuklu Devleti'nde süs eşyaları üzerinde birden çok figür yer almıştır. Bu süsleme figürlerine örnek verecek olursak; aynalar, kapı tokmakları, şamdanlar ve daha birçok ürünün süslemelerinde sfenks figürü, güneşi simgeleyen "ebedi ışık" figürü, hayat ağacı motifi, kuyruk ve kanat uçları ejder ile biten sfenks figürü bu motiflerden olmuştur. Tilbisim'de Artuklu Beyliğine ait olduğu düşünülen bir mezarın buluntuları arasında: "12,5x10 cm boyutunda bir tunç sfenksin kuyruk ve kanat uçları ejder başları ile bitmekte, uzun örgülü saçlı ve çekik gözlü olması Selçuklu modeli sfenk olduğunu göstermiş ve taht süsü ya da çadır direği tepesi olabileceği düşünülmüştür."

Öttingen Wallerstein Koleksiyonu'nda XIII. yy'a ait bir aynanın görünüşü şöyledir:

*"Aynanın büstlü şeridinin etrafında on iki burcu simgeleyen, insan figürleri içeren bir şerit vardır. Aynanın çevresinde ise Artuk Şah'ın ismini veren bir nesih kitabe şeridi mevcuttur. 1181-1226 yılları arasında Artuklu paraları üzerinde de benzer büstler yer almıştır."*

Türkiye Selçuklu Devleti'nde kullanılan süsleme çeşidinden biri de İslamiyet ile birlikte heykel ve resim yerine tercih edilen yazılar olmuştur. XII ve XIII. yy eserler ve paralar üzerinde kullanılan yazı çeşitleri ise şöyledir: "kufi yazı; "kuşlu kufi", "örgülü kufi", "insan başlı kufi", ve "nesih yazı" bu yazı çeşitlerindedir.

Türkiye Selçuklu Devleti'ne ait olan ve Berlin müzesinde sergilenen altın kemer tokasının görünüşü şöyledir:

*"Kenar kısımları baklava biçimli, bir yüzünde karşılıklı oturan, başları geriye doğru çevrilmiş iki kanatlı-tavşan; diğer iki yüzünde ise aynı şekilde iki kanatlı-grifon figürü mevcuttur. Aralarında "hayat ağacını simgeleyen iri bir palmet yaprağı bulunan bu hayvanlı grifonların "Güneşi" tavşanlarında "Ayı" temsil ettikleri düşünülmektedir."*

Türkiye Selçuklu Devleti'ne ait olduğu düşünülen taht süslerinin görünüşü ise şöyledir:

*“Dökümle yapılmış olup, hem kabartma hem de yıldız tekniği ile süslenmiş ve ortasında büyük bir akik taşı yerleştirilmiştir. Plağın üzerinde ise tahtında bağdaş kurarak oturan, bir elini kalçasına dayamış, diğer elinde kadeh tutan iki hükümdar figürü yer alır. Çevresini, çiçekli-kufi hatla yazılmış bir “iyi dilek” kitabesi dolanmaktadır. Figürlerin sade bir zemin üzerinde yer alması, meyve ve tepsilerin ve elde tutulan nesnelere oranla büyük boyda betimlenmiş olması, plağın 12.yy’ın ikinci yarısına ait olduğu kanaatine sebebiyet vermektedir.” (Erginsoy, 2008)*

## V. Mimari Alanında Madenlerin Kullanımı

Türkiye Selçuklu Devleti mimari alanda da madenlerden faydalanmıştır. Fakat Mimari alanında madenlerin kullanımı diğer alanlara göre sınırlıdır. Bu durumun temel sebebi savaşılar ve depremler gibi doğal afetler sebebiyle eserlerin tamamının günümüze ulaşamaması daha çok yapı malzemelerinin tercihinde taş, kerpiç vs gibi malzemelerin kullanımından kaynaklıdır. Mimaride ilk dikkat çeken kısım kapı tokmakları ve kapı kilitlerinde madenlerin kullanımı olmuştur. Bunların yanı sıra anahtarlarda, çatılarda yapımında, süslemelerde ve aydınlatmalarda madenler kullanılmıştır.

Türkiye Selçuklu Devleti’nin başkenti Konya’nın ilk camisi kabul edilen Alaeddin Camisi kagir örtü sistemiyle yapılmış ve mihraba paralel olarak düzenlenmiştir (Resim 19). Caminin doğu-batı aksı ahşap döşeme kirişleri üzerinde düz tavan kaplaması tekniği ile örtülmüş ve üzeri kırma çatılı kurşun ile kaplanmıştır. Caminin doğu bölümü ise taş paye ve mermer sütunlar üzerinde sivri tuğla kemerli ve ahşap kirişli döşeme tekniğiyle örtülmüştür. Sadece Konya Alaeddin Cami değil Türkiye Selçuklu Devleti döneminden günümüze kadar ulaşan birçok yapının örtüleri kurşun madeni ile kaplanmıştır. (Kahraman, 2022)

Türkiye Selçuklu mimarisinde madenlerin kullanımına bir diğer örnekte Anadolu-Suriye kervan yolu hattı üzerine yapılmış olan Karatay hanının yapı malzemeleridir. Hanın yapı malzemeleri içerisinde yontma ve cilalı mermerin yanı sıra kırmızı taşlar kullanılmıştır. Ayrıca hanın ve dükkânların kapıları demirden yapılmıştır. (Turan, 1971)

Türkiye Selçuklu Devleti topraklarında inşa edilen dönemin ünlü taş işlemecileri olan Ahlatlı taş ustalarının yapmış olduğu Mengücekoğulları beyliğine ait Divriği (Sivas) Ulu Cami, günümüze ulaşan önemli eserlerdendir. Bu eser için rivayete göre *“Japonlar bizde olsa cam fanus içinde saklardık”* demişlerdir. 1985 yılında dünya miras listesine kültürel varlık olarak dahil edilen Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası ilk listeye giren mimari yapı olması açısından da önem arz eder. Eserin konumuz açısından önemi ise yılın belirli dönemlerinde özellikle Eylül ayında güneşin yansıması sonucu gölge şeklinde namaz kılan adam figürünün yansımasıdır (Resim 20). Bu figür bize taş işlemeciliğinde gelinen noktayı göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Mimaride kullanılan kapı kilitlerinde de madenlerden faydalanılmıştır (Resim 21). Gerek Türkiye Selçuklu kültüründe gerekse Osmanlı kültüründe yer edinen kapı tokmakları da madenlerin kullanıldığı alanlardan biridir. Kapı tokmakları ve üzerlerinde ki işlemlerden kısaca bahsedecek ve örnek verecek olursak, Anadolu mimarisinde kullanılan kapı tokmaklarının genel özellikleri arasında döküm tekniğinden faydalanılarak, kabartmalı bir şekilde farklı madenlerden yapılmıştır. Fakat çoğunlukla tunç kullanılmıştır. Bu tokmakların en bilineni ve dikkat çekici olanı ise Cizre Ulu Camii'ne ait olan kapı tokmağıdır. Bu tokmağın biri TIEM'de diğeri ise Kopenhag David Koleksiyonu'nda sergilenmekte ve bu tokmakların benzeri üçüncü tokmak ise Berlin Devlet Müzesi'nde sergilenmektedir.

Cizre Ulu Cami kapı tokmağının görünüşü şöyledir: *“Karşılıklı duran iki ejder ve ortada bir aslan başı şeklindedir. Ejderler çekik gözlü, sivri burunlu, sivri kulaklı, kanatlarını ısıtır pozisyonundadır. Figürler kazıma tekniği ile yapılmış, yılan pulu deseniyle kaplanmış gövdeleri birer büyük ilmek oluşturmakta ve birbirlerine dolanan kuyrukları kartal başlarıyla sonuçlanmaktadır.”* (Resim 22). (Erginsoy, 2008)

## SONUÇ

En eski dönemlerden itibaren hayatın vazgeçilmez bir parçası haline gelen madenlerin geçmiş insanlık tarihinin en eski dönemlerine dayanır. İlk olarak taştan kesici ve delici aletler yaparak hayatta kalan insanlık daha sonra Neolitik dönemle birlikte topraktan çanak çömlek adlı araç-gereçleri yaparak gıdalarını pişirmiş ve saklamıştır. Ardından bakırı kullanmış devamında tuncu ve demiri kullanarak tarihi çağlara adını veren madenler geçmişten bugüne hayatımızın bir parçası olmuşlardır. Türklerde maden işlemeciliği denildiğinde ilk olarak *“Bozkırın Kuyumcuları”* adını alan İskitler, devamında Türklerin demir dağını erittiği *“Ergenekon Destanı”* ve Jan-Juanların demircileri olarak adlandırılan Göktürkler ve Bumin Kağan aklımıza gelir. Günlük hayatta kullanılan bu madenler sadece kap kakac yapımıyla sınırlı kalmayıp, diğer devletlerle olan ekonomik ilişkilerde kullanılmıştır. Ekonominin yanı sıra savaş araç-gereçlerinin yapımında, sağlık alanında, sanat ve mimari alanında da ihtiyacı karşılamıştır.

Türkiye Selçuklu Devleti denildiğinde Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan bir kültür birikimi akla gelir. Türkiye Selçuklu topraklarında Orta Asya kültür geleneği daha da gelişmiş ve devamı niteliğinde olan Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Devletinde de maden işlemeciliği farklı alanlarda devam etmiştir.

Türkiye Selçuklu zanaatkarlarının maden işlemeciliğinde yaygın olarak kullanmış oldukları tekniklerin isimleri sırasıyla; dövme, döküm, perçin, lehim ve tombak tekniği olarak belirlenmiştir. Bu teknikler Anadolu'da maden işlemeciliğinde önemli mesleklerin ortaya çıkmasına ve maden sanatının ge-

lişerek devam etmesine katkı sağlamıştır. Bu mesleklerden en eskisi İlk Çağ uygarlıklarından itibaren gelişerek devam eden bakırcılık mesleği olmuştur. Günümüzde nadir de olsa bakırcılık mesleği yaşatılmaya ve sokaklara bakırcılar çarşısı adıyla isimler verilmeye devam edilmektedir. Akabinde demircilik mesleği önemli bir meslek kolu olmuş, demirci atölyeleri en küçük birimlere kadar yayılmıştır. En güzel örneği olarak ise Ankara'ya bağlı “*Temürciler Köyü*” gösterilebilir. Yine bir diğer meslek kolu dericilik mesleğidir. Anadolu'da başta Ladik (Denizli) olmak üzere birçok ilde tabakhaneler açılmış ve birbirinden kaliteli deri ürünler üretilmiştir. Yine Anadolu'da gelişen bir diğer meslek kolu ise kuyumculuk mesleği olmuştur. Bu dönemde her ne kadar Ermeni ve Yahudi kuyumcular etkili olsalar da Sabahaddin Zerkup gibi Müslüman kuyumcularda vardır.

Sonuç itibariyle Türkiye Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi gerek Osmanlı Devleti'nde gerekse Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde ve diğer birçok devlette madenlerden faydalanılmış ve faydalanılmaya devam edilmektedir, bu durum ilerleyen süreçlerde de geliştirilecektir. Aksi takdirde devletlerin istedikleri düzeylere ulaşmaları neredeyse imkansızdır. Günümüzde her ne kadar mutfak araç-gereçlerinde cam ve seramik kullanılıyor olsa da çelik araç-gereçler hala en önemli mutfak araç-gerecidir. Yine günümüzde her ne kadar savaş teknolojisi gelişse de sadece bazı madenlerin kullanımı değişmiş onun dışında madenlerden faydalanılmaya devam edilmiştir. Giyim alanında da yine iğnelerin yerini seri üretim yapan makineler almış, dönemin modasına uygun kıyafetler dikilmiş ve süslemeleri yapılmıştır. Süs eşyaları yapımında altın ve gümüş madenin modası hiç geçmemiş, sadece modelleri değiştirilmiş ve çeşitlendirilmiştir. Ayrıca çelikten yapılan takılarda oldukça rağbet görmektedir. Mimari alanında da ise kurşun, çinko, demir-çelik başta olmak üzere birçok madenin kullanımı mevcuttur.

## KAYNAKÇA

- Acun, F. (2010). Şebinkarahisar. *İslam Ansiklopedisi* (s. 393-395). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aygör, E. & Acar, M. (2022). Konya Gevale Kalesi 2019 Yılı Kazasında Bulunan Bir Çocuk Zihgiri ve Karşılaştırmalı Araştırması. *Sanat Tarihi Dergisi*. (1235-1251).
- Azimi. (1988). *Azimi Tarihi (Selçuklular Tarihi İle İlgili Bölümler)*. Ankara: TTK Basımevi.
- Bedirhan, Y.(2023). *Selçuklu Çağında Türkiye’de İç Ve Dış Ticaret*. İstanbul: Eğitim Yayınevi.
- Belli O.& Kayaoğlu İ.G. (1993). *Anadolu’da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi, Bakır Yatakları Üretimi ve Atölyeleri*. İstanbul: Sandoz Kültür Yayınları.
- Berkol, C. (2019). Tarihsel Süreçte Kemer ve Kuşak Kullanımı. *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (ss. 42-61)
- Erginsoy, Ü. (2008). *Maden Sanatı*. (Ed. Doğan Kuban), Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı (ss. 391-411). İstanbul : YKY .
- Eruz, F. (1993). *Konuşan Maden, Tombak ve Gümüş Madeni Eserler Koleksiyonu*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Bibi, (2014). *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-umuri'l-Ala'iyye Selçukname*. Ankara: TTK Basımevi.
- İbn Bibi. (1941). *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi*. (Çev. M. Nuri Gençosman). Ankara: Uzluk Matbaası
- İbn Battuta Tanci. (2010). *İbn Battuta Seyahatnamesi I*. (Çev. Sait Aykut). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Batuta. (1971). *İbn Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler*. İstanbul: MEB Yayınevi.
- Göksu, E. (2010). Türkiye Selçuklularında Ordu. Ankara: TTK Basımevi.
- Kahraman G. (2022). Konya Camilerindeki Örtü Sisteminin Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Gelişimi. *Mimarlık Bilimleri ve Uygulamaları Dergisi Araştırma makalesi*. (ss.82-100).
- Koca, S. (1995). Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus’un Aldığı ve Kullandığı Hakimiyet Sembolleri. *Bellefen*, (ss. 55-74).
- Koca, S. (1996). Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika. *Dergi Park Akademi*, (ss. 1-20).
- Koca, S. (2006). *I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi, (1192-1211)*, Ankara: TTK Yayınları.
- Mahmut, K. (2012). *Divanü Lügati't Türk Dili Divanı*. (Haz. Nuri Ekiz). Konya: Eğitim Yayınevi.
- Merçil, E. (2000). *Türkiye Selçuklularında Meslekler*. Ankara: TTK Basımevi.

- Oruç, Z. (2017). Selçuklularda Bir Hâkimiyet Alâmeti Olan Mühür-Yüzük Ve Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. (340-349)
- Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş, Türklerde Giyecek ve Süsleme (Göktürklerden Osmanlılara)* V. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tekinoglu, H. (2015). *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Kemer Yayınları.
- Turan, O. (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gaziye*. İstanbul: Neşriyat Yayınları.
- Turan, O. (1997). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Turan, R. (2012). Selçuklular Döneminde Devlet ve Teşkilat. (Ed. Refik Turan), *Selçuklu Tarihi El Kitabı*. (ss. 441-451). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Uyumaz, E. (2010). Türkiye Selçuklu Devletinde Kumaşın Farklı Kullanımına Dair. *Türkiye Selçuklu Devleti XVI. Türk Tarih Kongresi*. (ss. 59-66). Ankara: TTK Yayınları.
- Süder, N. (2023). *Türkiye Selçuklu Devleti'nde Maden ve Maden İşlemeciliği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı.
- Süslü, Ö. (2007). *Tasvirlerle Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınlar.
- Şihabeddin B. Feyzullah el-Ömeri (2014). *Mesaliku'l Ebsar, Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*. İstanbul: Selenge Yayınları.

## EKLER

## RESİMLER



**Resim 1:** Tunç yağ kandilleri, bronz buhurdanlık, bronz ölçek taşı.



**Resim 2:** Lenger /Leğen.



**Resim 3:** Bronz Sürahi.



Resim 4: Sfenks Figürlü tas.



Resim 5: Bronz Havan.



Resim 6: Pirinç buhur dan.





**Resim 7:** Ejder figürlü şamdan.



**Resim 8:** tunç kandil.



**Resim 9:** Bronz kuş figürü.



**Resim 10:** tunç yağdanlık.



**Resim 11:** *Terazi.*



**Resim 12:** *Bronz ağırlık.*



**Resim 13:** *Kargı, harbe.*



**Resim 14:** *Zırhgir*



**Resim 15:** Kösedağ Savaşı'nda, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'i koruyan askerlerin giydiği zırh, Sivas Arkeoloji Müzesinde sergilenmektedir.



**Resim 16:** Miğfer.



**Resim 17:** Çift başlı kartal sembolü kılıç.



**Resim 18:** *Bronz kemer tokası.*



**Resim 19:** *Konya Alaeddin Cami.*



**Resim 20:** *Namaz kılan adam figürü.*



**Resim 21:** *Kapı kilidi.*



**Resim 22:** *Cizre Ulu Cami kapı tokmağı.*



# BÖLÜM 2

## **MUAMMER KEMAL ÖZERGİN'İN HAYATI VE ESERLERİ<sup>1</sup>**

*Yeliz ÖZMEN<sup>2</sup>*



<sup>1</sup> Bu bölüm, Doç. Dr. Gülseren Fermanoğlu danışmanlığında, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Yeliz Özmen tarafından hazırlanmakta olan “Muammer Kemal Özergin'in Hayatı ve Eserleri” adlı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

<sup>2</sup> MEB Uzman Sosyal Bilgiler Öğretmeni, yelizozmen80@gmail.com, Orcid No:0000-0003-4340-5932.

## 1. Doğumu, Çocukluğu ve Yetişmesi

Muammer Kemal Özergin, 30 Haziran 1930 tarihinde İstanbul'da dünyaya geldi<sup>1</sup>. Babası Harputlu Hafız Fethullah Bey, annesi Erzurumlu Şefika Hanım'dır<sup>2</sup>. Kurtuluş'ta doğdu, Feriköy Çobanoğlu sokağında oturdu. Şişli, Kabataş, Beyoğlu semtlerinde ilkokul, ortaokul ve liseyi okudu<sup>3</sup>.

Kendisi iyi bir terbiye aldı, olgun, kendisinden küçüklerle ilgilenen çevresine duyarlı bir gençti. Eğitim hayatına Şişli Bomonti'deki 44. İlkokulu'nda (Bugünkü Talat Paşa İlkokulu) başladı. Kabataş Lisesi'nde ortaokulu, Beyoğlu (Atatürk) Lisesi'nde de lise öğrenimini tamamladı. Çocukluk ve gençlik yıllarından itibaren edebiyata, tarihe ve müziğe ilgi duymaya başladı. Onun musiki aşkı da daha gençlik yıllarında başladı. Büyük Türk bestecisi Hüseyin Sadettin Arel'in<sup>4</sup>, bir nevi mektep sayılan meclislerine devam etti ve Türk musikisinin nazariyesini öğrendi<sup>5</sup>. Çocukluğuna dair bilgilerimiz çok mahduttur. Daha çok öğrencisi Altan Deliorman ve Hüsrev Hatemi'nin bize aktardığı anılardan müteşekkildir. 16 yaşında iken yani lise çağlarında, komşularının ikiz çocukları olan henüz ilkokul çağlarındaki kendisinden sekiz yaş küçük Hasan Hüsrev ve Hüseyin Hatemi üzerinde büyük tesirler bıraktı, onlarla yakından ilgilendi gerek musiki gerek geleneksel oyunlarımız gerekse şiir konusunda onları bilgilendirdi. 1949 yazında ikizleri alıp o zamanlar bomboş olan Hisarüstü'ne Boğaz yönünden tırmanarak Nafi Baba türbesini onlara gösterdi. 1950 yazında ikizler için kartondan keserek Hacivat, Karagöz ve Bebruhi'yi yaptı ve onlara bir Hacivat Karagöz kitabı verdi. Hüsrev ve Hüseyin kardeşlerde o akşam bunlarla ev halkına Hacivat Karagöz oynattı<sup>6</sup>. Yine Hüsrev Hatemi'ye 12 yaşındayken hangi şarkıları dinlediğini sormuş, o da sevdiği besteleri söylediğinde bunların piyasa şarkıları olduğunu söyleyerek, Dede Efendi'yi, Lem'i Atlı'yı, Hacı Ârif Beyi dinlemesini tembihledi. İkizlerin ortaokula başlayacakları yaz, onlara bir Türkçe ders kitabı verdi, onlarda kitabı okuduklarında Yunus Emre'yi keşfettiler, kitabı geri verirken Yunus Emre'ye olan hayranlıklarından söz ettiler ve Muammer Bey de tasavvufu kısa ve öz olarak anlattı. Kardeşlerin şiire olan kabiliyetlerini gördükçe, onları şiir yolunda teşvik etti. Hüsrev Hatemi, Yahya Kemal hayranıdır ve onu görmeyi çok istemektedir. Muammer Bey Hüsrev'e Yahya Kemal'in kendi el yazmasıyla yazılmış 30 kadar şiirini vererek kopya etmesini ister bir de kaside yazmasını öğütler. Bu kasideyi alıp Park

1 Selçuk Mülayim, "Muammer Kemal Özergin (1930-1986) Orta Çağ Tarihçisi ve Türk Kültür Tarihi Araştırmacısı", *DİA* (Gözden Geçirilmiş 3. Basım) Ek-2, Ankara 2019, s.386-387.

2 H. Hüsrev Hatemi, "Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin (1930-1986)", *Tıp Tarihi Araştırmaları History Of Medicine Studies*, İstanbul 1989, s.1.

Altan Deliorman, *Türk Yurdunun Bilgeleri Portreler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. s143.

3 Hatemi, "Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin (1930-1986)", s.1.

4 Hüseyin Saadettin Arel hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Haydar Sanal, "Hüseyin Saadettin Arel" *DİA*, III., s.352-354.

5 Deliorman, *Portreler*, s. 140.

6 Hatemi, "Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin (1930-1986)", s.1-2.



Otel'e gidecekler ve Yahya Kemal'in huzuruna çıkacaklardır. Hüsrev Hatemi bütün yaz uğraşmış ancak 16 beyit yazabilmiş. Muammer bey bunu görünce beğenmemiş onun yazdıklarının kasidenin girişi olduğunu, methiyesinin, fahriyesinin ve duasının olduğu en az kırk beyit olmasını söylemiş. Ama Hüsrev Hatemi o zaman daha 13 yaşındadır<sup>7</sup>. Bugün baktığımızda bu iki kardeş 85 yaşındalar ve Hasan Hüsrev Hatemi bir tıp profesörü olmuş, iç hastalıkları uzmanıdır, bunun yanında kitapları ve şiir kitapları da vardır. Hüseyin Hatemi ise hukuk profesörü olmuş onun da kitapları, çevirileri, şiir kitapları ve gazete köşe yazarlığı yapmışlığı vardır. Bu durum Türkiye'nin bu iki güzide bilim insanlarının kendi alanları dışında geliştirdikleri edebi kişiliklerinin oluşmasında o zamanlar daha çocuk yaşta olan Muammer Kemal Özergin'in önemli rolü olduğunu düşündürmektedir.

Muammer Bey genç yaşından itibaren çevresinde ışık gördüğü çocuklarla teferruatlı bir şekilde ilgilendi. Öğrencileriyle olan ilişkilerinde de bunu görüyoruz, onları sadece tarih alanında değil birçok alanda kendilerini geliştirmeleri yönünde teşvik etti, yol gösterdi, yardım etti.

## 2.Evliliği

Ünsan Orgun ile 1958 yılında evlenmiştir<sup>8</sup>. Ünsan Orgun kendisi gibi İstanbul Üniversitesi Tarih mezunudur. Muammer Bey'den bir sene sonra mezun oldu<sup>9</sup>. Akademik çalışmalarında kocasının en önemli yardımcısıdır<sup>10</sup>. Bu evlilikten Kutlu isminde bir kızları oldu. Kızları Boğaziçi Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi Kimya Mühendisliği bölümünde okudu. Bugün Prof. Dr. Kutlu Özergin Ülgen Boğaziçi Üniversitesinde Kimya Mühendisi olarak çalışmalarına devam etmektedir. Ünsan Orgun da halen yaşamaktadır<sup>11</sup>.

## 3. Akademik Hayatı

Muammer Kemal Özergin, eğitim hayatına Şişli Bomonti'deki 44. İlkokulu'nda (Bugünkü Talat Paşa İlkokulu) başladı. Kabataş Lisesi'nde ortaokulu, Beyoğlu (Atatürk) Lisesi'nde de lise öğrenimini tamamlayarak İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne kaydoldu. 1955 yılı haziran ayında "Anadolu Selçuklularından Sultan Alâeddin Keykubât I Devri Kitabeleri" adlı teziyle bu bölümden mezun oldu. Bir lisans tezi olarak göz dolduran bu çalışma ile de dikkati çeken Özergin, aynı yıl Orta Çağ Kürsüsüne asistan olarak atandı.1959 yılında tamamladığı "Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları" adlı doktora tezi tamamen orijinal bir araştırma olup dört yıllık doktora eğitiminin sonunda doktor unvanını

7 Deliorman, *Portreler*, s. 141-142.

8 Hatemi, "Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin (1930-1986)", s.2.

9 Deliorman, *Portreler*, s.143.

10 Tuncer Baykara, "Muammer Kemal Özergin (1930-1986)", *Osmanlı Araştırmaları XXXIV, Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı-II*, İstanbul 2009, s. 12.

11 Bu bilgi Muammer Özergin'in kızı Prof. Dr. Kutlu Özergin Ülgen ile yapılan röportajda verilmiştir.

aldı. Bu çalışmada, Selçuklu devri Anadolu ulaşım ve iktisadi tarihi kadar sanat tarihi açısından da değerli malzeme bulunmaktadır<sup>12</sup>. Bugün bile bu konuda bu çalışmanın önüne geçilemediğini söylesek yeridir. Muammer Bey doktorasını verene kadar, çoğu “Bilgi” dergisinde olmak üzere kitap tanıtımı, haberler, ölüm yıldönümleriyle ilgili kısa yazılar yayımladı. İlk ciddi araştırması ise, “Üsküdar- Bostancıbaşı Derbendi Güzergâhı Mimari Eserlerinin Kitabeleri” idi. Bu yazıyı yayınlamadan bir yıl önce henüz hazırlık aşamasındayken, kendisi daha Kurtuluş’ta oturmaktadır. Hatemi kardeşler ise Anadolu yakasında Göztepe’ye taşındılar. Bir gün onları arayarak, evlerinin yakınında Merdivenköy Bektaşî Dergâhı olduğunu söyleyerek, ertesi gün oraya birlikte gitmeyi kararlaştırdılar. Ertesi gün elinde meşhur not defteriyle gelerek dergâha gittiler. Bu not defteri hiç karalanmamış ve çok özenle çizilmiş şemalar ve şekiller bulunan bir defterdir. Muammer Bey, dergâhın binasından çok kitabesiyle meşgul oldu. Tabii ki bu ziyaretle araştırması için malzeme topladı. Bir tek yazının bile hazırlanması için ne zahmetlere katlanılması gerektiği buradan anlaşılmaktadır. Bu araştırmadan sonra Haluk İpekten ile kaleme aldıkları “Sultan Ahmed III. Devri Hâdiselerine Âid Tarih Manzumeleri” başlıklı yazı takip etmiş ve her iki yazıda Tarih Dergisi’nde yayımlandı<sup>13</sup>.

Ord. Prof. Dr. Mükrimin Halil Yinanç’ın ölümünden sonra, Orta Çağ Kürsüsünde derslere girmeye başladı. İlk yıl Selçuklu Atabeyleri Tarihi dersini ve Orta çağ Pro-seminerini yürüttü. Ertesi yıl da Muhtasar Selçuklu Tarihi derslerini verdi. Bu konudaki çalışmalarını doçent olana kadar dört yıl devam ettirdi<sup>14</sup>.

Altan Deliorman fakülteyi bitirdikten bir yıl sonra “Milli Işık” adında aylık kültür dergisi yayımlamaya başladı. Muammer Kemal Özergin de bu dergiye “Türk Tarihinde Eylül ayı”, “Ekim ayı”, “Kasım ayı” gibi başlıklarla her ay yazı verdi. Bu yazılar bir yıl boyunca yayımlanarak seri tamamlandı. Bu arada Meydan Larousse Ansiklopedisi fasiküller halinde yayınlanmaya başladı. Bir gün Muammer elinde bu fasiküllerle sinirli bir şekilde dergiye gelir. Elindeki fasikülde sadece Türk kültürü ve tarihiyle ilgili 275 tane yanlış olduğunu söyleyerek, bunları yazı haline getirse yayımlayıp yayınlamayacağını Altan Deliorman’a sorarak olumlu cevap alınca yazıyı hazırladı. Yazıyı yayınladıklarında dergiyi çıkaranlar tenkitlerin doğruluğuna bakmadan, bu tenkitlerin arkasında başka sebepler aradılar. Rakiplerinin çekemeyerek böyle bir yola başvurduklarını, maksatlarının baltalamak olduğunu dile getirdiler. Halbuki o dönemde rakipleri filan da yoktur. Altan Bey bu suçlamaları Muammer Bey’e aksettirmeden tek sayılı tenkitle yetinmemin

12 Coşkun Alptekin, Selçuk Mülâyım, “Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin’in Hayatı ve Eserleri”, *Osmanlı Araştırmaları XXXIII, Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı-I*, İstanbul-2009, s.9-10.

13 Deliorman, *Portreler*, s. 143-144.

14 Deliorman, *Portreler*, s. 144.

doğru olacağını, ders alacaklarsa zaten aldıklarını söyledi ve Muammer Bey de olumlu karşıladi<sup>15</sup>.

Orta Çağ Kürsü profesörü Fikret Işıltan ile anlaşamadıkları için doçent olduktan sonra Umumi Türk Tarihine (Genel Türk Tarihi) geçti. Genel Türk Tarihi'ne geçmeden önce Altan Deliorman'la birlikte bir bayramda İbrahim Kafesoğlu'nu ziyaret ettiler. Sonrasında da Muammer Bey Umumi Türk Tarihine geçti. Bu bölümde o zamana kadar Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun verdiği dersleri üstlendi. Hazırlık sertifikasında Orta çağ Bibliyografisi ve Tarih Metodu, tezli sertifikada ise Büyük Selçuklu Devleti Teşkilâtı ve Müesseseleri derslerini verdi<sup>16</sup>. Ayrıca tezli öğrencilere seminer yaptı. Bu derslerde öğrencilere birikimlerini ve bilgilerini aktardı öğrencilerini geleceğe hazırladı. Daha sonra bu kürsüde de İbrahim Kafesoğlu'yla anlaşamadı. Silahlı Kuvvetlerin muhtıra vererek hükümeti istifaya zorladığı 1971 yılında kendi isteği ile Orhan Okay, Prof. Dr. Rahmi Hüseyin Ünal gibi eski dostlarının bulunduğu Erzurum'a Atatürk Üniversitesine geçti<sup>17</sup>. Atatürk Üniversitesi'nde bir süre Tarih Bölümü başkanlığı yaptı. Fakat Atatürk Üniversitesi'nde de iki yıldan fazla kalamadı<sup>18</sup>.

Kendisinin sadece tarihe değil musiki, Türk mimarisi, Türk dili ve diğer sanatlara karşıda ilgisi vardır. 1957 yılında İstanbul Enstitüsü Müsiki Bölümü'ne delege seçildi. Müziğe karşı duyduğu ilgi Türk bestecileri ve çalgıları konusunda yazdığı makalelerde açıkça görülmektedir. Ayrıca Prof. Dr. Rahmi Hüseyin Ünal ile olan dostluğu sayesinde Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ndeki (1971) görevi sürecince sanat tarihine olan ilgisi pekişti. Bu bölümde bir süre başkanlık da yapan Özergin'in aynı şekilde, Prof. Dr. Haluk İpekten ile birlikte yazdıkları makalelerde de Türk diline karşı gösterdiği hassasiyet ortaya çıkmaktadır<sup>19</sup>.

1968 yılında "Dımaşk Melikliği ve Dımaşk Atabeği Zahir al-Din Toğ-Tegin" adlı araştırmasıyla doçent oldu. 1973 yılında kendi isteğiyle Karadeniz Teknik Üniversitesi'ne geçti. Erzurum'dayken ailesi ile birlikte. Fakat bu sefer Eşinin annesinin ciddi şekilde hasta olmasından ve kızlarının Alman Lisesi'ni kazanmış olmasından dolayı eşinin İstanbul'dan ayrılması mümkün değildir. Trabzon'da iki ay kaldıktan sonra eşi İstanbul'a geri döner. Muammer Bey, Trabzon yıllarını yalnız geçirir<sup>20</sup>. Bu üniversitede 1974 yılında profesör payesini alır ve Temel Bilimler Fakültesi dekanı olur. Dekanlık gibi idarî bir makam onun mizacına uygun düşmediği için bu görevi dört ay sonra bırakır<sup>21</sup>. Bu görevini tamamlamasının ardından doğum yeri olan İstanbul'a

15 Deliorman, *Portreler*, s. 145.

16 Deliorman, *Portreler*, s. 146.

17 Baykara, "Muammer Kemal Özergin (1930-1986)", s. 13.

18 Deliorman, *Portreler*, s. 146.

19 Alptekin, "Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin'in Hayatı ve Eserleri", s.11.

20 Deliorman, *Portreler*, s. 146.

21 Deliorman, *Portreler*, s. 146.

döner. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin nüvesini oluşturan İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde 1981 yılında emekli oluncaya kadar görev yapar<sup>22</sup>.

Muammer Kemal Özergin emekli olduktan sonra çalışmalarını sürdürdü. Onun ilgi alanı çağları ve disiplinleri tanımadan bütün Türk tarihini içine alarak; Asya Hunları Devleti'nden Gaziantep halk oyunlarına, Nogaylardan, Başkurlardan, Abakan Türklerinden Harput manilerine, Erzurum bilmecelerine, Kırgızlarda musikiden atıcılığa, çalgılara ve İznik Gölü'nde balıkçılığa kadar geniş bir yelpazeye yayıldı<sup>23</sup>. Yani tarih, epigrafi, coğrafya, etnoloji, dil, edebiyat, sanat, musiki ve folklor ile ilgili pek çok makale yazdı. Özergin, M. Reşidoğlu, Dr. Oğuz Kınıklı ve Kemal Hacıkayaoğlu müstear adlarıyla muhtelif makaleler de neşretti<sup>24</sup>.

#### 4. Öğretim Üyesi Muammer Kemal Özergin

İstanbul Üniversitesinde Edebiyat Fakültesi'ndeki Tarih Bölümü, loş bir koridorun iki tarafında, boydan boya odaların sıralandığı bir yerdir. Baştan birkaç oda Arkeoloji bölümü hocalarının olup, Tarih asistanları genişçe bir odada toplu olarak kalmaktadır. Muharrem Kemal Özergin de asistanlığı döneminde 307 numaralı asistanlar odasında kalmış ve bu odadaki diğer asistanların arasında daha kıdemli bir konumda olduğu anlaşılmaktadır. Doktorasını tamamlayan kıdemli üç asistan diğerlerinden ayrılarak koridorun sonundaki odayı seçmişler. Bu oda, aslında Prof. Dr. Tayyip Gökbilgin'in odasıdır ama kendisi ya seyahatte ya da hasta olduğu için fakülteye pek gelmediğinden, Yeniçağ kürsüsünün asistanları Cengiz Orhonlu ve Bekir Kütükoğlu ile Orta Çağ kürsüsünün asistanı Muammer Kemal Özergin bu odaya yerleşti. O dönemde Yeniçağ kürsüsünün hocaları arasında Prof. Dr. Cavit Baysun, Prof. Dr. Münir Aktepe gibi kıymetli ilim adamları varken Orta Çağ kürsüsünün tek profesörü Fikret Işıltan'dır. Bu kürsünün doçenti olmamakla beraber dört asistan görev yapmaktadır. Bunlar, Hakkı Dursun Yıldız, Erdoğan Merçil, Ramazan Şeşen ve en eskileri olarak da Muammer Kemal Özergin'dir. Bu asistanların ortak noktaları ise zamanları gelmesine rağmen doçent olamamalarıdır. Sebebi de yabancı dil sınavını bir türlü geçememeleridir. O dönemde bu sınavı fakültenin filoloji bölümündeki hocaları yapmaktadır, söylentilere göre tarih bölümü ve filoloji bölümü arasında, ideoloji ve dünya görüşünden kaynaklanan ayrılıklar yüzünden sınavlarda tarih bölümü asistanlarına zorluk çıkarmaktadırlar<sup>25</sup>. Her ne kadar doçentlik için dil sınavını zor geçseler de Özergin İngilizce ve Fransızca bilmekte olup öğrenciliği döneminde Arapça ve Farsça dersleri de aldı. Ayrıca kitap okumasını mümkün kılacak derecede Almanca ve Rusça

22 Alptekin, "Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin'in Hayatı ve Eserleri", s. 11.

23 Deliorman, *Portreler*, s.148.

24 Alptekin, "Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin'in Hayatı ve Eserleri", s. 11.

25 Deliorman, *Portreler*, s. 139-140.

dillerine de hakimdir<sup>26</sup>. Özergin, akademik hayatı boyunca da farklı dillere hakimiyetinden ötürü yurtdışı ve yurtiçinde çeşitli kongrelere katıldı. Örneğin; Londra'da “*Türk Sanat Tarihi Kongresi'ne*” iştirak etti<sup>27</sup>. Özergin'in oldukça zengin bir kütüphanesi bulunmaktadır. Bu kütüphanesi kızı ve eşi tarafından Boğaziçi Üniversitesi kütüphanesine bağışlandı. Kütüphanenin arşivinin özel bölümünde bulunan bu kütüphane toplam 5508 kitaptan oluşmaktadır. Bu kitapların çoğunluğunu da yabancı dilde yazılmış eserler oluşturmaktadır. Ağırlıklı olarak Fransızca, İngilizce ve Rusça yazılmış eserlerdir. Bu durum bize, Özergin'in bu dillerdeki kitapları okuyup anlayacak kadar bu dilleri bildiğini ve yaşadığı dönemi düşündüğümüzde (1930-1986) o zamanda bu kadar kitabı yurt dışından getirttiğine göre ekonomik durumunun iyi olduğunu ve kitap almayı çok sevdiğini göstermektedir<sup>28</sup>. Gençlik yıllarında çok fazla kitap aldığı için ev halkı tarafından kitap alması zaman zaman yasaklanmış, fakat o kitap almaktan asla vazgeçmez aldığı kitapları kapının önündeki paspasın altına koyup eve eli boş olarak girermiş, daha sonra kitabı alıp sessizce diğer kitapların yanına koyarmış. Bu kadar kitap sever bir insanın sahaflarla arasının iyi olmadığı düşünülemez tabi ki, sahaflarda onun istediği kitapları temin etmesinde kendisine yardımcı olurlar<sup>29</sup>.

Çalışmalarını sadece üniversitelerin açık olduğu zamanlarda değil yaz aylarında da devam eder. Bir çalışmaya başladığında kendini çok kaptırır, çok heyecanlanır ve bu çalışmasında yanında olmasını istediği kişilere işleri olup olmadığını sormaksızın emri vakiler yapar. Altan Deliorman mezun olduğu yaz fakülteye uğrar, Muammer Kemal Özergin onu görünce ertesi gün Çanakkale'ye gideceklerini, Gelibolu'da bulunan birtakım mezar taşlarının estampajlarının alınması için kendisini yol arkadaşı seçtiğini söyler. Yine bir yaz gününde bir gün telefon eder ve Yapı ve Kredi Bankası tarafından kurulan bir vakfin Açık hava Tiyatrosu'nda halk oyunları tertiplendiğini duyurur ve davet eder. Altan Bey o tarihlerde halk oyunlarına pek önem verilmemesi ve böyle gösterilerin pek düzenlenmemesinden dolayı, en önemlisi de Muammer Bey'i gücendirmemek için bu gösteriye gider. Muammer Bey o gece o kadar heyecanlıdır ki bir ekiplerin arasına girip onlarla konuşur, bir kulise geçer, oradan oraya koşuşturur<sup>30</sup>. Muammer Bey her zaman böyle özverili, bir işe giriştiğinde büyük bir heyecan ve telaşla çalışır.

Altan Deliorman mezun olduktan sonra Muammer Bey mezuniyet tezini hangi alanda yapacağını sorar, basın tarihiyle alakalı olduğunu söyleyince, evine davet eder ve ona bir kitap vereceğini söyler. Şaşkınbakkal'da, Bağdat Caddesi üzerinde küçük bir villada oturmaktadır. Kütüphanesinde bulunan

26 Baykara, “Muammer Kemal Özergin (1930-1986)”, s. 11.

27 Bu bilgi Muammer Özergin'in kızı Prof. Dr. Kutlu Özergin Ülgen ile yapılan röportajda verilmiştir.

28 M.K. Özergin'in kızı Prof. Dr. Kutlu Özergin Ülgen yaptığımız röportajda belirtmiştir.

29 Baykara, “Muammer Kemal Özergin (1930-1986)”, s. 14.

30 Deliorman, *Portreler*, s. 140-141

Avram Galanti'nin “*Küçük Türk Tettebular*” adını taşıyan bu kitabı 1925'te eski harflerle basılmış. Bu kitapta Jön Türk basını hakkında çok bilgi olduğunu söyleyerek kitabı verir. Tabi kısa sürede geri vermesini de ister<sup>31</sup>.

Öğrencileriyle olan ilişkilerine bakıldığında, dikkatini çeken öğrencileriyle Adalar'a geziler düzenlediği ve bu gezilerde öğrencilerini teşvik ettiğini, kendisinin de öğrencilerine karşı rahat ve şefkatli tavırlarıyla öğrencilerin dikkatini çektiğini anlıyoruz<sup>32</sup>. Kendisinde bilim kıvılcımı gördüğü öğrencilerini her zaman teşvik etmiş, onlara evini açmaktan çekinmemiş, onlarla sevdiği insanların ziyaretlerine gitmiş. Nitekim Tuncer Baykara'yı, Hüseyin Nihal Atsız'ı ziyarete gittiğinde yanında götürmüş, bu iki değerli insanın sohbetlerini Tuncer Baykara mutluluk içinde dinlemiş<sup>33</sup>. Ayrıca kendisi bir musiki aşığı olarak öğrencilerinin de müzik zevklerini geliştirmek için elinden geleni yapmış. Tuncer Baykara'nın musiki konusundaki eksikliğini gidermek için, evlerine ziyarete geldiğinde Rus klasik müzik ustalarının plaklarını açarak dinlemesini ve beğenmesini sağlamış<sup>34</sup>. Öğrencilerini lisans dışında yüksek lisans, doktoralarında da yakından takip eder. Doktora çalışmaları uzayan Altan Deliorman'a, Eski Farsça'yı niye hatmetmediğini, tezine niçin daha fazla vakit ayırmadığını azarlarcasına sorar<sup>35</sup>. Muammer Kemal Özergin'in öğrenciliği döneminde tarih bölümünde öğrenci sayısı azdır. Hocalar öğrenciler ile tek tek ilgilenme fırsatı bulmaktadır. Altan Deliorman'ın öğrenciliği yıllarında ise sınıfların çok kalabalık olması nedeniyle hocaların öğrenciler ile eskisi kadar ilgilenemediği için Özergin hayıflanmaktadır. Özergin'in eğitim yaklaşımı içerisinde ise kendisinin öğrendiği üzere hoca öğrencisi ile birebir ilgilenmesi gerektiği için bu durumdan rahatsız olmaktadır<sup>36</sup>.

Muammer Kemal Özergin öğrencilerinin önünün açılması için de onlar için fedakârlık yapmaktan geri durmamış. Tuncer Baykara'nın asistanlığı döneminde üniversite 1972 yılında Brüksel'deki Nato zirvesine üniversiteyi temsil etmesi için iki asistan gönderecektir, bu asistanlardan birinin Tuncer Baykara olması için Özergin bizzat Rektör Kemal Bıyıklıoğlu'nu ziyaret ederek, Tuncer Bey'in ilk defa yurt dışına çıkararak bu zirveye gitmesini sağladı<sup>37</sup>.

## 5. Vefatı

Muammer Kemal Özergin'in ölümüne sebep olan mide kanseri rahatsızlığına kadar ciddi bir rahatsızlık geçirmedi. Emekli olduktan sonra Kandilli de aldığı geniş Boğaz manzaralı dairesinde çalışmalarına devam etmeye başladı. Kendisine düzenli bir çalışma programı yaptı. Sabahları çok

31 Deliorman, *Portreler*, s. 141.

32 Baykara, “Muammer Kemal Özergin (1930-1986)”, s.11.

33 Baykara, “Muammer Kemal Özergin (1930-1986)”, s.12-13.

34 Baykara, “Muammer Kemal Özergin (1930-1986)”, s.12

35 Deliorman, *Portreler*, s. 142.

36 Deliorman, *Portreler*, s.143.

37 Baykara, “Muammer Kemal Özergin (1930-1986)”, s. 13.

erken kalkıp, kütüphanede bir süre çalışıp sonra kahvaltı yapar tekrar öğleye kadar kütüphanede çalışır ve Kandilli'den saat 1'de kalkan vapurla karşıya geçip arşivde mesai bitimine kadar çalışıp eve döner ve erken yatar. Hayatı bu şekilde devam ederken fazla şikâyeti olmamasına rağmen doktora görünür ancak doktorun teşhisi çok ciddidir. Hastalık mideyi sinsi bir şekilde sarmış, ameliyat için geç kalınmış. Hastalık çok hızlı ilerlemiş dört buçuk ay sonra Cumhuriyet Bayramı'nda 29 Ekim 1986'da vefat etti<sup>38</sup>.

Muammer Kemal Özergin, nitelik ve insani açıdan eşine az rastlanabilecek naif bir kişiliğe sahip, Türk yurdunun bilge sayılabilecek kişiliklerindedir. Türk tarih tezinin daha yani filizlendiği o dönemde makaleleri ve geniş yelpazedeki yetenekleri ile âdeta disiplinler üstü bir bilim insanıdır. Bu yönüyle de kendinden sonraki jenerasyona örnek oldu. Özellikle kaynak dili öğreniminde kendisi ön ayak oldu; öğrencilerine yabancı dil öğrenmeyi devamlı salık verdi. Erken yaşta vefâtı Türk tarih yazıcılığı açısından çok büyük bir kayıp oldu. Zira yetiştirdiği bilim insanlarına bakıldığında dahi onun ufuk kazandırdığı birçok tarihçiye rastlamak mümkündür. Erdoğan Merçil, Hakkı Dursun Yıldız, Coşkun Alptekin, Tuncer Baykara, Altan Deliorman, Hüseyin Hatemî, Hasan Hüseyin Hatemî sadece bizim tespit edebildiklerimizdir.

## 6. Eserleri

### 1955

*Anadolu Selçuklularından Sultan Alaaddin Keykubad I Devri Kitabeleri*, İstanbul

Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Lisans tezi.

### 1956

- "İki Yeni Eser" *Bilgi*, sayı 111-112 (Haziran-Temmuz)
- "İstanbul Enstitüsü Dergisi" *Bilgi*, sayı 113-114, (Ağustos-Eylül)
- "Aydın Dergileri 4" *Bilgi*, sayı 117 (Aralık), M. Reşidoğlu müstear adıyla.
- "Mevlâna'nın Eserleri" *Bilgi*, sayı 117 (Aralık) M. Reşidoğlu müstear adıyla.

### 1957

- "Türkler ve Medeniyetleri", *Bilgi*, sayı 119, (Şubat), M. Reşidoğlu müstear adıyla.

- "Cemal Nadir Güler, (Ölümünün 10. Yılında)", *Bilgi*, sayı 119, (Şubat).

<sup>38</sup> Deliorman, *Portreler*, s.149.

Fatih'in Elbiseleri", *Bilgi*, sayı 122, (Mayıs), M. Reşidoğlu müstear adıyla.

- "Keşfii'z-zünûn", *Bilgi*, sayı 128, (Kasım), M. Reşidoğlu müstear adıyla.

- "Kitap Haberleri", İstanbul Enstitüsü Dergisi, sayı III.

### 1958

- "Üsküdar-Bostancıbaşı Derbendi Güzergâhı Mimari eserlerinin Kitabeleri", *TD*, IX/13, 111-132.

### 1959

- *Anadolu Selçuklu Çağında Anadolu Yolları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat

Fakültesi Tarih Bölümü Doktora Tezi.

"Sultan Ahmed III Devri Hadiselerine Âid Tarih Manzumeleri", *TD*, X/14, 125-146. (H. İpekten ile birlikte)

### 1960

- "Ahmed Paşa'nın Tarih Manzumeleri (855-896/1451-1491)", *TDED*, X, 161-184.

### 1963

- "Anadolu Yemekleri ve Türk Mutfağı" (Hâmid Z. Koşay ve Âkile Ülküran ile birlikte), *TKD*, sayı 5 (Mart)

- "Yugoslavya'da Yaşayan Türkler" *TKD*, sayı 11 (Eylül).

- "Türkiye'deki Kazak Türklerinden Bir Kısmı Amerika'ya Göçe Hazırlanıyor" *TKD*, sayı 10 (Ağustos) 286.

- "Ruhi" *İA*, IX, 764-765.

### 1964

- "Milli Oyunlardan Bir Demet", *MM*, sayı 196, (Haziran), M. Reşidoğlu müstear adıyla.

- "Tiryaki ve Petraki Konusunda", *MM*, sayı 198 (Ağustos), M. Reşidoğlu müstear adıyla.



- “Seydi'nin el-Matla'i”, *MM*, sayı 196, 198, 200 (Haziran-Ağustos-Ekim),  
M.

Reşidoğlu müstear adıyla.

-”Sivas İli Halk Oyunları”, *MM*, sayı 200 (Ekim), s. 235-236.

### 1965

-”Türk Kültürü Sözlüğü”, *Bilgi*, sayı 219 (Ağustos).

-”Anadolu Selçuklu Kervansarayları”, *TD*, XV/20, 141-170.

-”Türk Kültürü Sözlüğü”, *Bilgi*, sayı 216, s. 11-14.

-”Türk Kültürü Sözlüğü”, *Bilgi*, sayı 219, s. 11-14.

-”Türk Kültürü Sözlüğü”, *Bilgi*, sayı 220, s. 11-14.

### 1966

-”İznik Gölünde Balıkçılık”, *TFA*, X/207 (Ekim), 4216-4217.

-”Hah”, *TFA*, X/207 (Ekim), 4216-4217.

-”Afyon'da Keçecilik”, *TFA*, X/207, (Ekim), 4216-4217.

-”İstanbul'da Derlenen Yanıltmacalar” *TFA*, X/208 (Kasım), 4238.

- “Letaif-i Esnaf, *TFA*, X/209 (Aralık).

### 1967

-”Eski Bir Seyirname”, *TFA*, X/211, (Şubat) 4331-4332.

-”Kurşun Dökme”, *TFA*, X/217 (Mart) 4361-4363.

- “Harput Mânileri”, *TFA*, X/213 (Nisan), 4382.

-”Erzurum Bilmeceleri” *TFA*, X/215 (Haziran) 4132-4133.

- “Elim Elim Epelek (Kelebek) oyunu”, *TFA*, 11/219 (Ekim), 4563-4564.

-”Türk Tarihinde Ekim Ayı” *MID*, 116 (Ekim).

### 1968

-”Sivas ili Halk oyunları “, *TFA*, 11/222 (Ocak), 2636-2638.

- “Afyon'da Döğme Bakırcılık”, *TFA*, 11/224 (Mart).

- "Hacı Atmaca-oğlu ve Eseri", *IDM*, sayı 5 (Nisan), s. 312-316.
- "Bolvadin Yemekleri", *TFA*, 11/227 (Haziran), 4770-4774.
- "Prizren Kitabeleri", *VD*, sayı 8, s. 75-96 (H. Kalesi ve İ. Eren ile birlikte).

## 1969

- "İstanbul Yatırlarına Dair", *TFA*, XII/237 (Nisan), 5249-5250.
- "Halk Takviminde Aylar", *TFA*, XII/238 (Mayıs), 5275-5277.
- "Kerkük Şairleri", *HD*, IV/69 (Eylül), 20-22.
- "İstanbul Yatırları", *TFA*, XII/243 (Ekim), 5419-5420.
- "Mimar Oğul- Bey (Selçuklu Çağı Mimarları)", *HD*, sayı 71 (Kasım).
- "Bolvadin Halk Oyunları", *TFA*, XII/245 (Aralık), 4573-4574.

## 1970

- "Neşâtî Dede'nin Bir Mektubu" *HD*, X/74 (Şubat), 25-27.
- "Musiki Âletlerine Dâir Bir Manzûme", *HD*, sayı 1 (Nisan).
- "Türklerde Lâkap Alma Âdetine Dâir", *TFA*, XII/249 (Nisan), 5583-5584.
- "XVII. Yüzyılın ikinci Yarısında İstanbul-Şam Yolu", *KB*, XIX/242 (Mayıs), 34-38.
- "İncesu Köyü (Dinar) Halk oyunları", *BTD*, sayı 3 (Haziran).
- "XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti-II", (K. Hacıkayaoğlu)", *BTD*, sayı 3.
- "Nakkaş Bebzâd Çelebi'ye Dâir", *HD*, IV/79, 13-15.
- "XVIII. Yüzyıla Âid Bir Çalgı Adlan Cetveli" *TFA*, XII/252 (Temmuz), 5669-5671.
- "Letaif-i Esnafdan: I Ekmekçi", *TFA* XIII/254 (Eylül), 5742-5744.
- "İstanbul'da Derlenen Ölçülü Sözler ve Fıkralar", *TFA*, XIII/256 (Kasım), 5782-5783.
- "XVII-XVIII. Yüzyıl Musikişinaslarına Dair", *ÇD*, sayı 154 (Kasım).
- "Selçuklu sanatçısı nakkaş Abdülmü'min el-Hoyî Hakkında", *Belleten*, XXXIV/134, 219-230.

## 1971

-”Kitaplar Arasında: Jenkins, Jean, Musical Instruments”, *TFA*, XIII/258 (Ocak), 5842-5847.

- “Nâyi Çallı Mehemed Dede’ye Mersiye Tarihi”, *ÇD*, sayı 156 (Ocak).

-”İstanbul’da Derlenmiş Dilek Sözleri”, *TFA*, XIII/268, 6145-6147.

-”Eski Bir Peşrev Fihristi”, *ÇD*, sayı 157 (Şubat).

-”Boru Çalgısının Yayılışı (1)”, *TFA*, XIII/2601 (Mart), 5894-5898

- “XVII. Yüzyılda Osmanlı Ülkesinde Çalgılar I” *TFA*, XIII/262 (Mayıs), 5955-5959.

-”XVII. yüzyılda Osmanlı Ülkesinde Çalgılar II” *TFA*, XIII/263 (Haziran), 6006-6009.

- “XVII. yüzyılda Osmanlı Ülkesinde Çalgılar III”, *TFA*, XVW264 (Temmuz), 6031-6036.

-”XVII. Yüzyılda Osmanlı Ülkesinde Çalgılar IV”, *TFA*, XW265 (Ağustos).

- “Hafız Şeyda Dede’ye Dair Bir Tarih Manzumesi”, *MNM*, 11/22 (Ağustos), 20-21.

-”İstanbul’da Derlenmiş Dilek Sözleri”, *TFA*, XIII/268 (Kasım).

-”Sultan Kanunî Süleyman Han Çağına Aid Tarih Kayıtları”, *AÜAD*, 11/3, 61-130.

- “Türkiye Kitabeleri: (Samsun) Kale-Kapısı Mescidi II (Alaşehir) Şeyh Sinan Türbesi 890/1485”, *STY*, Sayı 4, s. 61-72.

- “Özdemiroğlu Osman Paşa’nın Şirvan Seferi ile İlgili Üç Manzûme”, *TED*, sayı 2, s. 255-288.

## 1974

-”Kuman-Kıpçak Bilmeceleri Üzerinde Araştırmalar”, *TFA*, XV/294 (Ocak) 6862-6865.

-”Azmi-zâde Hâletî Efendi (1570-1651)”, *HD*, XIV/123 (Mart), 29-31.

-”Halı”, *TFA*, XV/297 (Nisan), 6937-6940.

-”Ömer Çelebi’nin Nazîre Antolojisi (Mecmuatü’n-Nezâir)”, *HD*, sayı 126 (Haziran).

- “Günlerle İlgili inançlar”, *TFA*, XV/300 (Temmuz), 7028-7030.

- “Çankırı’da Ayakkabıcılık”, *TFA*, XV/302 (Eylül).
- “Güney Uygurlarında Yazılı Eserler”, *ÖD*, sayı 12 (132) (Aralık).
- “Tebrizli Mehdi Şukûhî (1829-1897)”, *HD*, XV/128, 23-24.
- “Eski Bir Ruznâmeye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri”, *TED*, sayı 4-5, s.263-280.

### 1975

- “Tarihte Medreseler”, *BD*, XXIV45 (Mart) 30-33.
- “İstanbul Yatırırları 3”, *TFA*, XVI/309 (Nisan), 7285-7286.
- “Ninniler”, *TFA*, XVI/312 (Temmuz) 7364-7369.
- “Türk Tarihi Araştırmalarında Joseph de Guignes (1721-1800)”, *ÖD*, s.3, (Mart).
- “Rumeli Kadılıklarında 1078 Düzenlemesi”, *İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan*, Ankara 1975,251-309.

### 1976

- “Adelunglar’a Göre Türkler”, *TFA*, XVII/329 (Aralık), 7833-7835.
- “Bibliyografya: Letaif-i Esnaf Folklor ve Etnografya ile İlgili Bir Kitap”, *TFA*, X/209 (Aralık), 7833-7836.
- “Temürlü Sanatına Ait Eski Bir Belge: Tebrizli Cafer’in Bir Arzı”, *STY*, VI, 471-518.
- “Kimekler ve Kimek Devleti”, *Atsız Armağanı* (Ortadoğu Gazetesi).

### 1977

- “İslam-Türk Medeniyeti Tarihi”, (Birinci Bölüm: Ders Notlan), 1976-1977 öğretim yılı.
- “Karakalpak Müziği Üzerine”, *TFA*, XVII/331 (Şubat), 7889-7894.
- “Nikolay Aleksandroviç Aristov”, *TFA*, XVII/333 (Nisan), 7951-7953-
- “Turanın Kültür Tarihine Toplu Bir Bakış”, *Turan Dergisi*, sayı 1 (13).
- “Kazakistan’da Bilim ve Yükseköğretim Kuruluşları”, *Turan Dergisi*, sayı 2 (14) (Eylül).
- “Aşkabat ve Çevresi”, *Turan Dergisi*, sayı 5(17) (Kasım-Aralık).

- “Aşkabat ve Çevresi”, *Turan Dergisi*, 4(16).
- “Beyûni”, *Turan Dergisi*, sayı 3 (15) (Ekim).
- ”Palmlad’a Göre Türkler”, *TFA*, XVII/341 (Aralık), 8169-8171.

### 1978

- ”Ahmed Ziyâî (Yirminci Yüzyılın Türk Edebiyatçıları)”, *Türk Edebiyatı Dergisi*, sayı 53 (Mart).
- “Hafız Post Hakkında”, *ND*, II/2 (Ağustos), 19-23.
- ”Ahmed Fargani (IX. Yüzyılda Bir Türk Astronomu)”, *ND*, Illi (Ekim), 40-45.
- ”Şair ve Destancı Pölken”, *TFA*, XVIII/351 (Ekim), 8458-8460.

### 1979

- ”Türk Edebiyatı Tarihinden Notlar”, *ND*; III/4 (Ocak), 30-41.
- “Halkbilimci Hâdi Zarif”, *TFA*, XVIII/354 (Ocak), 8540-8542.
- ”Türk Boylarından Alçınlar Üzerine” *TFA*, XVIII/357 (Nisan), 8617-8618.
- ”Çağdaş Türk Topluluklarından Salalar”, *TFA*, XIX/362 (Eylül), 8757-8759.
- ”Orta çağ İslam Dünyasında Zicler”, *ND*, Sayı 12 (Eylül).
- ”Yirminci Yüzyılın Türk Edebiyatçıları Rûzî Kadiri”, *Töre Dergisi* sayı (103-104).

### 1980

- “Başkurtlar”, *BGD*, sayı 7 (Ocak).
- “Abakanlılarda Sözlü Edebiyat”, *DTD*, Yıl2, sayı 3.
- “Abakanlılar”, *DTD*, Yıl2, sayı 1 (Ağustos).
- “Abakan Türklerinde Kültürel Hayat”, *DTD*, Yıl2, sayı 2 (Eylül).
- ”Çağdaş Türk Dünyası”, *BGD*, 2 (9) (Mart).
- ”Çağdaş Türk Dünyası”, *BGD*, sayı 3-4 (10-11) (Nisan -Mayıs).
- ”B. Güney Sibirya Türkleri: 1. TUVALAR”, *BGD*, Yıl2, sayı 1 (3) (Temmuz).

- “Ortaçağ İslam Dünyasında Bilginler İbn Tarhan, İbn el-Mübarek, İbn Süleyman”, *ND*, sayı 42 (Mart).

- “Müstakimzade’nin Besteciler Fihristi”, *ND*, sayı 43 (Nisan).

-”Divan-ı Hikmet (Dini-Tasavvufi) Edebiyatımızdan”, *ND*, Sayı 45-46 (Haziran-Temmuz).

- “Cov Devleti”, *Türk’e Çağrı Dergisi*, Sayı 4-5 (16-17) (Ağustos-Eylül).

-”Asya Hunlan Devleti I (Hsiung-nu Şan-Yükiğü)”, *Türk’e Çağrı Dergisi*, sayı 6 (18)(Ekim).

-”Asya Hunlan Devleti II”, *Türk’e Çağrı Dergisi*, sayı 7 (19) (Kasım).

## 1981

-”Atatürk Diyor ki: Dinimize Dair”, *OD*, sayı 1 (Ağustos).

- “İbn Sina, Doğumunun 1000. Ölümünün 944. Yıldönümünde”, *OD*, sayı 1 (Ağustos Dr. Oğuz Kınıklı adıyla).

- “Makas Bekmuhammet (1830-1904) Kazak Halkbilimcilerinden”, *OD*, sayı 1 (Ağustos) .

-”Hocam Bahadır Beg”, *OD*, sayı 1 (Ağustos).

-”Türk Meşhurları”, *OD*, sayı 1-2 (Ağustos-Ekim).

- “Mesudiye Destanı”, *OD*, sayı 2 (Ekim) M. Reşidoğlu müstear adıyla.

- “Aile Ocağında Kışın Dinlenme ve Oyun” *OD*, sayı 2 (Ekim), Kemal Hacıkayaoğlu müstear adıyla.

-”Abdullah el-Baranî Hakkında”, *OD*, sayı 2 (Ekim).

-”Bir Çin Kaynağına Göre: Asya Hunları Kültürü”, *MEKD*, sayı 12 (Ekim), Dr. Oğuz Kınıklı müstear adıyla.

## 1982

-”Yine Abdullah el-Baranî’ye Dair”, *OD*, sayı 5 (Ocak).

- “Sakalar’da Destan Olonko”, *KED*, sayı 3 (Temmuz-Ağustos-Eylül).

-”Tuva Yurdu Tarihi”, *MEKD*, sayı 15 (Mayıs).

- “Kırgızlarda Musiki”, *MEKD*, sayı 16 (Temmuz).

- “Bagatlar ve İlgili Yer Adları” *MEKD*, sayı 16 (Temmuz), Dr. Oğuz Kınıklı müstear adıyla.

### 1983

- "Eski Türk Sporlarından Atıcılık", *MEKD*, sayı 17 (Temmuz), Kemal Hacıkayaoğlu müstear adıyla.
- "On dördüncü Yüzyılda Türk Dünyası", *MEKD*, sayı 22 (Temmuz).
- "Çağdaş Türkistan Edebiyatından", *Töre Dergisi*, sayı 150 (Kasım).
- "Türkistan Halk Edebiyatı- Cuman Bülbül (1818-1886), Ciyen-Murat Cıray (1836-1908), Taşçarşembe-oğlu (1909-1967)", *Töre Dergisi*, sayı 150 (Aralık).

### 1984

- "Çağdaş Türkistan Edebiyatından: Bilâl Azizi", *Töre Dergisi*, sayı 152 (Ocak).
- "Hafız Şeyda Dede'ye Dair Bir Tarih Manzumesi", *MD*, sayı 17 (Şubat).
- "Tarihteki Türkiyeliler", *MD*, sayı 17-18 (Şubat), Dr. Oğuz Kınıklı müstear adıyla.
- "Türkistan Halk Edebiyatından (Sıpıra Cıray), Nisanbay-uk (1857-1930), Ataniyaz, Manasçı Carubay (1869-1942), Kıyas Cıray", *Töre Dergisi*, sayı 154-155 (Mart-Nisan).
- "Geç Orta Çağ Klasik Musikisinde Ezgi Dizileri (Türk Musikisi Tarihi)", *MD*, sayı 18, 19, 20, 21 (Mart-Nisan-Mayıs-Haziran).
- "Gaziantep Halk Oyunları", *MD*, Sayı 19-20-21 (Nisan-Mayıs-Haziran), Kemal Hacıkayaoğlu adıyla.
- "Türkistan Halk Edebiyatı Tarihinden Abdürreşid Han (1510-1559), Zelili (1674? -1745?)", *Töre Dergisi*, sayı 15 (Mayıs).
- "Ramazan Ayında Musikî", *MD*, sayı 22-23 (Temmuz-Ağustos), M. Reşidoğlu müstear adıyla.
- "Başkurtlar (Çağdaş Türk Dünyasından)", *Töre Dergisi*, sayı 160 (Eylül).
- "Osmanlı ülkesinde Hanendeler (XVII. yüzyılda)" *Mızrap Dergisi*, sayı 24-25-26 (Eylül-Ekim-Kasım).
- "Eski Bir Devlet Geleneği ve Töreni: Mevlid-i Şerif Okunması" *Töre Dergisi*, sayı 163 (Aralık), M. Reşidoğlu müstear adıyla.
- "Hace Abdülkadir Marâğî'nin Manzum Bir Arzıhali", Kemal Çığ'a Armağan.

## 1985

- ”Nogaylar (Çağdaş Türk Dünyasından), *MEKD*, sayı 31 (Ocak).
- “Avrupa’nın Öteki Yüzü”, *Bizim Ocak Dergisi*, sayı 13-14 (Ocak-Şubat), Kemal Hacıkayaoğlu müstear adıyla.
- ” Yirminci Yüzyılda İstiklal Hareketleri: Türkistan Muhtar Cumhuriyeti”, *Boğaziçi Dergisi*, sayı 37 (Temmuz), Dr. Oğuz Kınıklı Müstear adıyla.
- ”Üstad Arel Layık olduğu Makama Getirilmemiştir. (Röportaj)”, *Boğaziçi Dergisi*, sayı 37 (Temmuz).
- ”İpek Yolu”, *Boğaziçi Dergisi*, sayı 38 (Ağustos).
- “Türklük Bilgisi”, *Boğaziçi Dergisi*, sayı 39 (Eylül), M. Reşidoğlu müstear adıyla.
- “Kuzey Çin’de On Dört Devlet” *Boğaziçi Dergisi*, sayı 41 (Kasım).
- “İbn Irak (Orta Çağda Bir Türk Bilgini). Emir Ebu Nasr Mansur İbn Ali İbn Irak (İğrak) ölüm 1030?”, *Türk Diş Hekimliği Dergisi*, sayı 1 (Almanya).
- ”Çalgılar”, *MD*, sayı 36-37-38-39-40-41-43-44. (Eylül-Ekim-Kasım-Aralık Ocak-Şubat-Nisan-Mayıs)<sup>39</sup>.

---

39 Alptekin, “Prof. Dr. Muammer Kemal Özerin’in Hayatı ve Eserleri”, s.12-22.



## KAYNAKÇA

- Alptekin, Coşkun; Mülayim, Selçuk, “Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı-I”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXXIII, İstanbul, 2009, s. 9-22.
- Baykara, Tuncer, “Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı-II”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXXIV, İstanbul, 2009, s. 11-16.
- Deliorman, Altan, *Türk Yurdunun Bilgeleri*, İstanbul, 2009.
- Hatemi, Hüsrev, “Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin (1930-1986)”, *Tıp Tarihi Araştırmaları History Of Medicine Studies*, 3. Sayı, İstanbul, 1989.
- Mülayim, “Selçuk, Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin (1929- 29 Ekim 1986)”, *Türk Folkloru Belleten*, 2, 1. Cilt, Ankara, 1986, s. 435-441.
- Sanal, Haydar, “Hüseyin Sadettin Arel”, *DİA*, III, İstanbul, 1991, s. 352-354.
- Ülgen, Kutlu Özergin, Muammer Kemal Özergin’in kızıyla yaptığımız röportaj.



# BÖLÜM 3

## **BARTIN'IN KITLIK TARİHİNİN SÖZE YANSIMASI: KİTLİK VE SÜRDÜRÜLEBİLİR GIDA ÖNERİSİ**

*Melek SARI GÜVEN<sup>1</sup>*



<sup>1</sup> Doçent Dr. Melek SARI GÜVEN, Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bartın/  
Türkiye, [mguven@bartin.edu.tr](mailto:mguven@bartin.edu.tr) ORCID: 0000-0002-0348-5467

## GİRİŞ

Bir tarihçinin yaşadığı coğrafyadaki kıtlıkları araştırma merakından ve kıtlık durumu için kesin önerisinde bulunmanın önemli olduğunu düşünmesinden doğan bu çalışma Bartın örneklemini üzerinden hazırlanmıştır. Tarihte insanoğlunun karşılaştığı sorunların en önemlilerinden biri olan kıtlığın günümüz dünyasını da tehdit ediyor olması gerçeği karşısında gıda yönetimine ilişkin tedbirler almak daha da önemli hale gelmiştir. Geçmişte toplumların doğa, çevre bilim, coğrafya gibi etmenlerden kaynaklı olarak oluşan olumsuzluklara karşı ne gibi çareler geliştirdikleri, nelere karşı bağışıklık kazandıkları, hangi durumlarda zayıf ve çaresiz kaldıkları gibi hususların araştırılıp ortaya konulması son derece önemlidir. Bugüne kıyasla geçmişte toplumların doğa hakkındaki bilgilerinin daha az olduğu muhakkaktır. Ancak geçmiş toplumların bazı durumlarda doğa karşısında daha güçlü ve etkin çözümler ürettiği de bilinmektedir. Erler'e göre (2012) kıtlık dönemlerinde fındık çiçeği, eğrelti otu, ayrık otu, mısır püskülü, söğüt yaprağı gibi ürünlerden un yapıldığı bilinmektedir. Ayrıca yiyeceklerin daha uzun süreli korunması için kurutulması, tuzlanması, toprağa gömülmesi ve buna benzer uygulamalar geliştirilmiştir. Öte yandan kıtlık sorunlarına çözüm üretmeye çalışan toplumların alternatif gıda maddelerine yöneldikleri görülmektedir. Japon mutfağının vazgeçilmezlerinden olan yosun ve çiğ balık geleneğinin, Çin mutfağında çeşitli böcek türlerinin tüketilmesi alışkanlığının kıtlık dönemlerinin beraberinde getirdiği çözüm modelleri olduğu söylenebilir (Erler, 2012:21-22). Bu bilgiler, gelecekte karşılaşılabilecek muhtemel gıda yetmezliği ve kıtlık durumlarında birer rehber niteliği taşıması; karşılaşılabilecek sorunlarla ilgili alınacak tedbirlerin belirlenmesi ve çözümlerin üretilmesi için de çıkış noktası olacaktır.

Günümüzde sıkça karşılaşılan sürdürülebilir gıda kavramı diğer bilim insanları gibi tarihçilerin de ilgisini çekmiştir. Ülkemizdeki bilim insanlarının da dünyayı etkileyen çevre sorunları ile yüzleşip onları fark etme, tanımlama ve çözme konusunda yeterli çalışma yapması gerekmektedir. Bu konuda sosyal bilimcilerin de üzerinde düşünme sorumlulukları bulunmaktadır çünkü dünyada geleceğin sürdürülebilir gıdaları hakkında araştırma yapmak ve bilgi oluşturmak hayati öneme sahiptir. On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) incelendiğinde; besine ulaşmanın, besini muhafaza etmenin ve besinin saklama koşullarını gelecek kuşaklara aktarmanın sürdürülebilir gıda yönetimi bakımından önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada, Batı Karadeniz bölgesinde doğal ortamda yetiştiği bilinen mantarın; tarımı yapılan mısır ile buğdayın ve doğal otların kıtlık için sürdürülebilir gıda olup olamayacağı konusuna odaklanılmıştır. Sözlü tarih yöntemiyle halkın belleğinde yer alan kıtlık temasının bölgede yetişen ürünler ile ilişkisi kurulup, bu gıdaların olası bir kıtlık tehdidine karşı kullanılıp kullanılamayacağı yöre insanının fikirlerine başvurularak ortaya konulmuştur.

Bartın'da doğmuş ve yaşamını Bartın'da sürdürmeye devam eden 1922 ila 1952 yılları arasında doğmuş toplam 10 kaynak kişi ile sözlü tarih görüşmeleri yapılmıştır. Kaynak kişilerle yarı yapılandırılmış ve yönlendirilmiş derinlemesine sözlü tarih görüşmeleri yapılmış ve sözlü tarih verileri literatür taramasıyla edinilen bilgilerle bir araya getirilerek Bartın ilinde kıtlık ve olası bir kıtlık durumunda mantar, mısır, buğday ve doğal otların geleneksel kültürdeki yeri ve kıtlık durumu için önemi üzerine odaklanılmıştır.

### **Kıtlık Kavramı**

Kıtlık, kavram olarak yaşamın devamı için gerekli olan ihtiyaç ve hizmetlerin aktarımında/erişiminde ortaya çıkan olumsuzluklardır. Öncelikle gıdaya ulaşma konusunda bir eksiklik olarak algılsa da kıtlık, gıyecek, yakacak, emniyet, eğitim ve bunun gibi konulardaki eksiklikleri de içermektedir. Tarih kayıtlarında geçen en eski kıtlıkların Mısır ve Orta Doğu'da yaşananlar olduğu düşünüldüğünde geçmişten bugüne dünyanın birçok yerinde gıda kıtlığı olduğu söylenebilir. Bu sebeple, kıtlık ve kıtlığa çözüm konusunda geleceğe hazırlanmak gerekmektedir. İnsanın yeryüzündeki varlığını tehdit eden en büyük risklerden biri gıda kıtlığıdır. Her ne kadar tüm canlılar gıda kıtlığı yaşamış olsa da insan kıtlığı farkındalıkla deneyimleyen tek canlıdır. Bu bağlamda insanın düşünen bir canlı olması, kıtlık karşısında hem bir dezavantaj hem de avantaj olarak ortaya çıkmaktadır. İnsan olası kıtlıkların ön belirtilerini gözlemleyebilen, ölçebilen ve tedbirler geliştirebilen bir canlıdır. İnsanların kıtlık dönemlerindeki deneyimleri ve geliştirdikleri hayatta kalma stratejileri, yönetimlerin kıtlıkla mücadele etmek için hayata geçirdiği düzenlemeler, kanunlar yazılı ve sözlü kaynaklardan takip edilebilir. Böylelikle kıtlık, insanlığın uzak veya yakın geçmişinin izlerini taşıdığı kadar geleceğinin de yol haritasını oluşturmaktadır. Bu nedenle tarihten ekonomiye; mühendislik bilimlerinden eğitim bilimlerine kadar insanın geleceğini ilgilendiren bir kesişme noktası olarak tüm akademik birimlerce çalışma konusu niteliğini ve güncelliğini korumaktadır. Bu sebeple; geçmişte yaşanmış olan kıtlıkların farkındalığı ile gelecekte karşılaşma ihtimali olan kıtlıklar için tedbirler, politikalar, risk analizleri, sürdürülebilir gıda alternatifleri üretmek için ortak bir platformda, farklı bilimsel geleneklerin yöntemleri ile çalışmalar sürdürülmektedir.

Kıtlığın sebeplerine dair şöyle bir şemayı aktarmak doğru olacaktır:

İnsan, geçmişten günümüze kıtlıklar yaşamaya devam etmektedir. “Fukara aç, zengin muhtaç” deyiminin ortaya çıktığı kıtlık döneminde 50 dirhemlik ekmeğin bir altına satıldığını (Sakaoğlu,1999: 111); 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti’nin kıtlıkla mücadele programı uyguladığını; kıtlıkla mücadele edebilmek için vergi indirimine gittiğini ve halka yardımda bulunduğunu (Ayalon, 2020) bilmekteyiz. Bu bölgede yaşanmış olan kıtlık bilgisinin “küresel bir krizin çözümüne katkıda bulunma” anlamında bütüncül bir yaklaşımla tarihsel, ekonomik, teknolojik ve eğitimsel anlamda (Jelecek 2007) kamu politikalarının geliştirilmesi süreçlerine de katkı sunacağı açıktır. Bu gerçeklik, geçmişte ve günümüzde kıtlıklarla nasıl mücadele edildiğini, hangi stratejiler ve tedbirlerle kıtlıkla ne ölçüde başa çıkıldığını ortaya koymayı gerekli kılmaktadır. Ayrıca bu gereklilik, gelecek nesillere kıtlığın son sözlü tanıklarının kıtlıkla nasıl başa çıktıklarının ipuçlarını ve hikâyelerini derlemeyi zorunlu kılmaktadır. Mete’ye göre (2023) “Zamanla gelişen kültürel kaynakların sözlü ve yazılı olarak birbirinin içine girerek devam ettiği bilinmektedir. Ancak sözlü kültürün, yazılı kültüre kıyasla toplum hayatında daha fazla kabule sahip olduğu doğrudur”.

Dünya Gıda Programının (WFP, 2022) güncel raporlarına göre, şu anda yeryüzünde ortalama 828 milyon insan açlık yüzünden ölüm riski altındadır. Aynı raporlarda dünya üzerinde 49 ülkede aktif kıtlık yaşandığı yazılmaktadır. Her geçen yıl listeye kıtlık ve açlıkla mücadele eden ülkeler eklenirken, geçtiğimiz yıldan bugüne kadar açlıkla mücadele eden insan sayısı ortalama 345 milyonluk bir artış göstermektedir (WFP, 2022). Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) gibi uluslararası organizasyonlar dünyayı bekleyen açlık tehdidine karşı devletleri hazırlıklı olmaya çağırırken, onları yerel sürdürülebilir gıdalarını bulmaları için tedbirler üretmeye de davet etmektedir. Demek ki, ulusal açıdan sürdürülebilir gıdaların tespit edilmesi afet, savaş, salgın hastalık gibi olağanüstü hallerde milletlerin dışa bağımlı olmadan hayatta kalabilmelerinin ön koşuludur. Norveç Hükümeti, dünyada sürdürülebilir gıda sistemlerine ilişkin eylem planı oluşturan ilk ülkelerden biridir. Doğal besin kaynaklarının yönetiminin ulaşılabilir besin kaynaklarının artması açısından önemine değinilen raporda gıda, insan, çevre bağlamında alınan önlemler aktarılmıştır (Norveç Hükümet Planı 2019-2023). Bundan başka, ABD, Japonya, Brezilya, Kore, Nijerya ve Meksika başta olmak üzere birçok ülke kıtlık dönemlerine özgü yenilebilir ve sürdürülebilir gıda etütlerini sözlü tarih kaynaklarıyla gerçekleştiren mülakatlar veya yapılan anketler sonucunda tespit etmiştir (Muller ve Almedon, 2008; Garcia vd. 2020; Minnis, 2021). İnsanların yaşamını mutlu ve keyifli devam ettirebilmesi için gerekli besin miktarını sağlayabiliyor olmasıyla yaşamını devam ettirebilecek ölçüde besine ulaşım zorunluluğu birbirinden çok farklıdır (Carr, 2015). DSÖ’nün uyarıları ikinci durumun oluşacağına dair tüm dünyayı uyarılmaktadır. Bu durumda sürdürülebilir gıda kaynaklarını belirleyip acil durumda gıdaya ulaşma konusunda planlar yapılması kaçınılmaz bir hal almıştır.

Kuzey Okyanusu'nda Norveç'in Spitsbergen adasında yer alan Svalbard Küresel Tohum Mahzeni, dünyanın en büyük ve en güvenli tohum depolama merkezi olmakla birlikte dünya çapında yaklaşık olarak 1.400 tohum bankası bulunmaktadır. Ancak bunlardan en güvenlisi Svalbard'taki mahzendir ve insanlığın karşı karşıya kalacağı açlık tehdidi için bir güvencedir (Standage, 2018). Dünya nüfusu yüksek oranda artarken herkese yetecek gıda sorunu sadece ülkemizde değil, tüm dünyada beklenmekte olan bir durumdur. Bu şekilde ortada bir kıtlık olgusu varken ve dünya üzerinde kıtlık için çareler düşünülürken Bartın ve çevresinde sürdürülebilir kıtlık besini olarak besin önerisinde bulunmak oldukça faydalı olacaktır.

### **Bartın'da Kıtlık Kavramı**

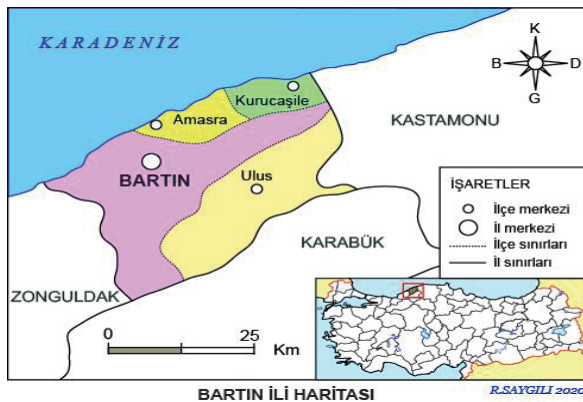
Bu çalışmayla Bartın'da kıtlığı birebir yaşamış olan halkın ağzından kıtlık hikayeleri ve sürdürülebilir gıda önerileri alınarak derli toplu bir bilgi bütünü oluşturulmuştur. Kıtlık, tarih boyunca insanoğlunun sosyal, ekonomik, teknolojik ve bilim alanındaki ilerlemesinin önünde set oluşturan bir sosyal problem olarak güncelliğini korumaktadır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler bu problemin farkındalığı açısından avantajlı bir noktada yer almaktadır. Bu sebeple, tarihin tekerrür etmemesi için tarihin tüm boyutlarıyla ve tarafsız bir tutumla ele alınması şarttır. Tarihin, ideolojiden ve öznel yargılardan uzak bir tutumla ele alınması tarih yazıcılığında ancak sözlü kaynakların kullanımıyla mümkün olur. Bu araştırmanın metodolojik çerçevesi de çevre tarihi bağlamında kıtlığın yazılı ve sözlü kaynaklarının birbirini tamamlayıcı, düzeltici ve/veya doğrulayıcı bir yaklaşımla etüt edilmesi ve nihai aşamada bir tarih kompozisyonunun oluşturulması şeklindedir.

Sözlü tarih, yazılı ve sözlü kültürün birbirine paralel olarak yaşandığı ülkemizde tarihi yeniden yazmak veya yazılmış olanı deneyimleri referans olarak tashih etmek için kullanılan tarih yazıcılığı yöntemidir. Bu bağlamda sözlü tarih yöntemi, tarihe tanıklık eden kişilerin kendisi kadar bu dönemde insanların hayatında belirli bir değer taşıyan nesnelere de kaynak statüsünde değerlendirmekte ve değerli saymaktadır. Tarih yazıcılığı açısından sıradan insanların deneyimleri, kıtlığın nasıl deneyimlendiği, insanlar üzerinde bıraktığı izler, sosyal yapıda sebep olduğu kırılmalar, değişmeler, oluşmasına vesile olduğu gelenek ve ritüeller, sosyal problem olarak kıtlığın hakkıyla anlaşılmasına olanak tanır. Çünkü tarih yazıcılığı bu tür vakaları kaydederken belirli metotlara, arşiv belgeleri, yönetmelikler, kanunlara bağlı kalarak aktarmakla yükümlü olduğundan sokaktaki adamın sesini tarih metnine geçirmek noktasında ikilem içinde kalacaktır. Bu bağlamda tarihi yazanın, tarihi içinden geldiği devletin tarih yazıcılığı gelenekleri paralelinde ve ideolojisi çerçevesinde kaydetmesi beklenmektedir. Buna karşılık sözlü tarihi göz ardı etmeyen tarih yazıcılığı, deneyimlenmiş geçmiş dili geçmiş zaman kipiyle kaydeder. Böylece, deneyimin kendisi de zaman zaman insana has kurlardan arındırılabilir. Bu noktada sözlü tarih, tarih yazıcılığının

yazıcısına yüklediği ideolojik ve etik sorumlulukların yükünü bir yere kadar hafifletmektedir.

Araştırma sırasında gerçekleştirilen sözlü tarih görüşmeleri yarı yapılandırılmış ve yönlendirilmiş derinlemesine görüşmeler şeklinde uygulanmıştır. Yönlendirilmiş görüşme tekniği, kaynak kişilerin “bir konu üzerine neredeyse tamamen serbest ve genel mahiyette konuşmasına ve “kaynak kişiyi hazırlıksız ve ayrıntılı cevaplar vermeye teşvik edip, çeşitli konularda geniş malzeme elde etmesine” olanak vermektedir. Böylece kaynak kişinin bilgi verdiği konu hakkındaki görüşleri, değer yargıları ve duyguları da araştırmanın sonuçları içinde görünürlik kazanır. Yarı yapılandırılmış her bir görüşme bir sonraki görüşme için yeni sorular somak üzere elverişli konuların kendiliğinden açılmasına olanak sağlayacaktır. Yarı yapılandırılmış görüşme, yapılandırılmış ve yapılandırılmamış görüşmenin karma uygulama şeklidir (Daşdemir, 2021). Böylece aslında başlangıçta görüşme soruları içinde yer almayan bir konunun, kaynak kişi tarafından gündeme getirilmesiyle dikkatten kaçan mevzuların da görüşmeye dâhil edilmesi mümkün olacaktır.

Araştırmanın uygulanabilmesi için etik kurul başvurusu, Bartın Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'nun 16.03.2023 tarihli 06 numaralı toplantısında 2023-SBB-0136 evrak numarasıyla onaylanmıştır. Araştırma sırasında kaynak kişilerin sözlü, yazılı, görsel boyutlarıyla araştırmaya destek sağladığı tüm bilgilerin araştırma sonuçlarında kullanılabilmesi için gönüllü katılımı belgeleyen etik onam formları önce kaynak kişiye sesli olarak okunarak ardından ıslak imzalı onayı alınmıştır. Araştırma sahasının coğrafi sınırları Bartın olarak belirlenmiştir (Şekil 1). Bu ilde sözlü tarih analiz aşamasında *olasılıklara dayalı olmayan örnekleme* yöntemlerinden olan *kartopu yöntemi* ile *araştırmanın özelliklerine uygun diğer örnekleri elde etmek üzere ilk örnekten bilgi ve öneri alınarak ilerlenmiştir* (Özsoy, 2014). Kullanışlı bir örnekleme yöntemi olan kartopu yöntemiyle 10 kaynak kişi ile görüşme yapılmıştır (Karasar, 2005).



Şekil 1: Bartın ili ve ilçelerini gösteren çalışma alanı haritası (Saygılı, 2020)



Araştırma sahasına özgü kıtlığın sözlü tarihi oluşturulurken Bartın ilinde kıtlığın gündelik hayatta nasıl izler bıraktığı sözlü kaynaklar üzerinden kaydedilmiştir. Bartın'da kıtlığın sözlü tarihinin kompozisyonunu oluşturan kaynak kişilerden en yaşlısının yüz bir ve çoğunluğunun doksan ve üstü yaşlarda olması 1930'lu yıllara dair bilgiye ulaşmada kolaylık sağlamıştır. Ama öncesinde, 1922 yılında Bartın'da öğretmenlik yapmış olan A. Şeref'in günlüğünden aktardığı bilgilerle oluşturulmuş döneme dair verileri aktaralım. 1920'li yıllar öncesine ait kıtlık durumu, Bartın'da yetişen ürünler ve genel durum ile ilgili bilgi veren Şeref'e göre (2020), ekili alanlarda mısır, buğday, yulaf yoğun olarak yetiştirilmektedir. Arpa, yulafa benzeyen bir ürün olan kabluca ve darı yetiştirilen diğer ürünlerdendir. Ancak, yetiştirilen bu ürünler Bartın'ın ihtiyacını karşılamamakta ve dışarıdan buğday ve mısır temin edilmektedir. Bahar yaklaştığında yiyeceği biten halkın borçla mısır satın aldığından ve borçlarının her yıl biriktiğinden bahseden Şeref, halkın çiftçi zorbaların ve masrafların altında ezildiğini belirtmektedir. Kitabın orijinali olan *Bartın Ahvâl-ı Tabî'iyye ve Târîhiyye*'nin 15. Sayfasında sözlü tarih görüşmeleri yapılan kaynak kişilerin belirttiği ifadelerle benzer ifadeler görülmektedir. Kitapta "...yalnız bir köyün macerasını alacağım: Bu köy oranın yegâne zorbalarından birine borçlu bu köy halkı bütün kış ot kökü mısır koçanı ve yabani otları yemekle yazı getirdiler. Mahsulât çıkıncaya kadar kadınlar çocuklar sırtlarıyla dağ ve ormanlarda, odun ve direk taşımak suretiyle günlük nafakalarını ölmeyecek surette temin edebiliyorlar ekin zamanı geldi mi âşâr alınıyor..." şeklindeki bilgiler yapılan sözlü tarih görüşmelerinde de benzer şekilde ifade edilmiştir.

Hem Şeref'in hem de Samancıoğlu'nun (1954: 46-47) belirttiği bir başka husus daha vardır ki su sorunu. Hem kamusal alanların temizliğinin korunması hem de halkın kullanımını için su ve altyapı yoktu. Bu durum yaz aylarında bile çamur ve pisliklerin kurumayıp bataklık halinde kalmasına sebep olarak çevreye hastalık yayıyordu. "...Ama yine de kaldırım döşenmiş ilk sokaklara daha doğrusu ana caddelere ancak XX. yüzyılın başında rastlanabilecekti ve bu, birkaç ana cadde ve meydandan ibaretti. Zaten o sıralarda mali zorluklar yaşayan genç Belediye'nin yetkilileri, Bartın sokaklarının her tarafını taş döşemeyi düşünemeyecek durumdaydılar..." (Elmacı 2007: 125) cümlelerinden anlaşılacağı üzere kasaba sakinlerinden alınan yardımlarla caddelerin çamurdan kurtulması sağlanmaya çalışılmıştır. Bartın'da yerli sermayeyle kurulan bankalar, 1906 yılında kurulan Bartın Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası da gerçekleştirdiği uygulamalarla kentsel gelişime destek oldu. Ayrıca, kerseste, yumurta, tütün tüccarları ve maden ocağı sahiplerinden oluşan bir kesim oluşmuştu ki bu dönemdeki gelişme hareketini bölen husus I. Dünya Savaşı olmuştu (Elmacı 2007:144).

### Sözlü Tarih Görüşmeleriyle Kıtılık Kavramı

Kaynak kişilerin anlatımından elde edilen veriler yardımıyla ise Bartın'da 1930'lu yıllar itibariyle var olan ve II. Dünya Savaşı ile perçinlenen bir kıtlık anlatısı oluşturulabilir (KK1, KK4, KK5, KK8, KK9, KK10). Bartın'ın 1930'lu ve 1940'lı yıllarına ait şöyle bir kıtlık tablosu ortaya çıkmaktadır: "... Kıtlık, her şey normal de arada kıtlık olurmuş gibi değil. Öyle bir şey yok. Her zaman her şey kıt. Zaten kıt..." (KK3). "Her şey yok. Kıtlık, yiyecek bir şey yok ki. Değirmenin boğazında ne var ki öğütecek. Un varsa ekmek, çorba yaptı, halışka yaptılar, döktüler çocukların önüne. Burada tarlaya buğday ekerdik, mısır da ekerdik ama dört ay sonra olacak. Dört ay arasında yağış olmazsa, ektiğin olmazsa ne yiyeceksin, al sana bir kıtlık..."(KK4). "Türkiye savaştan çıkmış, toplum adapte olamamış, yeni bir devlet kurulmuş. Tarım var. Annem 1926 doğumluymuş, biz somak yerdik derdi. Memurun kıtlığı ayrı ama toprağa dayalı çalışanlar armut, elma, dut toplayıp yiyecek, şeker yok. Vatandaşa vergi yükü var. Her bir hayvandan vergi alıyorlar, tahsildarlar geliyor vergi topluyor. Halk hayvanını saklıyor. Devletle millet arasında bir sıkıntı yaşanmış 45-50 li yıllarda" (KK2).

Kaynak kişilerin tümünün aklına kıtlık denildiğinde ilk olarak yiyeceğin kıtlığı geliyor. Evlerinde bulunan temel gıda maddelerini buğday, mısır ve yulaf olarak belirtiyorlar. KK6'nın çocukluğundaki durumu şu şekilde ifade ettiğini görüyoruz: "...Çocukluğumda yer sofrasında yerdik, ortada bir tabak olurdu, herkes kaşığı atardı. Sofrada bir kere kaşıkla yemek alırdım yemek biterdi. Aç kalırdım...". Bununla birlikte evinde ekmeği olanın olmayanla paylaşması durumu söz konusu. KK4'e "Kıtlık olursa yemek üzere sakladığınız gıdalar var mıydı?" sorusu sorulduğunda şöyle bir cevap alınmıştır: "-Yoo...Ne var da ne saklayacağız. Yoook. Uzak bir komşumuz bize geldi, 3 gün 3 gece yemek yememiş. Annem iki ekmek attı şuraya saca. Komşu ekmeğin birini hemen yedi. Annem soruyor ona, Gülsüm Abla diyor, tuzu iyi mi diyor? Ah Fatma gelin ah diyor anneme, ekmeğin tuzunu anlamadım. Çok aç. Anlamamış. Öyle hayatlarda yaşadığım için şu bir kıymığın üstüne basıp geçemem. Yokluk gördüm. Yırtılanı kıyamam. Ben yoklukla büyüdüm, evlendim gene yokluk." Kıtlıkla ilgili bir başka bilgi ise insanların mısır koçanının öğüterek un yapması ve bununla ekmek yapması olarak anlatılıyor (KK7, KK9, KK10). Ayrıca, hamur miktarını arttırmak için ekmek yapılacak hamura yenilebilir otlar ilave edildiği belirtiliyor. Bu bölgede mancar denilen kara lahana, ebeğümece, ısırğan ve bu gibi otlarla hamurun arttırıldığı anlatılıyor (KK2, KK4, KK9). "1930-35 yıllarında babannem ölmüş babamın başına beş tane kız kardeş kalmış, dağlarda kömür satarmış değirmenlerin altında unlar olur onları süpürür ekmek yaparlarmış o zamanlar çok açlık varmış kıtlık varmış." (KK 2) ifadesinden de anlaşıldığı üzere halkın gıda kıtlığı çektiği anlaşılmaktadır. Nohutu kavurarak kahve yaptıkları bilgisi de verilen bilgiler arasında (KK10, KK7, KK2). KK1'e göre kıtlık kuraklıktan değil de yağmur-

dan oluyor. Fazla yağış olması durumunda tarlalarda verim olmuyor ve gıda kıtlığı yaşanıyor. Mevsimlerin kurak geçmesi kıtlığa sebep olurken yağışın bol olmasının da tarım ürünlerine zarar verdiğini ve kıtlığa sebep olduğunu görüyoruz.

Halkın yiyecek olarak hangi besin maddesini depoladığı ve sakladığı sorulduğunda; palamut balığını tuzlayarak tenekelerde sakladıkları (KK9); keş adı verilen peyniri ve tarhanayı kötü günler için sakladıkları (KK6, KK7); kuru yufka yaparak stokladıkları (KK5, KK6, KK8, KK1); kış için bakliyat sakladıkları (KK2, KK3, KK4) kayıt altına alınmıştır. Hurma, elma, erik, armut gibi meyveleri kurutarak veya pekmez yaparak sakladıklarını ifade eden kaynak kişiler her ailenin bu meyveleri yazın toplayarak kuruttuğunu belirtmiştir (KK4, KK9).

Yemek kültürlerinde mantarın yerinin ne olduğu sorulduğunda mantar zehirlenmesinden korkulmakla beraber eylül ayı itibariyle gündemlerinde *mantara çıkmak, mantar toplamaya gitmek, dağlara mantara gitmek* tabirlerinin olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca halkın dilinde *mantar gibi çocuk* tabiriyle güzellik, yakışıklılık kastedildiği; *Maşallah mantar gibi bembeyaz* söyleminin de olumlu olarak kullanıldığı bilgisine ulaşılmıştır (KK4, KK 6, KK9). Tüm kaynak kişilerin adını verdiği mantarlar: *kanlıca, kavak (istiridye) mantarı* ve *acı mantar* olmuştur. KK1 ve KK2 *til til mantarı* topladıkları dağlardan şeklinde bilgi vermiştir. Bunların dışında kaynak kişilerin adını andığı mantar türleri şunlardır: börek mantarı, çinçile, ağaç mantarı, ilaç mantarı (sarı mantar), söbelen (pösteki), geyik sütü, karakulak mantarı, dede sakalı (tarak dişi), sığır dili mantarı, çapaç (ebişke), kuzu göbeği, kral mantarıdır.

Bartın ili sınırları içinde gerçekleştirilmiş olan bir çalışmada (Yeşilbaş, 2015); toplam 69 mantar türü teşhis edilmiştir. Toplanan mantarların yenilebilirlik durumları mevcut literatür ve çeşitli kaynaklardan derlenmiş olup, yenilebilir, yenilemez, lezzetli, ölümcül, zehirli ve şüpheli olmak üzere 6 farklı şekildeki yenilebilirlik durumlarına uygun olarak sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma içinde toplam 69 türe ait, 16 yenilebilen, 34 yenilmeyen, 6 lezzetli, 2 ölümcül, 7 zehirli ve 4 şüpheli mantar/makrofungus türü belirlenmiştir. Ayrıca bu konuda yapılan başka bir çalışmada (Daşdemir ve Söğüt, 2017); Bartın ili ormanlarında doğal olarak yetişen ve ekonomik bir getirisi olan üç mantar türü (istiridye mantarı, kanlıca mantarı ve acı mantar) saptanmıştır.

Kaynak kişilerin ifadelerine göre bölge ve Bartın için uygun görülen sürdürülebilir gıda önerisi buğday, mısır gibi tahıl grubu; tahıllardan üretilen tarhana ve doğada bolca bulunduğu için mantar olmuştur (KK1, KK2, KK4, KK6). Sürdürülen görüşmelerde bölgede bulunan doğal otlarla yemek, çorba ve börek yapıldığı bilgisine rastlanmakla birlikte halkın yaygın kanaati “otla karın doymayacağı üzerinedir...” (KK 4, KK8, KK 9).

## Sonuç

Dünyada birçok ülkenin gelecekte ortaya çıkacak olası bir kıtlık durumunda sürdürülebilir gıda konusunda araştırmalar ve çalışmalar yaptığı düşünüldüğünde Bartın örneği üzerinden ülkemizde bu konuda yapılan çalışmaların yetersiz olduğu kanaatine varılmıştır. Geçmişte yaşanmış kıtlıkları öğrenip ders çıkararak Dünya Sağlık Örgütü'nün gelecek yıllarda gerçekleşmesini öngördüğü kıtlık problemine karşı farkındalık yaratmak, bilinçlenmek, toplumun bilinçlenmesine katkı sağlamak ve önlemler önermek oldukça önemlidir. Bu kapsamda yaşadığımız ülkenin iklim ve coğrafi koşullarını düşünerek her bölge özelinde sürdürülebilir gıdayı tespit etmek ve eğitim kurumlarında “Kıtlık ve Sürdürülebilir Gıda Klübü” kurmak konuyla ilgili yapılacaklar listesinde olmalıdır. Sürdürülebilir gıda kavramının ne ifade ettiğinin araştırılması ve tartışılması; Dünya Sağlık Örgütü'nün 2030 yılında işaret ettiği kıtlığın nedenleri ve bunu engellemek için yapılabilecek çalışmaların neler olabileceğinin araştırılması oldukça acil bir şekilde gündeme alınması gereken önemli konular olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bartın ili örnekleminde yürütülen sözlü tarih görüşmelerinden elde edilen verilerin Bartın için sürdürülebilir gıda önerisi olarak buğday, mısır gibi tahıllarla oluşturulan besin grubunu işaret ettiği görülmektedir. Doğada bolca bulunmasına rağmen zehirlenmesinden korkulan mantarın halk nezdinde sürdürülebilir gıda olarak görülmediği anlaşılmaktadır. Doğada yetişen yenilebilir otların ise beslemeyen/doyurmayan bir değere sahip olduğu ve sürdürülebilir gıda olarak dikkate alınmadığı görülmüştür.



*Kanlıca mantarı (Melek Sarı Güven'in fotoğraf arşivi).*



*Kavak (istiridye) mantarı (Melek Sarı Güven'in fotoğraf arşivi).*



*Acı mantarın doğada bulunuşu (Ünal Elmacı'nın fotoğraf arşivi).*



*Til til mantarı (Ünal Elmacı'nın fotoğraf arşivi).*

## **KAYNAK KİŞİLER**

KK1: Ayşe Yıldız, 94, okuma-yazması yok, ev hanımı, görüşme tarihi ve yeri: 27 Nisan 2023/Bartın.

KK2: Hayriye Bakacak, 71, ilkokul, ev hanımı, görüşme tarihi ve yeri: 27 Nisan 2023/Bartın.

KK3: Ahmet Yaman, 84, Yüksek Lisans, mühendis, görüşme tarihi ve yeri: 04 Mayıs 2023/Bartın.

KK4: Ayşe Narin, 98, okuma-yazması yok, çiftçi, görüşme tarihi ve yeri: 08 Mayıs 2023/Bartın.

KK5: Fatma Ayhan, 94, ilkokul, esnaf, görüşme tarihi ve yeri: 13 Haziran 2023/Bartın.

KK6: Feride Akan, 74, ilkokul, çiftçi, görüşme tarihi ve yeri: 14 Ekim 2023/Bartın.

KK7: Kazım Dilmaç, 71, lise, memur, görüşme tarihi ve yeri: 14 Ekim 2023/Bartın.

KK8: Havva Sarıhan, 101, okuma-yazması yok, çiftçi, görüşme tarihi ve yeri: 19 Ekim 2023/Bartın.

KK9: Hasene Durmuş, 94, okuma-yazma biliyor, esnaf, görüşme tarihi ve yeri: 23 Ekim 2023/Bartın.

KK10: Arif Uslu, 92, okuma-yazma biliyor, tüccar, görüşme tarihi ve yeri: 25 Ekim 2023/Bartın.

## KAYNAKÇA

- Ayalon, Yaron. (2020). Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler. Çev. Zeynep Rona. (1. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Carr, J. A., et al. (2015). Inequality or injustice in water use for food. *Environmental Research Letters*, 10 (2), 024013.
- Garcia, S.N., et al. (2020). One Health for Food Safety, Food Security, and Sustainable Food Production, *Front. Sustain. Food Syst.*, 1-9.
- Daşdemir, İsmet, Söğüt, Tuba. (2017). Bartın'da Odun Dışı Orman Ürünleri ve Değerlendirilme Olanakları. Türkiye Ormancılar Derneği IV. Ulusal Ormanlık Kongresi, Bildiriler Kitabı, II. Cilt, ISBN: 978-605-64482-9-4 (2.c), s.13-30, 15-16 Kasım, Antalya.
- Daşdemir, İsmet. (2021). Bilimsel Araştırma Yöntemleri (3. Basım). Nobel Akademik Yayıncılık ve Danışmanlık Tic. Ltd. Şti., Yayın No: 1536, ISBN 978-605-320-442-8, Ankara.
- Elmacı, Ergül. (2007). Bir Liman Kenti Bartın (1830-1923), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Erlor, Mehmet Yavuz. (2012). Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880). Libra Kitap:8, İstanbul.
- Jelecek, Leos. et al. (2004). "Environmental history in Europe from 1994 to 2004: enthusiasm and consolidation", *Environment and History* 10 (4) 501-530.
- Karasar, Niyazi. (2005). Bilimsel Araştırma Yöntemleri (15. Baskı). Nobel Yayın No: 068, Ankara.
- Mete, Filiz. (2023)."Sözlü Kültür Belleğinde Antep Savunmasının Türkülere Yansıması, *Milli Folklor* 18, 214-226.
- Minnis, Paul. (2021). *Famine Foods. Plants We Eat to Survive*. Tucson, AZ: University of Arizona Press.
- Muller, J. and Almedom, A.M. (2008). What is "famine food"? Distinguishing between traditional vegetables and special foods for times of hunger/scarcity (Boumba, Niger). *Human Ecology*, 36, 599-607.
- Özsoy, Onur. (2014). İstatistik (4. Basım). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Sakaoğlu, Necdet. (1999). *Bu Mülkün Sultanları*, İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Samancıoğlu, Kemal. (1954). *Bartın Belediyesi ve Tarihçesi*. Bartın: Belediye Neşriyatı.
- Standage, Tom. (2018). *İnsanlığın Yeme Tarihi, Çeviren Gencer Çakır*, 3. Baskı, İstanbul: Maya Kitap.
- Şeref, A. (2020). (Namal, Yücel, Yayına Hazırlayan), *Bartın-Doğal Durumu ve Tarihi, Bartın Belediyesi Kültür Yayınları*.
- Yeşilbaş, Yağmur. (2015). Küre Dağları Milli Parkı'nın Bartın ili sınırlarında kalan bölümlünün makrofungus florası, Yüksek Lisans Tezi, Bartın Üniversitesi.

### **On-line Kaynaklar**

Annual Performance Report for 2022

<https://www.wfp.org/publications/annual-performance-report-2022>  
[16.04.2023, 20.44].

DSÖ 2022

<https://www.who.int/home/search?indexCatalogue=genericsearchindex1&searchQuery=famine&wordsMode=AnyWord> [16.04.2023, 23.34].

Norwegian Ministries Action plan Food, People and the –Environment

[https://www.regjeringen.no/globalassets/departementene/ud/dokumenter/planer/sustainablefood\\_actionplan.pdf](https://www.regjeringen.no/globalassets/departementene/ud/dokumenter/planer/sustainablefood_actionplan.pdf) [18.04.2023, 20.10].

Coğrafya Harita Web Sayfası. <http://cografyaharita.com/haritalarim>

Saygılı, R. (2020). /4l\_bartin\_ili\_haritasi.png, Erişim tarihi:17.02.2023

The Sustainable Development Goals in Turkey, 2016

<https://turkiye.un.org/en/sdgs> Erişim tarihi 22.02.2023.



# BÖLÜM 4

## TARİHİ SÜREÇ İÇERİSİNDE TIRHALA ŞEHİRİ'NİN KAYNAKLARDAKİ ADI

*Erhan ALTEKİN<sup>1</sup>*



<sup>1</sup> Yüksek Lisans Öğrencisi, 19 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Yakıncağ Tarihi Anabilim Dalı, erhnaltekin@gmail.com. ORDİD: 0009-0009-6040-1600.

## Giriş

Balkan Yarımadası'nın Güney kesiminde; üç tarafı denizlerle çevrili, Kuzeyinde Makedonya, Güneyinde Akdeniz, Doğusunda Ege Denizi, Batısında Ion (İyon) Denizi ve küçük-büyük adalarla çevrili olan Ellinikí/Greece/Yunanistan (Ελληνική-Ελλάδα) oldukça dağlık bir Akdeniz ülkesidir. Ellinikí'nin sınırları içerisindeki Trikala/Tırhala (Τρίκαλα) şehri, Thessalía/Tesalya (Θεσσαλία) Bölgesi'nin en kadim şehirlerinden bir tanesidir. (Tekin, 2016, ss.38-39). Adalarla beraber yüzölçümü 132,049 km<sup>2</sup>'dir (Hellenic Statistical Authority, 2018, p.11). Bazı kaynaklarda bugünkü Yunanistan'ın kadim halkı Grek'ler olarak verilse de, bu doğru değildir. MÖ. 2000 yıllarında Balkan yarımadasına yerleşen Pelasgoí/Pelasglar (Πελασγοί) bu toprakların asıl kadim halkıdır (Erken, 2021, ss.14-15). Yunan halkları ise kendilerini Ellin/Hellen (Έλλην) diye adlandırırlar (Hacısalihoğlu, 2013, ss.586-588; Erman, 2019, s.19). Türkçe bir kelime olan Balkan adı “*ağaçlarla kaplı dağ, sık ormanlarla kaplı sıradağ ve kayalık yer*” gibi anlamlarda kullanılmıştır. (Ünlü, 2018, s.135). Daha sonra bütün yarımada için kullanılacak Balkanlar tabirinin coğrafi sınırları tam olarak bilinmemektedir (Ulusoy, 2013, s83). Burada yaşayan yerel insanlar bu coğrafyayı Balkan diye belirtmişlerdir. (Todorova, 2022, ss.53-54).

Tesalya Bölgesi<sup>1</sup> ise, Antik zamanlarda Phthiótidas/Φθιώτιδας (Lamya/Ermiye/Dömeke), Magnisia/Μαγνησία (Volos'un kuzeyinden sahil tarafı), Thessalíotis/Θεσσαλιώτις (Orta kısımda kalan Kardıçe ve Çatalca), Pelasgiótis/Πελασγιώτις (Larisa/Yenişehir), Istiaiótis-Histiaieotis/Ιστιαιωτις (Trikala/Tırhala) olmak üzere beş bölgeleriyle sınırını oluşturmaktaydı. (The Geography of Herodotus, 1854, pp.84-85; Akyay, İzmir 2001, s.25). Günümüzde de her biri ayrı ayrı bir idari birim (Nomos/Νομός) olan; Larisa (Λάρισα), Magnísia (Μαγνησία), Kardítsa (Καρδίτσα), Vólos (Βόλος) ve Tríkala (Τρίκαλα) şehirleriyle kendi sınırını oluşturan bir bölgedir. Verimli iki ovası ve etrafındaki dağ silsileleri ile kendi doğal hududunu oluşturan (Kiel, 2011, s.522) bu bölge 14,051 km<sup>2</sup> alanı içermektedir. (Hellenic Statistical Authority, 2018, p.11).

Tırhala şehri de Tesalya Bölgesi içinde kalan Kuzeyinde Selanik (Θεσσαλονίκη), Güneyinde İnebahtı (Ινέβαχ), Doğusunda Selanik Körfezi, Batısında İoannia/Yanya (Ιωάννινα) ile çevrilidir. (İnciciyan-Andreasyan, 1974, s.58).

Şemsettin Sami bu sınırları biraz daha daraltarak Tırhala şehrinin konumunu “*Teselya bölgesinde bulunan, Yenişehir'den sonra en büyük ve en meşhur kasabadır. Yenişehir'in 130 km kadar batısında, Yanya'nın 200 km kadar doğusunda kalan, Köstem nehrine tâbi olan ve verimli bir ovaya sahip dağ eteklerinin yakınında bulunan yerdir. Şehrin akarsuları, bağ, bahçe*

1 Erhan Altekin, Yüksek Lisans Öğrencisi, 19 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, erhnaltekin@gmail.com. ORCID: 0009-0009-6040-1600. Şemsettin Sami Tesalya bölgesinin en eski adını “Hemonia” olarak verir. Bk. Sami, 1306, s. 1653.

ve bostanları çoktur” diye anlatmaktadır. (Sami, 1308, ss. 1637-1638). Evliya Çelebi de, Tırhala şehrini anlatırken “1001 adet hayat pınarı gibi çeşmesi olan, sudan ibaret bir yer” olarak belirtmiştir. (Çelebi, 2003, s. 203).

### Tarihi Süreç İçerisinde Tırhala Şehrinin Kaynaklardaki Adı

Yunanistan’daki antik şehirlerin oluşumları mitolojik rivayetlere dayandığı gibi şehirlerin isimleri de mitolojik varlıklara dayandığı varsayılmaktadır. Tırhala şehrinin oluşumunda da mitolojik rivayetler söz konusu olduğu gibi adını da mitolojik bir varlıktan aldığı düşünülmektedir. (Gökçealtı, 2001, s. 405). Antik Grek/Yunan kaynaklarında geçen mitolojik anlatıya göre bu şehir adını Pineiós’un (Πηνεϊός)<sup>2</sup> kızı Tricca’dan (Τριχχα) almıştır. (Byzantii, 1894, p. 635; Smith, 1854, p. 1229). Tricca şehrinin diğer mitolojik rivayeti ise, Omiros/Homeros’un (Ὅμηρος) İlias/İliada (Ἰλιάς) destanında Tricci (Τριχχη) veya Tricca (Τριχχα) ile anılan kentte Apóllon’un (Ἀπόλλων) oğlu Asklepiós/Asklepius (Ἀσκληπιός) doğmuştur. Böylelikle Tricca kenti kaynaklarda Asklepiós’un evi olarak gösterilmiştir. Aynı şekilde Strabon (Στράβων), Lithaios/Lethaios (Ληθαίος)<sup>3</sup> adı ile anılan nehirleri anlatırken *Asklepios’un doğduğu Trikke<sup>4</sup> kentinin yakınlarında Lethaios nehri geçmektedir* diye belirtmiştir. (Strabon, 2001, s.210.). Asklepiós’un ölümü sonrasında Trikkalılar (Τρικκαίωv/Τριχχαίος/Τρικκαίους), onun oğulları Podaleirios (Ποδαιεῖριος) ve Machaon’un (Μαχάων) buyruğuna girmiştir. Daha sonra da Trojan/Troía/Truva Savaşı’na<sup>5</sup> (Τροία) katılan Podaleirios ve Machaon, Trikkalıları yanına alarak 30 koca karınlı gemi ile yola çıkmıştır. Troía savaşının tam tarihi bilinmese de, genel anlamda XI. veya XII. Yüzyıla tarihlendirilmiştir. Yani MÖ. 1194 - 1184 yılları demektir. Bu da tarihi bir olay içerisindeki ilk bahsediliştir. (Frazer, 1966, pp. 30, 145; Hemoros, 2014, ss. 47, 75).

Makedonya Kralı III. Aleksandros’un/Büyük İskender (Ἀλέξανδρος) ölümünden sonra Polyperchon (Πολυπέρχων)<sup>6</sup> ve diğer generaller tarafından MÖ. 319 yılında bir ferman yayınlanmıştır. Bu ferman da şehirlerden sürgün edilenlerineverlinedönmeleri için izin verilmiştir. Dinsizlikveyavatanaihanetten dolayı şehirlerinden sürgüne gönderilenler bu aftan yararlanmayacaktır.

2 Pineiós/Peneios nehri Tesalya ovasında (daha çok Larisa/Yenişehir) kıvrımlı bir şekilde ilerler. Buradan geçen seyyahlar bu nehirden çokça bahseder. (Bk. Brewster, 1997, pp. 33, 37-38; Hesiodos, 2016, s. 257.) Nehrin uzunluğu 205 km’dir. Bk. Hellenic Statistical Authority, 2018, p. 12.

3 Tricca kentinin mücevheri olarak anılan bu nehrin varlığı antik zamanlara kadar uzanmaktaydı. Strabon eserinde Asklepiós’un bu nehrin kenarında dünyaya geldiğini aktarmıştır. Bu nehir adını, su perisi Lithi/Lethi’nin (Λήθη) oğlu Lithaios’dan (Ληθαίος) alır ve “unutkanlık nehri” anlamına gelmektedir. Bk. <https://madeintrikala.gr/trikala-lhthaios-potamos/> (Erişim Tarihi: 09. 04. 2023).

4 Strabon’un coğrafya kitabı Horace Leonard Jones tarafından İngilizceye transkript edilerek, bir sayfası Yunanca bir sayfası İngilizce olarak yayına hazırlanmıştır. Asklepiós’un doğduğu kentin ismi kitabın 248. Sayfasında Yunanca ile Τρικκην (Trikkin) olarak verilirken, İngilizce kısmı olan 249. Sayfasında ise Triccé olarak verilmiştir. Bk. Strabo, MCMXXIX, pp. 248-249.

5 Detaylı bilgi için bk. Freeman, 2013, s.108; Mansel, 2004, s.82; Kazhdan, 1991, p.2123.

6 Polyperchon (MÖ 394 - 303), II. Philippos ve III. Aleksandros’un dönemlerinde görev yapmıştır. Makedonyalı Büyük İskender’in uzun yolculuklarında eşlik etmiş bir generalidir. Bk. Green, 1990, pp. 17-20.

Ferman da; Megalópolis (Μεγαλόπολης)<sup>7</sup>, Pharkadón (Φαρκαδών)<sup>8</sup>, Amphissa (Άμφισσα)<sup>9</sup>, Hrakleia (Ηράκλεια)<sup>10</sup> ve Tricca (Τριχχα) kentlerinde bahsetmiş olduğumuz suçlardan sürgün edilenler evlerine dönemeyecektir. Bu kentlerin özellikle zikredilmesinin sebebi çoğu kaynaklarda yer almamıştır. Yunanca kaynaklarda ise, bu kentlilerin Makedonyalı II. Philippos'a/Filip (Φίλιππος) karşı bir politika izlediği geçmektedir. Muhtemeldir ki, bu husustan dolayı zikredilen kentler bu haklardan dışlanmıştı. Ayrıca İngilizce kaynaklarda bu olay kent ismiyle yani Tricca olarak kaydedilirken, Yunanca kaynaklarda ise etnik/toplum ismiyle Τρικκαίους/Τριχχαίος (Trikkaios) yani Trikkalılar olarak kaydedilmiştir. (Smith, 1857, p. 1229).

MÖ. 198 yılında Makedonya Kralı V. Philippos/Filip (Φίλιππος), Romalılara karşı Aous Muharebesini kaybetti ve hızlıca geri çekilmeye başladı. Ordusunu Tesalya'ya götürme kararı alarak en kısa yoldan Tricca'ya hareket etti. Aous Muharebesi MÖ. 198 yılında yapıldığına göre kent bu tarihlerde Tricca olarak anılmaya devam etmiştir. (Livius, MCMLXXXV, p. 189; Smith, 1857, p. 1229).

Tarihçi Prokopios (Προκόπιος) kendisinin de çağdaş olduğu, I. Ioustinianós/Büyük Justinianus (Ιουστινιανός)<sup>11</sup> tarafından Tesalya da bulunan Mitropolis (Μητρόπολις)<sup>12</sup>, Pharsalos (Φάρσαλος)<sup>13</sup>, Gomphoi (Γόμφοι)<sup>14</sup>,

7 Pelopónnisos/Mora (Πελοπόννησος) Yarımadası'nda bulunan, The Great City/Büyük Şehir olarak anılmakta ve daha sonra Antik dönemlerde Arkadia/Arcadia (Αρκαδία) bölgesine başkentlik yapmıştır. Bk. Smith, 1857, pp. 307-308; Tekin, 2016, ss. 26, 39.

8 Pineios Nehrinin sol kısmında Antik Tesalya sınırları içerisinde (Istiaiótis/Histiaeotis) yer alan antik şehir devleti. Bk. Hansen - Nielsen, 2004, pp. 701-702; Strabo, MCMLIV (1954), pp. 432-433.

9 Crissaeen ovasının (Antik Grek/Yunan dönemlerinde bir ova) başındaki bir geçitte yer alır ve dağlarla çevrilidir. Şehir adını, Aiolos/Aeolus (Αἰολός) torunlarından bir peri olan Amphissa'dan aldığı düşünülür. Smith, 1854, p. 127.

10 Peloponnisos/Mora (Πελοπόννησος) Yarımadası'ndaki Antik Hleia/Elis (Ηλεία) bölgesindeki bir şehirdir. Salmoni (Σαλμώνη) kasabasının yanında bulunuyordu. Olympia'dan yaklaşık olarak 40 stadia/stadyum uzaklıkta bir yerdir. Bk. Strabo, MCMLIV (1954), p. 99.

11 Büyük Ioustinianos/Justinianus 527-565 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır. (Bk. Cheyten, Ankara, s. 123.) Akdeniz bölgesindeki İtalyan gücüne son vererek Roma'yı "yeniden fetih" etmiştir ve Doğu Roma'ya çok önemli bir güç kazandırmıştır. (Eco, 2022, s. 233.) Onun zamanında Doğu Roma bayındır bir hale geldiği için büyük bir inşaatçı olarak da görülür. Bk. Mango, 2023, s. 87.

12 Antik Tesalya döneminde Histiaeotis'in bir kasabası olarak bilinmektedir. Kuzeyinde İthome ile Gamphi, Doğusunda Kierion ve Güneyinde Onthyrion kasabaları bulunmaktaydı. Batısı ise Pindos dağ silsilesi ile çevriliydi. (Hansen - Nielsen, 2004, s. 698.) Bizanslı Stephanus ise, yukarı Tesalya da bir kasaba olarak tanımlamıştır. Bk. Byzantii, 1894, p. 451.

13 Antik Tesalya bölgesinin güneyinde kalan oldukça eski antik bir kasabadır. Kuzeyinde Enipeus/Epineas nehri bir hat olarak uzanırken, doğusunda Eretria ve Phylace (Filika) kasabası, güneyinde Coroneia kasabası ile Apidanos nehrinin uzanır. Batısında ise Kierion kasabası ve Onochanos/Onchestos nehir bir hat olarak uzanır. Günümüzde Farsala/Çatalca olarak bilinen şehirdir. Şemsettin Sami burasının zengin ovalara sahip, bol akarsuları olan bağ ve bahçelerle fazla bir yer olarak anlatmıştır. Bk. Strabo, MCMLIV, pp. 404-405; Sami, 1306, s. 64.

14 Antik Histiaeotis bölgesinde bulunan konumu itibarıyla önemli kasabalardan bir tanesidir. Kuzeyinde Tricca, Doğusunda İthome kasabası, güneyinde Metropolis ve Batısında Kuzeyden Güneye doğru uzanan Pindos dağ silsilesinin çok yakınında bulunmaktadır. Konumu itibarıyla Tesalya ovalarına giden iki geçidi korur ve bu özellik Gomphoi kasabasını önemli bir hale getirir. Ayrıca kasabanın içinden Cuarius nehri geçer. Bk. Strabo, MCMLIV, pp. 430-431; Leake, 1835, p. 521; Hansen - Nielsen, 2004, p. 693.

Dimitrias (Δημητριάς)<sup>15</sup> ve Trichattous/Triccatus (Τριχάττους) kentlerini koruyan surların zamanla yıprandığını ve İmparatorun kent surlarını güçlü bir şekilde yeniden restore ettiğini anlatmıştır. (Prokopius, 1888, p. 57; Smith, 1857, p. 1229).<sup>16</sup> Aynı şekilde ‘Αννη Αβραμεα/Annis Avramea tarafından yazılan Yunanca Doktora Tezindeki “Τριχχη - Τριχαλα” alt başlığında, I. Ioustinianós döneminde Tesalya’da bulunan Tricca kentini çevreleyen surların yenilendiğini aktarmıştır. (Αβραμεα, 1974, pp. 133-134).

İlerleyen süreçte XI. Yüzyıl (1001-1100) Bizans tarihçisi Katakalon Kekaumenos (Κατακαλών Κεκαυμένος), bu kentte yaşayan Trikalitan<sup>17</sup> Vlahlarından (Ulah)<sup>18</sup> bahsederken Trikkala adını kullanmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken husus Trikalitan yani Trikala şehrinin yerlisi için kullanılan bu tabir, sadece Vlahlar için kullanılmıştır. Trikala’da yaşayan diğer milletler için kaynaklarda etnik isim olarak Trikkaios tabiri kullanılmaya devam etmiştir. Kazhdan, 1991, p. 2115; The Encyclopaedia Britannica, 1911, p. 282).

Ayrıca Anna Komnene ise 1082 ve 1083 yılları arasında Normandiya işgalinden<sup>19</sup> bahsederken Trikala adını coğrafi bir anlamda kullanmış ve bölgenin karakteristik yapısına dair bir bilgi vermemiştir (Kazhdan, 1991, p. 2115; Kiel, 2012, s. 114).<sup>20</sup>

1100 ile 1165 yılları arasında yaşamış olan Şerif el-İdrisi<sup>21</sup> ise, Trikkala’yı üzüm bağları ve verimli mahsulleri olan mühim bir tarım yeri olarak nitelemiştir. Bu yeri de Taroufnika طاروفنقة ve Tricala adıyla belirtmiştir (İdrisi, MDCCCXL (1840), p. 292). Şemsettin Sami de eserindeki Tırhala maddesinde Tricala adına yer vermiştir (Kazhdan, 1991, p. 2115).

III. Aleksios Angelos (Αλέξιος Γ’ Ἀγγελος) döneminde (1195-1204), 1198 yılında yayınlanan bir ferman da Trikkala’yı da diğer Tesalya kentleri ile birlikte anmıştır. (Kazhdan, 1991, p. 2115). 1348 yılında ise, Tesalya bölgesi

15 Makedonya Krallığının donanma ve kraliyet merkeziydi. Hem korunaklı hem de stratejik bir yapısı vardı. Kuzeyinde Ossa ve Pelion dağları, Doğusu Ege Denizi ile çevrili, Batısında Pherae ve Thebae kasabaları bulunan ve güneyi tamamen Volos körfezi ile çevrili bir kenttir. Bk. Strabo, MCMLIV, pp. 433.

16 Prokopios’un kitabı Barhold Georg tarafından bir sayfası Latince bir sayfası Yunanca olmak üzere hazırlanmıştır. Yunanca kısımda kentin ismi Triccattus olarak verilirken Latince kısımda da bir değişiklik olmadan kentin adı Triccattus olarak verilmiştir. (Bk. Procopius, MDCCCXXXVIII (1828), p. 274.) Bir başka kaynakta Triccattus adının Yunanca belirtmesi, Τριχάττους için bk. Procopii, MDCCXXIX, p. 441.

17 Etnik bir tabir olup, Trikala şehrinin yerlisi Trikkalı veya Tırhalalı demektir. Bk. Candemir, 2014, s. 6.

18 Kekaumenos, Vlach (Ulah) diye tabir ettiğimiz Latince konuşan, göçebe Balkan toplumlarından olan bu insanların Tesalya’nın dağlarına yerleştiklerini ve burada ikamet ettiklerini dile getiren ilk kişidir. Bk. Kiel, 2011, s. 522; Stamouli, 2019, s. 10.

19 Normanların Tesalya ve Trikala şehrindeki siyasi faaliyetleri ile akınları için bk. Kommena, 1996, s. 163; Karaca, 2012, ss. 110-111; Norwich, 2012, ss. 48-49; Vasiliev, 2016, s. 436.

20 Alexander P. Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, “Trikkala”, Vol: III, Oxford University Press, New York 1991, p. 2115; Machiel Kiel, “Tırhala”, *DİA*, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 114.

21 Kendisi İdrisiler hanedanının soyundan gelmektedir. Coğrafya ve Botanik alanın da yaptığı çalışmalarıyla tanınmıştır. Bk. Şeşen, 2000, s. 493.

Sırp Stephan Dušan (Στεφαν Δούσαν)<sup>22</sup> tarafından ele geçirilmiştir. Daha sonra Dušan Trikkala'yı idari merkez yaparak, burayı yönetmesi için damadı ve generali Gregorios Prealimos'u/Preljub (Γρηγόριος Πρεάλιμος)<sup>23</sup> tayin etmiştir. Böylelikle şehrin bu tarihlerde Trikkala olarak kaynaklarda anıldığı açıkça bellidir. (Fine, 1987, p. 320).

1359 yılında ise kendisini Stephan Dušan gibi Sırp'ların ve Greklerin İmparatoru ilan eden Symeon Uresis/Uroš (Συμεών Ούρεσης)<sup>24</sup> hem yönetim merkezi olarak hem de kraliyet sarayının yeri olarak Trikkala kentini tercih etmiştir ve şehrin yine adı değişmeden kaynaklarda bu isimle anıldığı aşıkadır. (Ćirković, 2004, pp. 67, 75; Kazhdan, 1991, p. 2116; Ostrogorsky, 2019, ss.481-482; Delilbaşı-Arıkan, 2001, s. XIX).

İlerleyen süreçte Osmanlı tarafından 1386 yılında Tesalya topraklarına ilk akınlar başlamıştır. 10 yıla yakın bir süre de Balkanlarda ilerleyişini devam ettiren Osmanlı Devleti, 1395 yılına geldiği vakit Tesalya topraklarının hâkimi olmuştur. Evliyâ Çelebi<sup>25</sup>, Trikkala'nın fethini şöyle anlatır: *H.799<sup>26</sup> tarihinde Sultan Bayezid-i Veli derya gibi asker ile Tırhala Kalesi'ne uğrayıp fetheder, Gazi Durhan Bey eliyle. Yine Durhan Bey'e yönetimi bağışlanıp*

22 Stephan Dušan neredeyse Ortaçağ boyunca Balkan coğrafyasında bulunan çoğu devlet hükümdarlarıyla kıyaslanamayacak kadar büyük bir hükümdardı. Onu diğer hükümdarlardan ayıran en önemli özelliği ise, dahiyane fikirleri ve dinmek bilmeyen enerjisiydi. Kendisi oldukça cesur, çok iyi bir diplomat ve generallik seviyesinde bir askerdirdi. Kendisi Türk tehlikesinin büyüklüğünü ve önemini algılayan, bu tehlikeyi önlemek için de planlar yapan nadir devlet adamlarından birisiydi. Bk. Temperley, 1919, p. 64-65, 72-78.

23 Çağdaş vakarıvîslerin verdiği bilgilere göre Stephan Dušan, "tecrübe, cesaret ve yiğitlik" gibi özelliklerinden dolayı Preljub'u tüm beyler arasında en iyisi olarak görmektedir. Kaynaklara da 1344 yılında, 1341 ve 1347 yılları arasında Doğu Roma'nın iç savaşı sırasında gerçekleşen Sırp'ların Makedonya'yı fethinde yer alırken görülmektedir. (Bk. Soulis, 1984, p. 24) Gregorios Preljub Yunanca kaynaklarda Gregorios Prealimbos (Γρηγόριος Πρεάλιμος) veya Preloumbos (Πρελούμπος) olarak geçmektedir. Bk. Κανελλόπουλος, 2010, p. 215.

24 Siniša lakabıyla bilinen Symeon Uroš 1326-1370 yılları arasında yaşamıştır. 1346 yılında despot unvanını almıştır. 1347 yılında Stephan Dušan tarafından Akarnania/Acarmania (Ακαρνανία) ve güney İpeiros/Epirus/Epir (Ηπειρος) valisi olarak atanmıştır. 1355 yılında Dušan'ın ölümünü fırsata çevirmiştir. Sırbistan'ın güney topraklarında hükümünü kabul ettirmek adına 1356 yılında Tesalya ve Makedonya'da kontrolünü güçlendirmiştir. Epirus/Epir ve Tesalya'yı içeren bir devlet kurmuştur ve 1370 yılındaki ölümüne kadar burada hüküm sürmüştür. Bk. Sima M. Ćirković 2004, pp. 65-67, 75 and 98.

25 Gerçek ve tam ismi bilinmemekle beraber Evliya Çelebi olarak anılmaktadır. 1611 yılında İstanbul'da doğmuştur. (İlgürel, 1995, s. 529.) Hoca Çelebi olayları ve detayları mübalağa ile anlatmayı severdi. Bundan dolayı da 10 ciltten oluşan Seyahatnâme'sini dikkatli okumak ve başka kaynaklarla sık sık mukayese etmek gerekir. (Baysun, 1964, ss. 402-403.) Ölüm tarihi tam bilinmemektedir. Richard F. Kreutel tarafından Viyana muhasarasından veya Avusturya seferinden haberdar olduğu söyleyerek 1094 yılında öldüğünü bildirmiştir. Bk. Baysun, 1955, s. 259.

26 Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesini Günümüz Türkçesine çeviren yazarlar Tırhala'nın fetih tarihini 1397 olarak net bir tarih ile belirtmişlerdir. (Kahraman - Dağlı - Dankoff, 2003, s. 198.) Ancak bu doğru bir aktarım değildir. Seyahatname de sadece H. 799 olarak verilmiştir. Bu durumda yapılan takvim çevirisinde net bir tarih vermek pek doğru olmasa gerek. Yabancı kaynaklarda da farklı tarihlerle karşılaşmak mümkündür. Kısacası Tırhala'nın fetih tarihi ile ilgili net bir belirtilme yapmak sağlıklı olmasa da, tarihçiler arasında genel kanı 1395 yılında Turahan Bey tarafından fethedildiğidir. Bu konu hakkında Doktora Tezi'inde detaylı bir çalışma yapan Muhittin Kul verilen yanlış tarihleri ve kaynakları tek tek aktararak genel kanıyı da belirtmiştir. Bk. Kul, 2018, ss. 20-23.

*imar eder.* (Çelebi, 1928, s. 201). Aynı zamanda kayıtlarda Tırhala'yı fetheden kişinin Turahan Bey<sup>27</sup> olduğu ve kayıtlarda onun "Tırhala'nın Fatih'i" olarak kaydedildiği açıkça bellidir. (Kayapınar, s. 188). Tesalya topraklarının fethedilmesi ile Trikkala şehri Osmanlı Devleti tarafından kroniklerde ve arşiv belgelerinde Tırhala *ترحاله* olarak anılmaya başlanmıştır. (DS, 1263, s. 83; YVS, 1288, s. 47; BOA., A.MKT., NZD., 312/25; BOA., C.DH. 251-12520; Cevdet Paşa, 1302, ss. 72-73; Lûtfi, 1328, s. 136).

Osmanlı idaresinden sonra 1882 yılında Nomos Trikalon (Νομός Τρικάλων) adı ile bir vilayet oluşturulmuştur. 2011 yılındaki Ellinikí Cumhuriyeti'nin (Της Ελληνική Δημοκρατίας) Hükümet Gazetesi'nde (Εφημερίς Της Κυβερνησεως) Kallikratis hükümetinin yeni bir reform girişimi<sup>28</sup> ile Trikala bölgesel birimini 1882 yılındaki vilayet ile aynı hale getirildiği duyurulmuştur. (Της Ελληνική Δημοκρατίας, 7 Ιουνίου 2010, p. 1793). Bu reformun amacı ise, merkezi idaresi olmayan belediye veya bölgelerde yapılacak hizmetler için Nomos (Νομός) yani tek bir birim/bölge oluşturmaktır. (Της Ελληνική Δημοκρατίας, 7 Ιουνίου 2010, p. 1785).

Kısacası Tırhala şehrinin, XI. ve XII. Yüzyıllardan itibaren Trika/Trikala/Trikkala olarak anılması onun modern adını oluşturmuştur. Günümüzde de en çok Trikala ile Trikkala imlası ile kaynaklarda rastlanmaktadır. (Kul, 2018, s. 11).

### **Tırhala Adının Kaynaklardan Transkript Edilişlerindeki Yanlışlıkların, İmla Farklılıkları ve Hangi Kaynaklarda Bozulmaya Uğradığı Hakkında Bazı Tespitler**

Yapılan araştırma sonucunda Tırhala şehrinin adı ilk olarak, Asklipios'un doğduğu yer olarak anlatılmaktadır. (Strabon, 2001, s. 210). Ancak bu mitolojik bir anlatıdır ve bu hususun tespitini yapmak oldukça zordur. Bunun sebebi ise, Asklipios'un doğduğu yer olarak birçok şehir ismi verilmiştir. (Patacı, ss. 156-158). Mitolojik anlatıyı tarihi bir olgu olarak kabul etsek dahi Asklipios'un nerede doğduğu sorusunun tespiti genel bir kanıdan öteye gidemeyecektir. Bu genel tespitte onun Τρίκκην/Tırhala şehrinde doğmuş olduğudur. (Tahberer, 2005, s. 10). Bu anlatı Strabon'un coğrafya kitabında geçmektedir. Horace Leonard Jones tarafından İngilizceye transkript edilen ve birçok basımı olan kitabın, bir sayfası Antik Grekçe bir sayfası İngilizce olarak yayına hazırlanmıştır. Asklipiós'un doğduğu kentin ismi kitabın 248. sayfasında Yunanca Τρίκκην (Trikkkin) verilmiştir. İngilizce kısmı olan 249. sayfasında ise Triccé olarak verilmiştir. Burada "-k" harfinin "-c" ile değiştiğini görmekteyiz. (Strabo, MCMXXIX, pp. 248, 249). Ancak buradaki asıl dikkatimizi çeken farklılık, transkript esnasında şehrin İngilizce

27 Osmanlı Devleti'nin Balkan Yarımadasındaki uç beylerindedir. Kaynaklarda Durhan, Durahan, Turhan, Turahan, Hacı Turahan, Turahanlı olarak anılmıştır. "Tesalya Fatih'i" olarak da bilinmektedir. (Emecen, 2012, s. 405.) Doğu Roma kaynaklarında Turahanis (Τουραχανής) olarak geçmiştir. Bk. Kayapınar, 2005, s. 187.

28 Ülke genelinde gerçekleştirilen yerel yönetim reformu hakkında bk. Tunç-Pak, 2017, ss. 1189-1201.

kaynaklardaki adından ziyade Latince transkriptlerindeki Triccé adı ile verilmesi olmuştur. (Richter, 1982, pp. 25-26; Cottrell, 1963, pp. 243, 260; Ussing, MDCCCXLVII (1847), pp. 15, 33, 37).

Mitolojik bilgilerin dışında Tırhala adının ilk olarak tarihi bir olayda geçtiği anlatı Homer'in İliada destanındaki Asklipios'un oğulları olan Machaon ve Podalerios'un Trikkalıları (Τρικκαίων/Τριχχαίος/Τρικκαίους)<sup>29</sup> yanına alarak Troia Savaşı'na katılmasıdır. (Frazer, 1966, pp. 30, 145). Buradaki önemli tespit, toplum/etnik bir belirtme olarak verilen bu tabirin bazı kaynaklarda veya transkriptlerde şehir ismi olarak da verilmesidir. (Pope, MCMIX (1909), pp. 68-69; Green, 1884, p. 93; Cowper, 1850, p. 57; Butler, 1898, p. 35; Fagles, 1991, p. 123). Homer'in İliada Destanını Türkçeye transkript eden Azra Erhat ve A. Kadir ise aynı olayı aktarırken şehir adı yerine toplum/etnik isim olan "Trikkeliler" tabirini kullanmıştır. (Erhat-Kadir, 2014, s.47). Aslında bu doğru bir transkripttir çünkü savaşa şehir değil o şehirde yaşayan toplum götürülmüştür. Azra Erhat ve A. Kadir "*Trike'den gelmişti o erler*" diye belirtmiştir. (Erhat-Kadir, 2014, s.75). Aynı zaman da bu olay yine kaynaklarda Tricca halkı Triccaios/Trikkaios imlasıyla verilirken bazı kaynaklarda da Latince Triccaeanus olarak verilmiştir. Bu konuya örnek olarak, Apollodorus The Library eserini bir sayfası Yunanca bir sayfası İngilizce olarak hazırlanan kitabı J. George Frazer tarafından transkript edilmiştir. Kitabın Yunanca kısmı olan 184. sayfasında Podaleirios ile Troia savaşına giden Tricca halkı Τρικκαίων olarak verilmiştir. Ancak İngilizce kısmı olan 185. Sayfa da aynı belirtme Latince Triccaeanus olarak vermiştir (Apollodorus, MCMXXI, pp. 184-185). Yine aynı şekilde Dictionary of Greek and Roman Geography sözlüğünün II. Cildindeki "Tricca" maddesinde Trojan/Troia savaşına giden Tricca halkı, Latince Triccaeanus olarak verilmiştir. (Smith, 1857, p 1229).

Makedonya Kralı III. Aleksandros'un/Büyük İskender (Ἀλέξανδρος) ölümünden sonra onun Generali Polyperchon'un (Πολυπέρχων) yayınladığı fermenda Tricca şehrinin aftan yararlanmayacağından bahsedilmiştir. (Smith, 1857, p. 1229). İngilizce kaynaklarda bu olay kent ismiyle yani Tricca olarak verilirken, Yunanca kaynaklarda ise etnik/toplum ismiyle Τρικκαίους/Τριχχαίος (Trikkaios) yani Trikkalılar olarak verilmiştir. Yunan tarihçi Diodorus Siculus'un *Library of History* ya da diğer adıyla *Bibliotheca Historica* eseri, Russel M. Geer tarafından transkript edilmiştir. Bir sayfası İngilizce bir sayfası da Yunanca olarak yayına hazırlanmıştır. Böylelikle eserin hem özgünlüğü korunmaya çalışılmış hem de bize iki farklı dilden okuma imkânı sunulmuştur. Yukarıda bahsettiğim olay kitabın IX. Cildinde yer almaktadır. Kitabın İngilizce kısmı olan 167. sayfada aftan yararlanmayacak olan kentlerden bahsedilirken kent adı Tricca imlasıyla kullanılmıştır. Ancak

29 Stephani Byzantii tarafından Antik Grek dünyası hakkında coğrafi, mitolojik ve dini bilgiler veren, son derece kıymetli olan Ethnicorum (diğer adı Ethnica) eserinde Tricca kentinde yaşayan etnik toplum Trikkaios (Τριχχαίος) olarak belirtmiştir. Bk. Byzantii, 1894, p. 635.



kitabın Yunanca kısmı olan 166. sayfada, etnik/toplum adı Τρικκαίους (Trikkalılar) kullanılmıştır. (Geer, MCMXLVII, pp. 166-167). Aynı husus başka bir kaynakta da karşımıza çıkmaktadır. William Smith tarafından hazırlanan *Dictionary of Greek and Roman Geography* sözlüğünün II. Cildindeki “Tricca” maddesine baktığımızda, girişte kent ismi ile etnik halk ismi Yunanca yazımıyla Τρικκαίους verilmesine rağmen William Smith bu olayı anlatırken Russel M. Geer gibi etnik ismi değil, kent ismini yani Tricca’yı kullanmıştır. (Smith, 1857, p. 1229). Yunan bilim adamları Mogens Herman Hansen ve Thomas Heine Nielsen tarafından İngilizce olarak hazırlanan ve tamamen referans kaynak olarak literatüre geçen *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* kitabının “Triikka (Triikkaios)” maddesini incelediğimizde, Diodorus Sicily’nin *Library of History* kitabı referans gösterilerek aynı olay anlatılmıştır. Olay kent ismi yerine etnik isim kullanılmıştır. Aynı zamanda “Τρικκαίους” kelimesinin bir bozulmaya uğramadan Triikkaian (Trikkalılar) olarak İngilizceye transkript edilmiştir. (Hansen-Nielsen, 2004, p. 707).

Buradaki olaydayapacağımızilktespitimizşehiriletoplumtabirinin farkıdır. Eğer İngilizce kaynaklardaki şehir belirtmesini dikkate alırsak, aklımızda ilk canlanan fikir Tricca şehrinde yaşayan insanların aften yararlanmayacak olmasıdır. Grekçe kaynaklarda ise, az önce bahsettiğimiz gibi aynı olay etnik/toplum belirtmesi ile verilmiştir. Zaman içerisinde Antik Grek şehirleri Politai/Yurttaşlık (Πολίται) statüsü anlamını kazanarak, etnik/toplum ismiyle anılmaya başlanmıştır. (Takmer, 2016, ss. 491-493, 495). Bu bilgi doğrultusunda baktığımızda transkriptlerde bir yanlışlık yok gibi gözükmektedir. Ancak bu durum pek de doğru değildir. Çünkü fermana bahsedilen yurttaşlar değil, dinsizlik veya vatana ihanetten başka yerlere sürgüne gönderilen insanlardır. Fermanı Grekçe incelediğimiz vakit, anlam olarak da yurttaşlık statüsünü belirtmedeki etnik/toplum anlamı değil, suçlu bulunan insanların kastedildiği etnik/toplum belirtme anlamı ortaya çıkmaktadır.

MÖ. 198 yılında Makedonya Kralı V. Philippos/Filip (Φίλιππος), Romalılara karşı Aous Muharebesini kaybetti ve Tricca şehrine doğru hareket etti. (Livius, MCMLXXXV, p. 189; Smith, 1857, p. 1229). Bu olaydaki tespit ise, bu tarihlerde İngilizce kaynaklarda kent Tricca adı ile anılırken Latince kaynaklarda Tricamque olarak anılmıştır. Bu belirtmeye vereceğimiz örnek, Roma’lı Tarihçi Titus Livius’un *The History Rome* adındaki eseridir. Bir sayfası Latince bir sayfası İngilizce olarak yanına hazırlanan kitabı Evan T. Sage tarafından transkript edilmiştir. Aous Muharebesinin anlatıldığı metnin İngilizce olan 189. Sayfa da kentin adı Tricca olarak verilmiştir. Özgün Latince kısmı 188. Sayfasında ise kentin ismi Tricamque<sup>30</sup> olarak verilmiştir (Livius, MCMLXXXV, pp. 188-189; Patavini, 1828, p. 10797).

Tarihçi Prokopios, Tricca şehir Roma İmparatorluğu idaresine geçince

30 Tesalya bölgesindeki Tricca şehrinin Latince Tricamque, Triccam ve Trictam gibi farklı belirtmeleri için bk. Patavini, 1828, p. 10797.

I. Ioustinianos/Büyük Justinianus Tricca şehrinin duvarlarını restore edildiğini belirtmiştir. Ancak bu belirtme sırasında Prokopios şehri Tricattus (Τριχάττους) adı ile vermiştir. (Prokopios, 1888, p. 97, Αβραμεια, 1974, pp. 133-134). 501 ile 600 yılları arasında İerokles/Hierokles (Ἱεροκλῆς) ise, eserin de şehri Tricca ile belirtmiştir. (Hierocles, MDCCCXCIII, p. 62). Ayrıca IV. Yüzyıldan (301-400) itibaren Tricca kenti Larisa'nın (Λάρισσα)<sup>31</sup> süfragan piskoposluğu olmuştur. Bilinen ilk Piskoposu ise Heliodoros'tur. Bu Piskopos Aethiopia eserinde kentin adını Tricca olarak belirtmiştir. Böylelikle Prokopios'un kendi eseri ve onu referans alan eserler dışında başka bir kaynakta şehir için Tricattus (Τριχάττους) adına rastlanmamıştır (Kazhdan 1991, p. 2115; Heliodoros, MDCCCXCVII, pp. xiv, xxxvi).

Bu durumda iki ihtimal vardır. İlki Prokopios kentin adını yanlış yazmış olabilir, ikincisi ise I. Ioustinianós kent surlarını restore ettiği ve yeni kentler kurduğu için çok kısa bir süre de olsa isim değişikliği olmuştur. Böyle örnekler çokça mevcut olsa da, bu husus için oldukça düşük bir ihtimaldir. Kuvvetle muhtemeldir ki, Prokopios ya kentin adını yanlış yazmıştır. Ya da onun bizzat yazdığı kitapta bir bozulma/deforme olduğu düşüncesi doğmaktadır.

Anna Komnene 1082 ve 1083 yılları arasında Trikala'dan coğrafi bir terim olarak bahsetmiştir. (Kazhdan, 1991, p. 2115; Kiel, 2012, s. 114). Bu bilgi onun Alexiad kitabında geçmektedir. Kitabın hem İngilizce basımı hem de Yunanca basımı bulunmaktadır. İngilizce'ye transkript edilerek hazırlanan kitapta, kent Trikala olarak verilmiştir (Comnena, 2003, p. 167), kitabın özgün hali Yunanca da ise, kentin adı Τρίχαλα yani Trichala olarak verilmiştir. (Comnenae, MDCCCLXXXIV (1884), p. 169). Buradaki farklılık iki alfabenin farklı olmasından ve İngilizceye transkriptteki harf karşılığından kaynaklanmaktadır. Antik Grekçe dilindeki “-χ” harfinin karşılığı “-ch” olan harf, Modern Grekçe'de ise “-h” olarak harfi olarak belirtilmektedir. Bu transkript esnasında İngilizcedeki “-x” harfinin kullanılmaması hem “-eks” sesini veriyor olmasından hem de harfin ünlü bir ses ile başlamasından kaynaklandığını bize düşündürür. Bundan dolayı transkript esnasında “-key” sesini veren, “-k” harfinin kullanılması daha makul gözükmektedir.

Şerif el-İdrisi eserinde Tırhala şehrini, Taroufnika طاروفنقة ve Tricala adıyla belirtmiştir. (İdrisi, MDCCCXL (1840), p. 292). Bu şehrin adını Taroufnika olarak veren tek kişi İdrisi'nin kendisidir. Onu referans alan kaynaklar dışında Trikkala için Taroufnika adı kullanılmamıştır. Beraberinde İdrisi'nin diğer vermiş olduğu Tricala adına başka kaynaklar da rastlamak<sup>32</sup> mümkündür. (Hugues Laurent – Pouqueville, MDCCCXXVI (1826), pp. 100, 330-331).

31 Kale/Hisar anlamına gelen Larisa olarak bilinen bu şehir Tesalya bölgesinin doğu ovasındaki Pineiós'un (Πηνεϊός) nehrinin kıyı tarafında bulunmaktadır. (Machiel Kiel, 2013, s. 473.) İdrisi de bu şehri Larissa (Larisse) olarak anmıştır. Bk. İdrisi, MDCCCXL (1840), p. 292.

32 Aynı şekilde *Cercetari Despre Şcoalele Romanesci din Turcia* kitabının 53, 75 ve 158. Sayfalarda Tricala olarak geçmektedir. Ayrıca 163. Sayfada Tricala ve Tricca olarak iki adı birden verilmiştir. Bk. Burada, 1890, pp. 53, 75, 158 and 163.

İngiliz Tarihçi Harold W. V. Temperley *History of Serbia* kitabında Trikkala şehrinin adını Treiala olarak vermiştir. Yapılan araştırma neticesinde bu kentin adını Treiala olarak veren tek kişidir. (Temperley, 1919, p.329). Kitabın “List of Names and Modern Equivalents/İsimlerin Modern Eşdeğerleri Listesi” bölümünde Treiala kentinin modern adını da Trikella olarak vermiştir. (Temperley, 1919, p.335). Temperley’in Trikella olarak vermesinin dışında kentin adını Trikkala olarak veren kaynaklar da mevcuttur. (Shcwander-Fischer, 2002, MDCCCLXXXI (1881), pp.14, 123; Chirol, MDCCCLXXXI (1881), pp.14, 123; Ruches, MCMLXVII (1967), p.90; Bryer-Winfield-Ballance-Isaac, 2002, p.264). Temperley’in neden Treiala olarak verdiğine dair somut bir izah olmasa da modern ismini Trikella olarak vermesi, kuvvetle muhtemeldir ki “-a” harfi yerine yanlışlıkla “-e” harfinin yazılması ile açıklanabilir.

Symeon Uresis/Uroš (Συμεών Ούρεσης) Trikkala şehrini idari merkez yaptığı zaman (Ostrogorsky, 2019, ss.481-482; Delilbaşı-Arıkan, 2001, s.XIX). Kentin adı bu tarihlerde Trikkala dışında, Triccala yazımı ile de belgelerde verilmiştir (Hughes, 1820, pp.13, 25; Cander, MDCCCXXX (1830), p.67; Murray, 1884, pp.13, 25; Urquhart, 1838, p.202; Mostras, 1873, p.68).

Grekçe kaynaklarda ise, Τριχχαλων/Triccalon olarak verilmiştir. Buradaki tespit, Grekçe kaynaklardaki Τριχχαλων ile belirtmesinin bir şehrin sınırlarından ziyade, sınırları geniş idari bir yapının kastedilmesidir (Καββαδιασ, 1888, p.121; Κρυστάλλης, 2003, p.21; Τσοποτου, 1912, p.9).

Osmanlı Devleti, 1395 yılına gelindiği vakit Tesalya topraklarının hâkimi olmuştur. Turahan Bey tarafından fethedilen Trikkala şehri artık Tırhala olarak anılmaya başlamıştır (Kayapınar, 2005, s.188). 1881 yılında Osmanlı Devleti’nin Tesalya’yı Yunanistan’a terk edişine kadar Trikkala şehri Tırhala ismiyle anılma devam etmiştir. Günümüzdeki kaynaklarda şehir Tırhala olarak anılmaktadır ve bu ismi Türkçe kaynakların yanında yabancı kaynaklarda da rastlamak mümkündür (Kolovos-Katzageorgis-Laiou-Sariyannis, 2007, p.256; Magocsi, 1993, p.46; Graindor-Gregoire, 1983, pp.106-107; Röhrborn, 1973, pp.102-103; Mostras, 1873, p.68).

## SONUÇ

Sonuç olarak günümüzdeki Trikala şehri tarihi süreç içerisinde farklı isimlerle kaynaklarda yer almıştır. Biz şehir tarihçilerinin en çok karşılaştıkları sorun da burada başlamaktadır. Şehirlerin, sokakların, mimari eserlerin isimlerinin transkript edilirken bozulması ve sıkça farklı isimle anılması bir karmaşaya sebep olmaktadır. Çalışmamızın amacı da bu hataları ve Trikala şehrinin hangi tarihlerde hangi isimlerle anıldığına dair bazı tespitlerdir.

Grek Halkı Osmanlı idaresinden bağımsızlığını kazanmasıyla kendi ulus-devletini kurmuştur. Yeni kurulan devletlerin yaptığı reformlar veya inkılaplar gibi bugünkü Yunanistan devleti de kuruluş döneminde harf inkılabı yapmıştır. Böylelikle Grekçe kaynaklardaki kadim ismiyle Tricca/Tricala/Trichala ile anılan şehir, Modern Yunanca ile beraber Trikala ismine değişmeden evrilmiştir. Evrilmiştir dememizin sebebi ise, modern alfabe ile aynı harflerin imlalarındaki ve harf karşılığındaki modernizesidir. Yani Grekçe kaynaklarda şehrin ismi kabuk/deri değiştirmemiştir. Şehrin kadim isminin kabuk/deri değiştirmesi yabancı kaynaklarda farklı isimlerle anılmasıyla gerçekleşmiştir. Bu makalede Grekçe kaynaklarda Tricca olarak verilen şehrin, yabancı kaynaklarda değişime uğratılarak bahsedilmesi örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır.

## KAYNAKÇA

### ARŞİV BELGELERİ

BOA., A.MKT., NZD. 312/25.

BOA., C.DH. 251-12520.

Devlet Salnamesi, Def'a: 1, H. 1263/M. 1847.

Yanya Vilayet Salnamesi, Def'a: 1, H. 1288/M. 1871.

### RESMÎ YAYINLAR

ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ, “Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης – Πρόγραμμα Καλλικράτης”, Εφημερις της Κυβερνήσεως, 7 Ιουνίου 2010.

### KİTAPLAR VE MAKALELER

AKYAY, Bülent, Tesalya Meselesi (1881), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yüksek Lisans Tezi*, İzmir 2001.

APOLLODORUS, *The Library*, trans. James George Frazer, London: William Heinemann Ltd. New York: G. P. Putnam's Sons, MCMXXI.

ARİSTOTELES, Pseudo-Aristoteles, *Oikonomika*, çev. Burak Takmer, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2016.

BREWSTER, Harry, *The River Gods of Greece*, IB Touris Publisher, London-New York 1997,

BRYER, Anthony – WINFIELD, David – BALLACE, Selina – ISAAC, Jane, *The Post-Byzantine Monuments of the Pontos*, Ashgate Publishing Limited Company, 2002.

BURADA, Theodor T., *Cercetari Despre Şcoalele Romanesci din Turcia*, Romanulu Vintila C. A. Rosetti, Bucuresci 1890.

BYZANTİİ, Stephani, *Ethnicorum*, Berolini Impensis G. Reimeri, 1894.

CANDEMİR, Hayriye Özlem, *Tırhala Sancağı (Nefs-i Tırhala): 1454-1570*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yüksek Lisans Tezi*, Bolu 2014.

CANDER, Josiah. *The Modern Traveller*, Vol: 15, James Duncan Paternoster, London MDCCCXXX (1830).

CHİROL, M. Valentine, *Twixt Greek and Turk*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London MDCCCLXXXI (1881).

ĆIRKOVIĆ, Sima M., *The Serbs*, trans. Vuk Tosić, Blackwell Publishing, Malden 2004.

COMNENA, Anna, *he Alexiad*, trans. E.R.A Sewster, Penguin Books Ltd., London 2003.

COMNENAE, Annae, *Alexias*, inc. Augusti Reifferscheidii, Aedibus B. G. Teubneri, Vol: I, Lipsiae MDCCCLXXXIV (1884).

- COTTRELL, Leonard Cottrell, *Realms of Gold: A Journey in Search of the Mycenaeans*, New York Graphic Society Publishers Ltd., Greenwich 1963.
- ÇELEBİ, Evliyâ b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1928.
- DELİLBAŞI Melek, ARIKAN, Muzaffer, *Hicri 859 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Tırhala I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001.
- ECO, Umberto, *Antik Roma*, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Tarih, İstanbul 2022.
- EMECEN, Feridun Emecen, “Turahan Bey”, *DİA*, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, ss. 405-407.
- ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA, “Trikkala”, Vol: XXVII, Cambridge University Press, New York 1911.
- ERKEN, İlkey, *Yanya Sancağı İdari ve Yerleşim Birimleri (1867-1913)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
- ERMAN, Arzu, *Erken Dönem Osmanlı Devleti-Yunanistan Krallığı İlişkileri: Problemler, Çatışan Faktörler ve Uzlaşma*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Doktora Tezi*, Ankara 2019.
- FİNE, John Van Antwerp, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1987.
- François Charles Hugues Laurent - Pouqueville, *Voyage de la Grece*, Chez Firmin Didot Pere et Fils, Paris MDCCCXXVI (1826).
- FRAZER, Richard McIlwaine, *The Trojan War; The Chronicles of Dictys of Crete and Dares the Phrygian*, Indiana University Press, Bloomington 1966.
- FREEMAN, Charles, *Mısır Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarıkları*, çev. Suat Kemal Angı, Dost Kitabevi, Ankara 2013.
- GÖKÇEALTI, Mehmet Ali, *Geographika Yeniden Keşfedilen Yunanistan*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- GRAİNDOR, Paul – GREGOİRE, Henri, *Byzantion*, Boulevard de L'empereur, Bruxelles 1983.
- GREEN, Peter, *Alexander to Actium*, Thames and Hudson Ltd., London 1990.
- HACISALİHOĞLU, Mehmet, “Yunanistan”, *DİA*, C. 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, ss. 586-595.
- HANSEN, Mogens Herman, NIELSEN, Thomas Heine, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford University Press, Oxford 2004.
- HELİODORUS, *The Aethiopia*, Privately Prindet for the Athenian Society, Athens MDCCCXCVII.
- HELLENIC STATİSTICAL AUTHORITY, *Greece in Figures*, January - March 2018.
- HESİODOS, *Theogonia - İşler ve Günler*, çev. Azra Erhat, Sabahattin Eyüboğlu, Türki-

ye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

HIEROCLES, Synecdemvs, Aedibvs BG Tevbneri, Lipsiae MDCCCXCIII.

HOMER, The İliad of Homer, trans. Samuel Butler, Longmans, Green and Company, New York and Bombay 1898.

HOMER, The İliad of Homer, trans. William Cowper, George P. Putnam New York 1850.

HOMER, The İliad, trans. Alexander Pope, Cassel and Company Ltd., London & New York MCMIX (1909).

HOMER, The İliad, trans. Robert Fagles, Penguin Books, New York 1991.

HOMER, The İliad, trans. W.C. Green, Vol: I, Longmans and Company, London 1884.

HOMEROS, *İlyada*, çev. Azra Erhat, A. Kadir, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014.

HUGHES, Thomas Smart, Travels in Sicily, Greece and Albania, Vol: II, Printed for J. Mawman, London 1820.

İDRİSİ, Géographie d'Edrisi, trans. P. Amedee Jaubert, A L'imprimerie Royale, Paris Vol: II, MDCCCXL (1840).

İLGÜREL, Mücteba“Evliyâ Çelebi”, DİA, C. 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, ss. 529-533.

İNCİCİYAN, C., ANDREASYAN, H.D., “Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafya”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 2/3, 1974, ss. 11-88.

KAHRAMAN, Seyit Ali, DAĞLI, Yücel, DANKOFF, Robert, Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 8. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

KARACA, Sevtap Gölgesiz, “XI. Yüzyılda Bizans-Norman İlişkilerine Bir Bakış”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, İzmir 2012, C. 27, S. 1, ss. 101-118.

KAYAPINAR, Levent, “Tesalya Bölgesinin Fatih Turahan Bey Ailesi ve XV. - XVI. Yüzyıllardaki Hayır Kurumları”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2005, C. 1, S. 10, ss. 183-189.

KAZHDAN, Alexander P., The Oxford Dictionary of Byzantium, “Trikkala”, Vol: III, Oxford University Press, New York 1991.

KAZHDAN, Alexander P., The Oxford Dictionary of Byzantium, “Trojan War”, Vol: III, Oxford University Press, New York 1991.

KİEL, Machiel, “Tesalya”, DİA, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, ss. 522-526.

KİEL, Machiel, “Tırhala”, DİA, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, ss. 114-116.

KİEL, Machiel, “Yenişehir”, DİA, C. 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, ss. 473-476.

- KOLOVOS, Kolovos, - KATZAGEORGÍS, Phakon, - LAÍOU, Sophia – SARIYANNÍS, Marinos, *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands: Toward a Social and Economic History: Studies in Honor of John C. Alexander*, The Isis Press, İstanbul 2007.
- KOMMENA, Anna Komena, Alexiad: Anadolu‘ da ve Balkan Yarımadası‘nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi‘nin Tarihi Malazgirt‘in Sonrası, çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1996.
- KUL, Muhittin, *Tırhala Kazası‘nın Sosyal ve İktisadi Yapısı (XV.-XVI. Yüzyıl)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Mayıs 2018.
- LEAKE, William Martin, *Travels in Northern Greece*, J. Rodwell Ltd., Vol: IV, London 1835.
- LİVİUS, Titus, *The History of Rome*, trans. Evan T. Sage, Harvard University Press, William Heinemann Ltd., London MCMLXXXV.
- LÜTFİ, Hâfız Ahmet, *Târih-i Lûtfi*, Sabah Matba‘ası, İstanbul H. 1328, C. 8.
- M. Cavid Baysun, “Evliyâ Çelebi‘ye Dâir Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 12, İstanbul 1955, ss. 257-264.
- M. Cavid Baysun, “Evliya Çelebi”, İ.A., C. 4, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, ss. 400-412.
- MAGOCŞI, Paul Robert, *Historical atlas of East Central Europe*, University of Toronto Press, Toronto 1993.
- MANGO, Cyril, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2023.
- MANSEL, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004.
- MOSTRAS, Konstantin Georgievich, *Dictionnaire Géographique de L‘Empire Ottoman*, Commissionaires de L‘Académie Impériale des Sciences, St. Petersburg 1873.
- MURRAY, John, *Handbook for Travellers in Greece*, Vol: II, John Murray Albemarle, London 1884.
- NORWİCH, John Julius, *Bizans Gerileme ve Çöküş Dönemi (MS. 1082-1453)*, çev. Selen Hırçın Riegel, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2012.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.
- PAŞA, Ahmet Cevdet, *Tertib-i Cedîd, Dersââdet Matba‘a-i Osmâniye*, İstanbul H. 1302, C. 11-12.
- PATACI, Bilal, “Tanrılaştırma ve Şeytanlaştırma Arasında Mitolojik Bir Figür Olarak Asklepios”, *Milel ve Nihal*, C. 13, S. 2, ss. 154-182.
- PATAVİNİ, T. Livii, *Historiarum*, Vol: XXII, Curante et Imprime A. J. Valpy, Londini 1828.
- PROCOPIÛ, *Caesariensis Historiarum Temporis sui Tetras Altera*, trans. Claudio



- Maltreto, Ex Typographia Bartolomaei Javarina, Venetiis MDCCXXIX.
- PROCOPIUS, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, trans. Barthold Georg Niebuhr, Bonnae Impensis ed. Weberi, Vol: III, MDCCCXXXVIII (1828).
- PROKOPĪUS, *Buildings of Justinian*, trans. Aubrey Stewart, Committee of the Palestine, London 1888.
- QUIEN, Michel Le, *Oriens Christianus, Ex Tyrographia Regia, Parisiis MDCCXL*.
- RĪCHTER, Gvstavvs, *Symbola Doctorum Ienensis Gymnasii in Honorem Gymnasii Isenacensis Collecta, Prostat in Libraria Universitatis G. Neuenhahni, Jenae 1982*.
- RÖHRBORN, Klaus, *Untersuchungen zur Osmanischen Verwaltungsgeschichte*, Walter de Gruyter, Berlin 1973, pp. 102-103; *Konstantin Georgievich Mostras, Dictionnaire Géographique de L'Empire Ottoman, Commissionaires de L'Académie Impériale des Sciences, St. Petersburg 1873*.
- RUCHES, P. J. Ruches, *Albanian Historical Folksongs, 1716-1943*, Argonaut Inc. Publishers, Chicago MCMLXVII (1967).
- SAMĪ, Şemsettin, "Çatalca" Kamusu'l - A'lam, C. 3, Mihran Matbaası, İstanbul 1306.
- SAMĪ, Şemsettin, "Tesalya" *Kâmûsu'l- Alâm*, C. 3, Mihran Matbaası, İstanbul 1306.
- SAMĪ, Şemsettin, "Tırhala", *Kamus-ul Alam*, C. 3, Mihran Matbaası, İstanbul 1306.
- SCHWANDER, Stephanie, FİSCHER, Sievers Bernd J., *Albanian Identities: Myth and History*, C. Hurst & Company, London 2002.
- SĪCĪLY, Diodoros of Sicily, *Library of History*, trans. Russel M. Geer, Harvard University Press, Wlliam Heinemann Ltd., London MCMXLVII.
- SMĪTH, William, "Tricca", *Dictionary of Greek and Roman Geography*, Vol: II, Walton and Maberly, London 1857.
- SMĪTH, William, *Dictionary of Greek and Roman Geography*, "Amphissa", Vol: I, Little, Brown and Company, Boston 1854.
- SMĪTH, William, *Dictionary of Greek and Roman Geography*, "Megalopolis", Vol: II, Walton and Maberly - Upper Gower Street, London 1857.
- SMĪTH, William, *Dictionary of Greek and Roman Geography*, Vol: II, Little, Brown and Company, Boston 1854.
- SOULĪS, George Christos Soulis, *The Serbs and Byzantium During the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and His Successors*, *Dumbarton Oaks Library and Collection*, 1984.
- STAMOULĪ, Eftychia Maria, *XV Yüzyıl Tesalya Bölgesine Dair Bir Kaynak: H. 871/ M. 1466-67 Tarihli Tırhala Sancağı İcmal Defteri*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019.
- STEWART, Aubrey, *Palestine Pilgrims Text Society*, I. Adam Street Adelphi, London 1890.

- STRABO, *The Geography of Strabo*, trans. Horace Leonard Jones, William Hineman Ltd., Vol: VI, New York MCMLIV (1954).
- STRABO, *The Geography of Strabo*, trans. Horace Leonard Jones, William Hineman Ltd., Vol: IV, New York MCMLIV (1954).
- STRABON, Geographika-Antik Anadolu Coğrafyası, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2001.
- ŞEŞEN, Ramazan, “İdrisi, Şerif”, DİA, C. 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, ss. 493-495.
- TAHBERER, Bekircan, Antik Kilikya Sikkelerinde Asklepios Kültü, Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- TEKİN, Oğuz, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- TEMPERLEY, Harold W. V., *History of Serbia*, G. Bell and Sons Ltd, London 1919.
- The Geography of Herodotus*, London Longman, Brown, Green and Longmans, London 1854.
- TODOROVA, Maria, *Balkanları Tahayyül Etmek*, çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul 2022.
- TUNÇ, Ahmet, PAK, Emre Baran, “Yunanistan’ın Devlet ve Kamu Yönetim Yapısı”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Isparta 2017, C. 22, S. 4, ss. 1189-1201.
- ULUSOY, İbrahim Alper, “Balkan Paradoksu: Bir Parçalanma ve Bütünleşme Alanı Olarak Güneydoğu Avrupa”, *Avrasya Etüdüleri*, 2013, C. 43, S. 1, ss. 79-104.
- URQUHART, David, *The Spirit of the East*, Vol: I, Henry Colburn Publisher, London 1838.
- USSİNG, Joannes Ludovicus, *Inscriptiones Graecae Ineditae*, Redemptore C. A. Reitzel, Havniae MDCCCXLVII (1847).
- ÜNLÜ, Mucize, “Tarihsel Süreçte Balkan Kavramı ve Türevleri Üzerine”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, 2018, C. 5, S. 13, ss. 135-142.
- VASİLİEV, Alexander A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.
- ABPAMEA, Αννη, *Η βυζαντινή θεσσαλία Μεχρι του 1204*, Εθνικον και Καποδιστριακον Πανεπιστημιον Αθηνων (ΕΚΠΑ), Διατριβη επι Διδακτορια, Εν Αθηναισ 1974.
- KABBAΔΙΑΣ, Π., *Δεατιον Αρχαιολογικον, Εκ Του Τυπογραφειου Ε. Κ. Βλαστου, Εν Αθηναισ 1888.*
- KANEΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Νικόλαος Σ., *Η οργάνωση και η τακτική του βυζαντινού στρατού στην ύστερη περίοδο (1204-1461)*, Πανεπιτημιο Θεσσαλιας Σχολη Επιστημων του Ανθρωπου Τμημα Ιστοριας, Απχαιολογιας και Κοινωνικης Ανθρωπολογιας (ΙΑΚΑ), Διδακτορικη Διατριβη, Βόλος 2010.
- ΚΡΥΣΤΑΛΛΙΣ, Κώστας, *Οι Βλαχοι Της Πινδου*, Δαμιανοσ, 2003.

ΤΣΟΠΟΤΟΥ, Δ. Κ., Γη και Γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν, Εκ του  
Τυπογραφείου της Εφημερίδας Θεσσαλία, Βόλος 1912.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://madeintrikala.gr/trikala-lhthaios-potamos/> (Erişim Tarihi: 09. 04. 2023).



# BÖLÜM 5

## **ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİNDE MUTFAK KÜLTÜRÜ**

*Yaşar BEDİRHAN<sup>1</sup>*

*Kader YALMAN<sup>2</sup>*



1 Prof. Dr. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü  
caturalp@gmail.com- ORCID: 0000-0002-3581-068

2 Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü Y.L. Öğrencisi  
Kaderyalman03@gmail.com. ORCID. 0000-0009-0007-3588-1230

## GİRİŞ

Bu çalışmada, Selçuklunun mutfak kültürü ilgili çok fazla çalışmaya rastlanmadığından, bilinen kaynaklar doğrultusunda, Selçuklunun Orta Asya'dan getirdiği kültürel birikim ile Anadolu'daki var olan kültür baz alınarak ortaya çıkan mutfak kültürünün gelişimi ele alınmıştır. Aynı zamanda Anadolu Selçuklusunun hangi ürünlerle ne tür yemekler ve tatlılar yaptıkları, içeceklerini hangi ürünlerden oluşturdukları, mutfakta ve sofrada hangi araç gereçleri kullandıkları ve aynı zamanda mutfakta çalışan elemanlara da derli toplu bir şekilde yer verilmeye çalışılacaktır.

Mutfak kelimesi köken bakımından Arapça olan “*Matbah*”tan gelmektedir (Kut,1999: 25). *Matbah* ise Türkçe karşılık olarak “*et pişirilen yer*” anlamında İslam tarihinden bu yana kullanılmaktadır. Aslında sadece bu bilgi bile Türklerin İslamiyet’i kabulü ile et yemeklerine olan düşkünlüğü arasında bir fikir uyandırmaktadır. Ancak yine de biliyoruz ki mutfak kelimesi Türkçeye oldukça geç girmiştir. Türkler ise matbahtan zamanla çevrilen mutfak kelimesinden önce mutfak için genellikle “*ocak*” kelimesini kullanmışlardır. (Erdoğan,2010:)

Mutfak şüphesiz ki bir milletin göstergesidir. Türkler Orta Asya dan bu yana yaptıkları göçlerle, kurdukları komşuluklarla, kullandıkları ticaret yolları ile, izledikleri siyasetlerle birçok uygarlıkla etkileşim içine girmişlerdir. Bu etkileşim onları dil, edebiyat, sanat, bilim alanlarında etkilediği gibi yemek ve mutfak kültürü ile de etkilemiştir. Nitekim düşündüğümüzde göçlerle gerçekleşen coğrafyanın değişimi, aynı zamanda toprak yapısının ve iklimin de değişimidir ki bu iklim ve toprak yapısı en çok ekilip biçilen besinlerle ve o coğrafyadan beslenen besi hayvanları ile ilgilidir. İşte Anadolu Selçuklularıda mutfaktaki kültür de Orta Asya’dan getirdikleri köklü birikim ile birlikte tam olarak Anadolu’nun eşsiz jeopolitik konumu ile daha da gelişme kaydedecektir.

Türkiye Selçukluları, Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından kurulan Büyük Selçuklu’nun 1071 Malazgirt Savaşı sonrası yurt edinmeye geldikleri Anadolu Coğrafyasını etkilenmekle kalmayarak, Anadolu’yu da bu siyasal sosyal ve kültürel değişime tabi tutacaklardır. Türklerde sofrada yemek esnasında kişilerin oturma düzenini, yemek öncesinde, sırasında ve sonrasında yapılması gerekenler bir disiplin olarak belirlenmiştir. (Candar 2019: 1). Ev sahibi kişi sofrada ortada oturmakta diğerleri ise sağına ve soluna oturuyordular. Sofradaki bu disiplin devlet yapısı içerisinde ise kendini orun ve ülüş olarak göstermekteydi. Oğuzhan tarafından ilk defa oluşturulan ve Türk Devletlerinin tamamının kullandığı, hatta günümüzde de protokol adı olarak devam eden bu düzen Anadolu’ya Selçuklu ile birlikte gelmiştir (Candar,2019: 1).

Orta Asya’da genel olarak göçebe bir hayat sürdürdükleri için orada üretilen sebzelerin bilgisine çok fazla ulaşamıyoruz, ulaşabildiğimiz yemeklerin ise etle yapılıyor olması bize avcılığın ve hayvancılığın Orta Asya Türkleri için

önemini gösteriyor. Dede korkut hikayelerinde ise bu etlerin genel itibarıyla erkek hayvanlardan karşılandığı anlaşılıyor (Erdoğan,2010: 3). Anadolu'ya İslamiyet'i kabul ettikten sonra gelen Türklerin Anadolu halkının mutfak kültüründen etkilenirken seçici davranmasında (domuz eti yememek gibi) etkili oldu. Anadolu'nun verimli topraklarına geldiklerinde et yemeklerine aynı zamanda sebze yemekleri de dahil oldu, bunlar genel olarak baklagillerden yapılan yemeklerdi. Türk mutfağını Anadolu'da etkileyen sadece sebzeler olmadı aynı zamanda birçok balık türü ile yapılan yemekler de Türk mutfağında yerini almıştı. Türk mutfağı Anadolu'nun iklimi, toprağı ve kozmopolit yapısı ile mutfakta yeniliklere yer açarken bu Rumeli'ye geçiş ile daha da çeşitlenmiştir (Erdoğan,2010: 2).

### ***Türklerde sofraya disiplini ve kültürü***

Sofra Arapça kökenli bir kelimedir. Arap literatüründe “*süfref*” olarak geçer ve daha sonra kelime “*sofra*” olarak değişmişime uğramıştır. Süfref'nin kelime anlamı misafirliğe ya da yola giderken hazırlanan yolluktur. Sofra için aynı zamanda “*han*” ve “*maide*” kelimelerinin de verildiği görülmektedir (Candar,2019: 21).

Sofra Türklerde sadece yemek yemeği çağrıştıran bir rutin değildir. Sofra aile bireylerini her gün bir araya getiren ve birbirlerinden haberdar oldukları bazen önemli meseleleri konuştukları kültürel bir alandı. Toplum içinde sofranın yeri de aile içindeki kadar önemlidir. Türklerde sofralar doğumdan düğüne, düğünden misafire, misafirden ölüme kadar insanları bir araya toplayan kültürel bir unsur olmuştur. Hatta toplantının sebebine yönelik özel yemekler yapılmıştır. Düğünde yapılan yemekler, cenazede yapılan yemekler çoğu kez farklıdır olmuştur (Erdoğan,2010: 1). Türklerde misafire kurulan sofralarda yemeklerin genel olarak tek çeşit ve doyuracak kadar olduğu yapılan araştırmalarda görülmektedir bunu da Türklerin israftan kaçındığının, gösterişten uzak olduğunun ve aza kanaat getirdiğinin bir göstergesi olarak değerlendirebiliriz.

Türklerde sofraya disiplini oluşturan durumlara bakacak olursak sofraya dizimi orundan gelmektedir. Sofranın başına büyüğün oturması, diğer bireylerin onun sağ ve sol tarafına oturmaları, sofradaki büyük birey yemeğe başlamadan diğer bireylerin yemeğe başlanmaması, Türklerdeki orun ve üleş kavramlarından gelmektedir. Türklerde sofrada hızlı yemek yenmekte olduğu bilinmektedir. Hatta “*adam olacak çocuk sofrada yemek yemesinden belli olur*” deyiimi Türklerdeki sofraya disiplini doğrular niteliktedir (Erdoğan,2010: 4).

Türklerdeki sofraya disiplini oluşturan diğer bir durum ise sofraya oturmadan önce ellerin temizlenmesi, yemeğin araç kullanılarak temiz bir şekilde yenmesi, yemekte herkesin aynı tabaktan yemesi, yemekten önce ve yemek bittikten sonra tanrıya şükredilmesidir. Bu durum İslamiyet'i kabul edince

çeşitli sofralar ile yapılmaya başlansa da aslında Türklerde bu geleneğin henüz İslamiyet’i kabul etmeden önce de yapıldığını kaynaklardan görmekteyiz. Türklerde yemek yemek için ayrı bir oda tesis edildiği görülmemiştir. Genel olarak toylar düğünler ve toplantılarda dahil olmak üzere herkes “sini” adı verilen sofralar tepsinin etrafına oturarak yemek yedikleri bilinmektedir ve kalabalık olursa dahi oturma düzeninde karışıklık yaşanmamaktadır. Sofrada oturanların dizilimi her ne kadar sembolik olarak gözüke de toplum içerisindeki konumları bakımından önemlidir. Eski Türk sofralarında beylerin sofraları halka yağmalatmak üzere kurulmuştur hatta “han-ı yağma” sözünün buradan geldiği bilinmektedir bu da yine Türk kültürünün bir geleneği olarak karşımıza çıkmaktadır (Candar,2019: 24).

### ***Anadolu Selçukluda kullanılan sofralar ve mutfak gereçleri***

Anadolu Selçuklusunda mutfaktan sofraya kullanılmakta olan araç ve gereçlerde, kullanılan maden cinsinden malzemesi, üzerindeki işlemleri ve şekli ile bize Türk kültürünü yansıtmaktadır. Selçuklular Anadolu’yu yurt edinmeden önce Arta Asya’da ileri düzeyde madencilik yaptıkları, Anadolu coğrafyasında da MÖ. 3000’lere dayanan madencilik çalışmalarının yapıldığına kaynaklardan ulaşmaktayız. Selçuklular Anadolu’ya geldiklerinde ise bu yeraltı zenginlikleri bakımında da verimli olan bu topraklarda madencilik birikimini birleştirerek ürettikleri araç gereçlerde yansıtmışlardır, bunlar kullanılan mutfak ve sofralar araç gereçlerinde de kendini göstermektedir. Türkiye Selçuklu zamanında genel olarak bakır, gümüş, demir, altın, madenleri kullanılarak mutfak gereçleri imal ettikleri bilinmekle birlikte cam ve toprak gibi maddelerin de kullanıldığı görülmektedir (Kafesoğlu,1998: 212,317).

Anadolu Selçuklu döneminde bu madeni eşyaları ürettikleri bölgeler başta Artuk bölgesi ve Konya olduğuna kaynaklardan ulaşabiliyoruz. Madenlerin işletme yerleri ise Kastamonu-Küre, Siirt-Maden köy, Maden (Ergani), Muş, Bitlis, Erzincan, Murgul, Tokat ve Erzurum olarak öne çıkmaktadır. “*Celâleddin Karatay Vakfiyesi*”nde; “*yapım sonrası artan paralarla hana yirmi bakır tabak, on büyük, beş orta, beş küçük bakır tencere, iki büyük bakır leğen, iki tane de büyük bakır kazan alındığı*” bilgisi, o dönemde kap kacak olarak nitelendirilen bu malzemelerin imalının yapıldığına işarettir (Candar, 2019: 38).

Topraktan yapılan eşyalardan bahsedecek olursak, bunları genel olarak “*hazza*” denilen çömlekçilerin, ayakları ile hareket ettirdikleri tahta tekerlekler ile biçim vererek bu eşyaları ürettiklerini söyleyebiliriz (Uzunağaç,2014: 11). Çömlekçilerin bu çömlekleri kurutmak için dükkânlarının arkasında fırınları vardı, bu fırınlarda yakacak olarak odun pahalı olduğundan daha çok tezek kullanırlardı. Asıl işi çömlek olan bu esnaflar aynı zamanda kırılmış veya çatlamış porselenleri tamir de ediyorlardı.



Madenler ve topraklardan yapılan eşyaların yanı sıra Anadolu Selçuklusunda seramik ve camın kullanıldığı da görülmektedir. Bu bilgiye özellikle 1978 yılında yapılan Samsat kazılarında 11 ve 12. yüzyıllarına ait bulunan renkli camlardan yapılan kupalar ve seramikten yapılan sırlı ve sırsız vazo, küp, tabak, testi gibi eşyaların bulunması ile kesinlik kazandırabiliyoruz (Candar, 2019: 39).

Bu genel bilgilerden sonra şimdi bazı mutfak eşyalarına göz atalım.

#### **a. Bıçak**

Eskiden beri sofrasız ve mutfakların olmazsa olmazı olan gereci bıçak eski Türk toplumlarında kullanım alanına göre iki farklı şekilde idi. Biri genel olarak sebze, meyve, ekmek doğramak gibi hafif işlerde kullanılan “*Bıçgu* (biçek)” adında bıçak kullanılırdı. Bir de mutfakta et ve kemik ürünlerini doğramak için “*salçı biçek*” veya “*Kınğrak*” denilen daha çok satır görevi gören bıçaklar kullanılırdı. Anadolu Selçukluda bıçağın “*sikkın*”, “*sekkak*” isimlerle kullanıldığını görmekteyiz (Kaşgarlı,1985: I/ 69).

#### **b. Çatal**

Türklerde çatal kullanımının Moğollara dayandığı kaynaklardan bilinmektedir. Yani Türklerin Anadolu’ya gelmeden önce de çatal ile yemek yediği anlaşılabilir, aynı zamanda 10. yüzyılda da çatal Bizans’ta da görülmektedir. Anadolu Selçuklu mutfağında yer alması ise Bizans’la ilişkilerde başladığı tahmin ediliyor (Erdoğan,2010: 10).

#### **c. Kaşık**

Anadolu Selçuklu sofralarında en fazla kullanılan gereç olan kaşık Türklerin Anadolu’ya gelmeden önce de “*kaşuk*” ismi ile kullandıkları bilinmektedir (Kaşgarlı,1985: I/ 383). Daha çok sulu yemeklerin yendiği Alplerin cephede dahi yanında taşıdığı bilinen kaşığın, özenle işlenerek yapıldığını Konya’daki “*Kaşıkcılar çarşısına*” isim vermesinden de anlayabiliyoruz. Kaşıkcılar çarşısında satılan kaşıkların Konya medreselerinde talebe ve mollaların geçimlerini sağlamak için boş zamanlarında yaptıkları kaşıklar olduğu da bilinmektedir (Erdoğan, 2010: 11).

#### **d. Kepçe**

Kepçe Orta Asya da “*çömçe*”, “*kamıç*” ismi ile kullanılırken zamanla kepe ismini almıştır. Anadolu’ya oğuzlar tarafından getirilmiş, genel olarak tahtadan imal edilmiş ve kazan gibi geniş kaplarda yapılan yemeklerde kullanılmıştır (Kaşgarlı,1985: I/41-42).

#### **e. Sini -Tepsi**

Anadolu Selçukluda kullanılan, diğer bir ismi de “*Tewsi*” olan sini Haran’da yapılan kazılan sonucunda ortaya çıkmıştır (Kaşgarlı,1985: I/423). Bu

sini 61 cm çapında 21 cm yüksekliğindedir, onu yükselten altındaki silindir şeklindeki ayaklarıdır. Sini Selçukluda altına sofraya bezi serilerek üzerinde yemek yenilen taşınabilir bir sofradır. Etrafına oturan bireyler hep birlikte aynı kaplardan yemek yemeleri günümüzde geleneksel aile tarzının yaşatıldığı yerlerde hala bu şekilde yemek yenmesi kültürün devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca Harran’da yapılan kazılarda bulunan sininin ortasına işlenmiş 8 dilimli sini modeli, günümüzde Gaziantep ve Kahramanmaraş gibi yerlerde üretilen modellerin benzerliği noktasında kültürümüzün devamı niteliğinde olduğunu gözlemleyebiliyoruz (Candar,2019: 42).

#### **f. Kâse -Tas**

Anadolu Selçuklusunda bakır çini ve altından yapıldığı bilinen kâse Konya Kubadabad Sarayı’nda bulunmuştur. Bu kâse Selçuklu kültürünü belirtmekle birlikte o dönemde, ayran, şerbet, hoşaf gibi içecekler için de çok kullanışlı olduğu bilinmektedir. Yine Kubadabad kazılarında Büyük Saray’da bulunmuş olan sarı renkteki çukur kâse Anadolu Selçuklusundan günümüze ulaşan değerli ürünler arasındadır (Candar,2019: 43).

#### **g. Tencere – Kazan**

Anadolu Selçuklusunda genellikle kalabalık olduğunda, sulu yemeklerin yapımında kullanılan kazanın bakırdan yapıldığına Harran’da yapılan kazılarda çıkarılan ürünlere bakarak ulaşabiliyoruz. Türklerde bakırdan yapılan kazanlarda yemeğin bakır ile temasını önlemek için kalaylandığı bilinmektedir. Günümüzde de Gaziantep, Kahramanmaraş, Adana, Hatay, Diyarbakır, Şanlıurfa gibi illerde kalaycılar çarşının bulunması kalaycılığın hala yapılıyor olması bu kültürün de hala devam ettiğini göstermektedir (Candar, 2019: 46).

#### **h. Havan**

Ezerek öğütmeye yarayan bu araç Anadolu Selçuklusunda ilaç yapımı ve baharat dövmede kullanıldığı tahmin edilmektedir. Selçuklu havanlarının kalın kenarlı, yan taraflarında aslan başı ya da boğa başı şeklinde yapılmış kulpları bulunmaktadır. 1986 yılında Malazgirt alt yapı çalışmalarında bulunan Selçukluya ait havan bugün Erzurum müzesinde sergilenmektedir (Candar, 2019: 47).

#### **ı. Güveç**

Güveç de küp, testi, çömlek gibi topraktan yapılan bir mutfak gereciydi ve Selçukluda yemek pişirmek için genel olarak sulu yemeklerde kullanılıyordu. Güvecin kullanımının Anadolu Selçuklularındaki varlığı hakkında bilgiye, Mevlana’nın Divân-ı Kebir adlı eserindeki şu cümleden anlayabiliyoruz: “Gah güveç çömleği gibi kaynar dururuz.” (Mevlânâ, 1992: II/ 302).

### ***i. Testi-Küp***

Testi yada küp Selçukluda yemeğin yanında içeceklerin konduğu sürahi olarak kullanıldığı gibi aynı zamanda içine buz koyarak soğutucu olarak ve değerli eşya saklamak için de kullanılmıştır. Yine Kubadabad kazılarında bakığımızda Türkiye Selçuklularını dönemine ait yeşil sırlı, aşınmış seramikten yapılmış küp eşyası bulunduğu görülmektedir (Candar,2019: 48).

### ***j. Sürahi***

Sürahi genel olarak Selçukluda camdan yapıldığı bilinmektedir. Kubadabad sarayında yapılan kazılarda Anadolu Selçuklularına ait renkli ve renksiz sürahi örnekleri bulunmuştur. Bazı eserlerde bu sürahilerin emzikli olduğundan bahsedilmiştir (Erdoğan, 2010: 19).

### ***k. İbrik***

Sürahi ve testi ile aynı görevi gören yani içine su konulan ibriğin aynı zamanda şarap konmak için de kullanıldığı bilinmektedir. Şu an İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan pirinç ibrik, Anadolu Selçuklularını zamanında Anadolu'da bu amaçlarla kullanılmıştır (Candar,2019: 49).

### ***l. Sağrak-Kadeh-Susak***

Selçuklu kaynaklarında birçok yerde kadeh olarak geçen bu mutfak eşyası Orta Asya'da "*sağrak*" olarak ifade edilmiştir ve Selçuklular döneminde Anadolu'da da bu ismi devam ettirmiştir (Erdoğan, 2010: 20). Susak ise su kabağından ya da tahtanın ortasının oyulması ile yapılan bir maşrapa olarak tanımlanabilir, günümüzde kültürel özelliklerin korunduğu bölgelerde kabak susaklarına rastlanmaktadır (Candar, 2019: 51).

### ***m. Tabak***

Anadolu Selçuklularında tabakların genel itibariyle emaye ve camdan üretildiği görülmektedir. Kubadabad Sarayı'nda yapılan kazılarda Anadolu Selçuklularına ait bulunan emaye tabağın üzerinde Aleaddin Keykubad'ın oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ismi yazmaktadır (Erdoğan,2010: 21).

### ***n. Elek ve Kalbur***

Tanecikli yiyecekleri elemek için kullanılan bu iki aletin görevi aynı olsa da aynı malzemeyi elemiyordu. Kalburun delikleri daha büyük eleğin ise daha küçük olduğu için elek daha çok un gibi küçük tanecikli besinleri elemek için kullanılırdı (Erdoğan,2010: 2; Candar, 2019: 51). Bu aletler dönemin önemli eserlerinde yer aldığı görülmektedir. Divan-ı Kebirde: "*Dünya bir elektir, bizse ona konmuşunuz sanki; elekten geçtin mi arısın*" dizeleri yer almaktadır (Mevlana, 1992: I/362).

### **Anadolu Selçukluda Yemekler**

Anadolu Selçuklusunda yemek kahvaltı ile başlardı, kahvaltı ise kuşluk vakti yapılırdı. Öğle vakti yemek yenmediği için sağlam bir kahvaltı yaparlardı, öğlen acıkan olursa da daha çok meyve tükettirdi (Uzunağaç, 2014: 71). Akşam yemeklerini de hava tam kararmadan yedikleri, bunların da genel olarak et yemeyi olduğu bilinmekle birlikte, yemekten sonra da başta helva olmak üzere tatlı yerlerdi. Bu yemek düzeni ramazan ayı hariç pek bozulduğu söylenemezdi (Uzunağaç,2014: 72).

Anadolu Selçuklularında yapılan ve yenilen başlıca yemekleri başlıklar halinde inceleyelim.

#### **Çorbalar**

Türkler Orta Asya'dan Anadolu'ya gelmeden önce çorbaya “mün” olarak isim vermişlerdir (Kaşgarlı,1985: III/ 340). Her öğün tüketilebilen çorba, Selçukluda başta tutmaç olmak üzere kelle paça, mercimek, tarhana, işkembe ve lahana gibi birçok çeşidi yapılmıştır ve günümüze kadarda bu kültür devam etmiştir (Uzunağaç,2014: 73).

##### **a. Tutmaç Çorbası**

Tutmacın Ana malzemesi un ve ettir. Buğday unundan yapılan hamur önce açılır sonra baklava dilimi gibi kesilirdi. Tutmaç çöpü denilen bu baklava dilimi şeklindeki hamurların içine et konur ve kapatılıp tencerede su ile haşlanırdı (Uzunağaç,2014: 73). Servisi ise yoğurtla birlikte yapılırdı. Günümüzde hala belli yörelerde yapılan tutmaç çorbasını Selçuklu idarecilerinin içkiden sonra baş ağrısını gidermek içinde içtikleri bilinmektedir. İbn Bibi'de bir olay vesilesiyle tutmaç bahsi şu şekilde geçmektedir: “*Hatiroğlu Şeref'in, Emir Taceddin Hüseyin'i tutmaç yeme bahanesiyle eve davet ettiğini şöyle nakleder: “Dün akşam içtiğimiz şaraptan başım ağrıyor. Ben kulunuzun evinde iki sahan tutmaç var. Eğer siz efendimiz ondan yemek için kendinize zahmet verir de baş ağrısını giderirseniz, bu kadim kulunuzu sevindirirsiniz.”* (Uzunağaç, 2014: 74).

##### **b. Kelle-Paça Çorbası**

Türklerin Orta Asya'da da hayvanların kelle ve paça kısımlarını tükettikleri bilinmektedir. Hatta kelle önemli bir yiyecek kabul edilirdi ve özel misafirlere kelle pişirilirdi. Kelle paça çorbası Selçukluda sevilen bir çorba türüydü. Ondan dolayıdır ki kelle paça dükkanları vardı ve halk istediğinde çorba içmeye giderdi, çorbalar is sirke ile sunulurdu (Soy, 2023: 80). Dönemin kaynaklarında kelle paça yemeği ile ilgili çok fazla bilgi bulunmaktadır. Hatta Dîvân-ı Kebîr'de Mevlânâ kelle paça çorbasını ağır bulmakta ve sevmediğini şu şekilde dile getirmiştir; “*Ben baş yemem; ağırdır baş; paça da yemem, kemikten ibarettir o. Birazcık tirit, birazcık paça yedim; fakat paçadan ziyan geldi başıma*” (Mevlânâ,1992: IV/ 233).

## Et Yemekleri

### a. Herise (Keşkek)

Herise Selçukluda çok sevilen hatta düğünlerde yapılan bir yemektir. Malzemeleri dövülmüş ve kurutulmuş buğday, tuz ve ettir. Bu et büyük ya da küçük baş hayvan eti olabileceği gibi, hindi, kaz ya da tavuk eti de olabilirdi. Buğday kaynatılır ve içine haşlanmış et ve tuz katılarak hazırlanırdı (Erdoğan, 2014: 71; Soy, 2023: 83). Anadolu Selçukluda keşkek yapanlara “*herras*” adı verilirken, keşkek yapan yerlere de “*dükkân-ı herrâs*” denilmekteydi. Günümüzde hala bazı yörelerde yapılan keşkek düğün yemeği olarak da kültürümüzde görülmeye devam etmektedir (Erdoğan, 2014: 71; Soy, 2023: 83; Candar, 2019: 82)

### b. Ciğer

Ciğer Türklerde hayvanın etinden sonra en çok tüketilen yeri idi. Ciğerin ismi eski Türklerde “*öpke*” olarak bilinmektedir (Mevlânâ, 1992: I/ 9). Pişirilmesi ise kavurma ya da şişte yapılmaktadır. Pişerken üzerine sirke dökülmektedir. Tuzu pişirildikten sonra ekmeğe dikkat edilen ciğerin aynı zamanda kebabı ve çorbası da yapılmaktadır (Uzunağaç, 2014: 77).

### c. Yahni

Terbiyeli et anlamına gelen yahni, etin belli bölümlerinin kavurularak sağan ve başka şeylerin de konularak suda kaynatılarak pişirilmesi şeklinde yapılırdı. Günümüzde de hala sıklıkla yapılan bu yemek o gününde ağır yemekleri arasında yerini almaktaydı (Uzunağaç, 2014: 78).

### d. Tirit

Arapça kökenli “*serid*” ifadesinden gelen tirit orta Asya’da yapılmaya başlanana kadar bu isimden tirit halini almıştır (Candar, 2019: 84). Türklerde sıklıkla yenilen bu yemek kurumuş ekmeğin, et suyuna, ayrına, süte ve çorbaya doğranmasıyla yapılırdı.

### e. Kebaplar

Günümüzde sevilerek yenilen kebab, Selçuklu Anadolu’sunda da severek yenilen yemeklerdendi. Anadolu öncesinde “*söklüncü*” olarak isimlendiriliyordu (Uzunağaç, 2014: 78). Anadolu’ya geldiğinde ise Selçuklu sarayı dahil olmak üzere sıklıkla yenilen ve misafire ikram edilen bir yemek oldu. Kebab için genellikle kuzu veya oğlak eti kullanılıyordu. Selçuklu dönemi kaynaklarına bakıldığında ciğer kebabı, kelle kebabı ve şiş kebab türlerinin olduğu anlaşılan kebabı çarşıda yapan yerlere pek rastlanmamakla birlikte dönemin kaynakları arasında Kırşehir Ermeni Pazarı’nda bir kebab evinin olduğu da bilinmektedir (Uzunağaç, 2014: 79).

## Sebze Yemekleri

Anadolu'da Selçuklu döneminde mutfaklarda genel olarak kabak, biber, patlıcan, havuç, kereviz, pırasa, hıyar vb. sebzeler kullanılmaktaydı. Türklerde sebze yemekleri etin ve hamurun yerini tutmasa da sebzelerin bu dönemde kullanımı oldukça fazladır (Soy, 2023: 84).

### a. Borani

Borani suda haşlanıp daha sonra kavrulularak kolayca hazırlanan ve yoğurt ile servis edilen bir yemektir (Mevlânâ,1992: III/ 340). Günümüzde tüketilen sindirimi kolay olan ve Selçuklu döneminde de hafif denilen yemeklerdendir. Türkler Anadolu'ya gelmeden önce böyle bir yemeği bilmemektedir, gelirken ya da geldikten sonra öğrendikleri tahmin edilmektedir (Uzunağaç, 2014: 80).

### b. Kalye

Anadolu Selçukluda yağda kavrulduktan sonra kaynatılan etsiz yemelere verilen isimdir (Uzunağaç,2014: 81). Günümüzde ise patlıcan ve kıyma ile yapılan musakka yemeğine benzetilmektedir. Mevlana Div^n-ı Kebir'inde, "O tencedeki kalyanın kokusunu almıyorlarsa şu tabiat köpekleri sağda solda neyi kokuyorlar ki" diyerek kalye'den bahsetmiştir (Mevlânâ,1992: III/ 175).

### Pilav

Pilav günümüzde olduğu gibi Anadolu Selçuklusu'nda da çok tercih edilen yemeklerden biriydi. Bulgurdan ve pirinçten yapılmakta olan pilav sade, biberli, havuçlu ve etli yapıldığı bilinmektedir. Misafire sunulan yemekler arasında yer almaktaydı, özellikle tekkelerde yaygın olarak gelenlere pilav ikram edilmekteydi. (Uzunağaç, 2014: 82; Erdoğan, 2010: 76). Eflaki'nin ifadelerinde de etli pilava değinilmiştir. Eflâkî, Mevlânâ'nın önüne getirilen etli pilavı yerken pilavın oldukça lezzetli olduğundan bahsetmektedir (Candar, 2019: 85).

### Balık

Balık Türklerin Anadolu'ya gelemeden önce de bildikleri bir yemektir, ancak Anadolu'ya geldiklerinde özellikle de deniz kıyısına yerleşenler balığın birçok cinsiyle daha karşılaştı ve farklı pişirme yöntemleri öğrenerek balık etini de severek tükettiler (Uzunağaç, 2014: 82). Balık tutmak için ağ ve olta kullanmışlardır. Balıkçık aynı zamanda Anadolu Selçuklu insanının gelir kaynağı da olmuştur. Mevlânâ'nın meşhur eserlerinden biri olan Fih-i Mâfih eserinde geçtiği üzere balıkçılar balıkları şu şekilde avlamaktaydılar: "Balıkçılar, balığı birden avlamazlar. Olta, balığın boğazına takıldı mı, kanı aksın, gevşesin, arıklasın diye birazcık çekerler. Sonra hâline bırakırlar. Derken gene çekerler. Sonunda tam arıklaşır, o vakit tutup alırlar" olarak zikredilmektedir. Bunun sebebi balığın kanının boşalıp tam olarak balığın ölmesini bekledikleri için olduğu tahmin edilmektedir (Uzunağaç, 2014: 84). Yine Mevlana'nın

Divan-ı Kebir eserinde bize balığın pişirilmesi ile ilgili şu şekilde ip ucu verdiği görülmektedir; “Pazarda, çarşıda tavadaki balığa benziyorum, tavada o yana, bu yana döne döne yanıp kavruluyorum. Tavada ben, o yana, bu yana çeviren sensin; gece karanlığında bile seninle olunca gündüzden daha aydınım ben.” (Mevlânâ,1992: II/ 106).

### Ziyafet ve Av Yemekleri

Av Orta Asya’da yarı göçebe yaşayan Türklerin geçimi için yaptıkları bir rutin iken Anadolu’ya geldiklerinde bu daha çok zevk için yapılan hobi haline almıştır. Hatta Selçuklu sarayında hükümdarların av işlerini tertipleyen “Emir-i şıkar” adıyla görevlileri vardı (Uzunağaç, 2014: 85). Buradan da anlaşılacağı üzere Anadolu Selçukluda hükümdarları atalarından gelen avcılık geleneğini sürdürmekte ve bundan zevk almaktalardı. Alaeddin Keykubad zamanında Sadeddin Köpek, III. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Kılavu-zoğlu Emir-i şıkar idi (Erdoğan, 2010: 87).

Anadolu Selçuklu döneminde genel olarak geyik, kaz, ördek, keklik, tavşan gibi hayvanlar avlanmaktaydı (Uzunağaç, 2014: 85; Erdoğan, 2010: 87). Aralarında kekliğin önemi diğerlerine göre fazlaydı. Etinin lezzetli olması hasebiyle en çok tercih edilen av hayvanları arasında olan keklikten, İbn Bî-bî’nin el-Evâmirü’l-alâiyye adlı eserinde şu şekilde zikredilmiştir: “Şiddetli bir soğuşun, dondurucu bir kışın hüküm sürdüğü, zemherinin şiddetinden ve dondurucu soğuktan ateş küresinin (güneş) nefesinin tıkanıdığı bir sırada sofrasında kızarmış kekliğin eksik olduğunu görünce (Melikü’l-ümerâ Seyfeddîn Ay-aba) hemen buyruğu üzerine sofrası sorumlusunu (han-sâlar) hazır ettiler. O, ona hiç duymadığı ağır sözler söyledi. O zaman sofrası sorumlusu, “şiddetli soğuktan buzun fazlalığından avcılar ava çıkamadılar” cevabını verince derhal şehri arayıp keklik bulsunlar. Eğer bundan sonra sofrada keklik görmezsem, o cahil başıma ne geleceğini sen düşün diye çıkıştı.” (Uzunağaç, 2014: 85).

Türklerde genellikle avdan sora yapılan ziyafetler çok eskiye dayanmaktadır. Anadolu Selçukluları da bu geleneği sürdürmüştür. Hükümdarlar cülus merasiminin ardından, elçi kabulünde, fetih öncesi ve sonrasında, düğün merasimlerinde, tayin ve atamalardan sonra, isyanların bastırılmasından sonra ve devlet erkânına düzenlenen suikastlardan sonra bezm meclisi düzenlemişler ve başta av eti olmak üzere çeşitli yemeklerden oluşan sofralar kurdurmuşlardır. (Uzunağaç, 2014: 86) Hatta bu ziyafetlerin icabı olarak yemekten sonra kıymetli eşyanın yağma edilmesi (hân-ı yağma) geleneği Selçuklu Anadolu’sunda yaşamaya devam etmiştir. Bunlardan biri I. İzzeddîn Keykâvus’un düğün ziyafetinde, diğeri de Muineddîn Pervâne’nin, Mevlânâ’nın da bulunduğu bir ziyafetinde gerçekleşmiştir. (Uzunağaç, 2014: 87)

## Tatlılar

### a. Gülbeşeker

Gülbeşeker dönemin sevilen tatlılarından adı belli olduğu gibi gül yaprakları ve şekerden yapılmaktaydı (Candar,2019: 101). Nitekim Mevlânâ'nın Dîvân-ı Kebîr adlı eserindeki şu kayıtlardan bu dönemde gülbeşekerin ne derece sevilen bir tatlı olduğu anlaşılmaktadır: “*Ne hararetim vardı, ne başım ağrıyordu, öyle olduğu halde sabaha dek başımı taşlara vurdum durdum. O gülbeşekere tamah ettim de mahsustan hastalandım.*” (Mevlânâ,1992: cilt:1, 72).

### b. Paluze

Farsça “*pâlûde*” kelimesinden gelen paluze, (Uzunağaç, 2014: 107) Mevlana'nın Divan-ı Kebir'de: “*Öyle tatlar var sende, öylesine tatlısın ki, Yağlıya-balıya boş vermişsin. Kendi yağında kavrul, kendi balıyla tatlan, zaten paluzesin, tattan, lezzetten ibaretsin sen.*” olarak adını geçirdiği tatlıdır. (Mevlânâ,1992: IV/ 124). Günümüzde daha çok “*pelte*” olarak bilinen bu tatlı nişasta ve şeker ile yapıp soğuk tüketilmekteydi.

### c. Helva

Helva günümüze kadar ismini bile değiştirmeden gelmiş Anadolu Selçulusu'nun severek yediği tatlılardandı. Un yağ ve şekerden yapılan helvanın fıstıklı, cevizli, bademli çeşitleri de vardı (Uzunağaç, 2014: 103). Anadolu Selçukluda tüketilen diğer bir helvada bal helvasıdır, bal helvası genel olarak vakıf ve kervansaraylarda cuma akşamları ikram edildiği bilinir. Ayrıca bugün hala gelenek olarak ölünün arkasından helva yapma geleneği Anadolu Selçuklu dönemine dayanmaktadır. Şuradan anlıyoruz ki; Eflâkî Menâkîbu'l- 'Ârifin adlı eserinde bu durumu şekilde zikretmektedir: “*Lâdik şehrine yaklaşmıştık, arkadaşların arasında Saîd adında şeyyad bir derviş vardı. Bu derviş, arkadaşların sohbetinde uzun zaman bulunmuş ve çok hizmetler de etmişti. O, birdenbire küstahlığından şeyhimiz hakkında birtakım şeyler söyledi ve bana dönerek: “Eflâkî hazır ol, senin de helvanı yiyeceğim; bugünlerde öleceksin. Ben Ârife bile çarpmış bir kimseyim. Ârif'e mensub olanlar da ne oluyor?” dedi. Ben, onun bu sözüne cevap vermeğe uğraşmadan atımı sürdüm. O anda, Çelebi Âbid, bu dervişe: “Şimdi, Ârif'e mensup olanlardan biri de benim. Sana diyorum: senin ömründen üç gün kalmıştır, fazla değil. Senin helvanı Eflâkî pişirecek.”* buyurdu (Uzunağaç, 2014: 105,106).

## İçecekler

### a. Şarap

Şarap Türkler tarafından çok içilen bir içecektir, nitekim Türkleri Orta Asya'dan göç etmeden önce de şarap tükettikleri bilinmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un eserlerinden öğrendiğimiz bilgiye göre Türkler şaraba “*çagır*”,



“süçük”, bor gibi isimler vermişlerdir (Candar 2019: 91). Türkler Anadolu’ya gelmeden önce milli içkileri olan kımızı daha çok tüketirken Anadolu’ya geldiklerinde şarabı daha fazla içmeye başladıkları görülmektedir. Bunda Bizans’a ve Araplara komşu olmaları etkili olduğu gibi aynı zamanda Ravendinin helal şarap olarak verdiği tarifinde etkisi olduğu düşünülmektedir (Erdoğan, 2010: 95). Ravendi’nin tarifi şu şekildedir: “Üzüm sıkılarak, elde edilen üzüm suyu, üçte ikisinden azı gidecek kadar kaynatılırsa helal olur... Yüz Batman üzüm şırası getirildi. Ona iki yüz Batman su ilave edildi ve kaynatılarak üçte ikisi yakıldı, tabahhur ettirildi. Bu sıra bırakıldı, iki üç günde tahammür etti; çok hoş kokulu, faydalı, sarhoşluk ve neşe veren bir şarap oldu. Şehrin bilgilileri bunun helal olduğuna icazet verdiler.” (Candar 2019: 93).

Şarap yapımında üzüm suyu kullanılmaktadır şüphesiz ki Anadolu Selçukluda da bu böyledi hatta bunula ilgi olarak Mevlana’nın Divan-ı kebir adlı eserinde; “*Gâh avucunda sıkarsın beni, gâh ayağımın altında ezersin; evet hakkın var, sıkılmamış ezilmemiş üzüm şarap olmaz ki.*” olarak şarabın yapımıyla ilgili bilgiye rastlayabiliyoruz. Ayrıca Mevlâna eserinde hükümdarların şarap içmekten oldukça hoşlandıklarından da bahsetmiştir (Mevlânâ,1992: I/ 319)

### **b. Boza ve Şıra**

Günümüzde hala içilmekte olan bozanın kelime anlamı bilinmemekle birlikte, Türklerin Anadolu’ya gelmeden “böne”, “bekni”, “buxum” olarak isimlendirdiklerine ve eskiden günümüze kadar arpa, darı, buğday gibi tahılların mayalanması ile yapıldığına, mayhoş bir kış içeceği olduğuna kaynaklardan ulaşabiliyoruz. (Candar 2019: 95).

Şıra ise mayalanmamış üzüm suyundan yapılmaktaydı Türkler Anadolu’ya gelmeden önce de şırayı tüketiyorlardı, geldiklerinde de tüketmeye devam ettiler, hatta alkolsüz olduğu için şaraba önemli bir alternatif oldu (Uzunbaş, 2014: 95). Şıra Mevlânâ’nın beyitlerine de şu şekilde yansımıştır: “*Her yanda, bir yanda değil, her tarafta, senin aşk şarabından doldurulmuş bir küp var, üzüm şırası gibi tatlı mı tatlı, bal mı bal*” (Mevlânâ,1992: II/ 228).

### **c. Şerbet**

Selçuklu Anadolusu’nda Şeker, bal, limon, gülsuyu, nardenk ve sirkencübin şerbetleri tüketilmekteydi (Erdoğan, 2010: 99). Aynı zamanda meclislerin aranan içeceği olduğu gibi şifa olarak içildiği de kaynaklarda belirtilmektedir. Dîvân-ı Kebir’de: “*Bana, hastayım dediğin geceden beri binlerce şifâ veren şerbet, sevgilerle, esirgemelerle kaynayıp coşuyor*” ifadeleri yer almaktadır (Mevlânâ,1992: II/ 262).

Şerbet yapıp satanlara Anadolu Selçukluda “*fukkâ’i*” denilmekteydi. (Candar 2019: 95). Güğümlerine doldurdukları şerbetleri sokaklarda gezerek satarlardı, bugün dahi Anadolu’nun her yerinde özellikle de ramazan aylarında şerbetçilere rastlanmaktadır.

#### **d. Kımız**

Kımız konar göçer Türklerin atı evcilleştirmesinden sonra atın sütünden yapılan, içinde bulunan maya sayesinde hafifte alkollü bir içecektir ve Türklerin milli içeceği olarak kabul edilir. Anadolu Selçukluda kımızın içilmeye devam edildiğine dair kaynaklarda bazı bilgiler vardır. Bu konuda İbn Battûta seyahatnamesinde, “*Yemek pişince herkesin payını tabaklara koyup servis yaparlar. (Candar 2019: 97). Ve nihayet tabaklardaki yemeğin üzerine yoğurt dökerler. Yemekten sonra kısrak sütünden yapılan ve ‘kımız’ adı verilen nesneyi içerler,*” anlatımıyla, kımızın Türklerde yemekten sonra tüketildiğine değinmiştir. Kaşgarlı Mahmud, yoğurt mayasının üzerine süt dökülerek tekrar kımız yapıldığını ifade etmektedir. Aynı zamanda kımız hastalıklarına iyi geldiği hatta verem tedavisinde kullanıldığına bilinmektedir. (Candar 2019: 97).

#### **e. Hoşaf**

Hoşaf aynı günümüzdeki gibi Anadolu Selçukluda da kurutulmuş meyvelerin şeker ve su ile kaynatılması ile yapılır ve soğuk olarak özel günlerde tas ile sunulurdu. (Erdoğan, 2010: 101).

#### **f. Ayran**

Ayran Türkler Anadolu’ya gelmeden önce de aynı ismi taşımaktaydı. Alkolsüz olduğu için Anadolu Selçuklu da şaraba alternatif olmuştur (Candar 2019: 96). Mevlânâ beyitlerinde, ayranın yağ ile bir münasebeti olduğuna ve sarhoşluk vermeyeceğine sıkça değinmiştir: “*Ayranın içinde yağ nasıl gizliyse, doğruluk cevherinde yalan da gizlidir*”, “*Yağlanmamış, eskimemiş ayranın varsa dövüp yağını çıkarmadıkça harcama sakın*”, “*Sarhoş olmadığın halde kendini sevgi sarhoşu gösterirsen aşk der ki: Ayran içti, ayran, sarhoş değil o*”, “*Nihayet Allah, bir elçi kulunu, ayranı yayığa koyup döven birisini gönderir*” (Mevlânâ,1992: III/ 397).

### **Mutfak Elemanları**

#### **a. Havâyc Sâlâr (Hansalar)**

Havaiçsa’lar diğer bir ismi ile hansalar Selçuklu sarayında yemek yapan aşçılara verilen isimdir, bu aşçılar aynı zamanda mutfağın ihtiyaçlarını da belirleyen kişilerdi, hükümdarın özel günlerinde hazırladığı yemeklerle ekonomik gücünü de temsil ederlerdi. (Erdoğan, 2010: 104).

#### **b. Saki**

Sakiler eğlence meclislerinde hükümdar ve davetlilere içecek hizmeti yapan görevliydi, daha çok kölelerden seçilmekteydi (Candar 2019: 96). Mevlana Divan-ı Kebir’de, sâkilerden “*Güzel, ferkâd yıldızı gibi parlak, selvi gibi yüce, usül boylu, Çeker dudaklı, ay parçası sâki, kadehi doldurdu.*” diye bahsetmektedir (Mevlânâ,1992: I/ 214).

### ***c. Çaşnıgir***

Asıl görevi hükümdar yemeğini yemeden önce onun yemeklerini tadarak zehirlenmesini önlemektir. (Candar 2019: 106). Çaşnıgirler oldukça güvenilir insanlardan seçilmekteydi, Selçuklu sarayında sıkı bir kast sistemi olmadığı için çaşnıgirlerin daha yüksek rütbelere yükseldikleri de Anadolu Selçukluda görülmüştür. Örnek olarak Selçuklu devlet adamlarından Çaşnıgır Seyfeddin Ayaba ve Mübarizeddin Behramşah örnek verilebilir (Candar 2019: 106).

### ***d. Şarabdar***

Şarapdar sarayda hükümdara ait meşrubatları korumakla görevliydi aynı zamanda şaraphaneden sorumluydu. Zöhre yüzlü olarak da nitelendirilen şarapdar sultanın misafirlerine sunulan Şarap ve Şerbetlerin kalitesini de denetledi. (Candar 2019: 105).

### ***e. Emir-i Meclis***

Hükümdarın büyüklüğünün, zenginliğinin ve meşruiyetinin gösterildiği meclis yemeklerini düzenleyen görevlilere emir-i meclis denilmekteydi. (Erdoğan, 2010: 105). Ziyafetin verildiği yere bezmthane denilmektedir. Emir-i meclis görevinde bulunan kişiler sultan ile görüşmeye gelen kişilere aracılık ederek bir bakıma teşrifatçılık vazifesini de üstlenen emir-i meclisler çaşnıgirler gibi ordu komutanlığına kadar yükselebiliyorlardı. (Candar 2019: 106).

## KAYNAKÇA

- Candar, H. (2019). Türkiye Selçukluları Zamanı Anadolu'da Türk Mutfak Kültürü. (Yüksek lisans tezi), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erdoğan, E. (2010). "Türkiye Selçukluları Mutfağı." (Yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- Günay KUT, "Türklerde Yeme-içme Geleneği ve Kaynakları", Eskimeyen Tatlar, Haz. Semahat Arsel, İstanbul 1999, s. 41
- Kafesoğlu, İ. (1988). Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Kaşgarlı, M. (1985). Divânü Lûgati't-Türk. Cilt:I. (Çev. B. Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaşgarlı, M. (1985). Divânü Lûgati't-Türk. Cilt:III (Çev. B. Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mevlânâ, C. R. (1992). Dîvân-ı Kebîr. Cilt: I, (Çev. A. Gölpınarlı ). İstanbul: Yükselen Matbaası.
- Mevlânâ, C. R. (1992). Dîvân-ı Kebîr. Cilt: II, (Çev. A. Gölpınarlı). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi.
- Mevlânâ, C. R. (1992). Dîvân-ı Kebîr. Cilt: III, (Çev. A. Gölpınarlı). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi.
- Mevlânâ, C. R. (1992). Dîvân-ı Kebîr. Cilt: IV, (Çev. A. Gölpınarlı) . Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi.
- Soy, M. (2023) "Türkiye Selçuklu Mutfağı Ve Yiyecek İçecek İşletmelerindeki Uygulamaların Değerlendirilmesi" (Yüksek lisans tezi) Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü, Sakarya.
- Uzunağaç, Ö. (2014). "Selçuklu Anadolu'sunda beslenme ve yemek kültürü" (Yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

# BÖLÜM 6

## **ESKİ MEZOPOTAMYA KAYNAKLARINDA DEPRESYON**

*Kübra KARAKÖZ<sup>1</sup>*



---

<sup>1</sup> Doktora Öğrencisi. Kübra Karaköz , Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı

## 1. Giriş

Ruh sağlığı, yaşam kalitesini etkilemektedir. İnsan, içsel sorgulama, ek-siklik ve hesaplaşma durumuna sıkça düşmektedir. Bu durum insanda karmaşık bir duygu durumunu ortaya çıkartmaktadır (Türkçapar, 2004: 20). Bu duygu durumlarından biri depresyondur. Depresyon, bireyin içsel olarak dünyayı algılama ve davranışlarını değiştiren duygu durumunun çökmesidir. Birçok göstergesi olmakla beraber, bitkinlik, ilgisizlik, davranışlarda yavaş-lama, karamsarlık, öz değersizlik hissi, suçluluk hissi, pişmanlık düşüncesi ayrıca, uyku problemi, iştahsızlık gibi psiko-fizyolojik bozulmalarla kendini göstermektedir (Küey, 1998: 5-6; Kaya, 2007: 3). Depresyon bir hastalık ola-rak Eskiçağ'da tanımlanmamakla beraber semptomları, binlerce yıldır ka-yıt alınmakla beraber, hastalık neredeyse insanlık tarihi kadar eskidir (Oral, 2009: 2; Hortwitz vd. 2016: 1).

Depresyon, günümüzde nispeten yeni kullanılan bir terimdir. Depres-yonun semptomları, daha önceki dönemde melankoli olarak bilinirdi (Rey-nolds ve Wilson 2013: 478). Melankoli, bireyin yaşadığı huzursuzluk, kriz, duygu karmaşası, hü-zün, pişmanlık hissi; dış dünyaya ilgi kaybı gibi belirtiler gösteren depresyon durumudur (Budak, 2005: 498; Özkan ve Baltacı, 2020: 321-322).

Eski Yunan'da Melankoli, Melankolia (μελανχολία), kara anlamındaki melas (μελαινα) ve safra anlamındaki khole'den (χολη) türemiştir (Diderot, 2009: 308). Kara sevda ve kara safra olarak adlandırılmıştır (Bakırcıoğlu, 2012: 828). Melankolinin, bedendeki bir sıvı akışından kaynaklandığı düşü-nülmüştür, bu sıvıya kara safra adını verilmiştir (Özgen, 2006: 9). İnanca göre, insan evrenin bir boyutu, mikrokosmosu'dur (Böhme, 1996: 18; Schimmel, 2000: 98-100). Kurucu elementler, hava, su, balgam, ateş, safra, toprak ve ya kara safra'dır. Bu sıvıların oranları değişirse bedende uyum bozularak has-talığa neden olurdu. Bu bozulmaya ilişkin en erken bilgiler ise Hippokrates'e gitmektedir. Hippokrates, melankolinin bedensel nedenlerle ilişkilendirmiş, vücuttaki dengenin bozulmasından kaynaklı olduğunu düşünmüştür. Bunu ise kara safrayla açıklamıştır. Kara safra, ruhu hastalandırırdı. Hippokrates'e göre<sup>1</sup>, bu nedenle kara safranın vücuttan atılması gerekirdi (Meyer-Steineg, 2006: 40). Yılda birkaç kez beden temizlenmezse, kara safra deliliğe neden olurdu (Földenvi, 2016: 103; Hippokrates (der) 2008: 72; Starobinski, 2011: 72). Özellikle sonbaharda yükselen kara safranın, melankoli ve deliliğe neden ol-duğu düşüncesi özellikle Orta Çağ'a kadar var olmuştur (Porter, 2007: 60-61; Földenvi, 2016: 103).

Hippokrates gibi Galenos da safranın fazlalığının delilik ve melankoli-ğe neden olduğunu düşünürdü (Leibrand ve Wettley, 2005: 120). Beyinde yer

1 Hippokrates öncesi doğa filozofları, insan bedeninin elementlerden oluştuğunu öne sürmektedir. Her element, bir karaktere sahiptir. Hippokrates bu elementlerden insanın meydana geldiğine inanırdı (Magner, 2005: 99).

alan sarı safra, yüksek ateş ve basınçla gözleri etkilemekte, kişinin hezeyan görmesine neden olurdu. Sarı safra, kana karışınca kara safraya dönüşürdü (Dols, 2013: 46). Galenos, hastalığın çok yönlülüğünü vurgular (Starobinski, 2011: 67-69). Endişe ve kaygı ortak olsa da hastaları tetikleyen konular farklıdır. Kiminde ölüm, kiminde lanetleme endişesi vardır. Galenos'un yaklaşımları 18. yy'a kadar devam etmiştir (Dols, 2013: 38). Son yüzyıllarda psikiyatrideki gelişmelere rağmen duygu durumu bozuklukları için tanımlama Hippokratés Döneminden bu güne çok az değişmiştir (Oral, 2009: 2).

Depresyon ve melankolinin, tarihte en eski ne zaman tanımlandığı ya da tanımlamanın ne şekilde değiştiği bilinmemektedir. Araştırmacılara göre, yazılı kaynaklar aracılığıyla depresyon ve melankoliğe ilişkin tanımlamalar ve teşhisler, en erken Eski Yunan'a dayanmaktadır (Starobinski, 2011: 68). Eski Yunan'da bu hastalıkların temelde iki nedenden kaynaklandığına inanılırdı (Graßl, 1988: 110). Bir hatanın, günahın, ihmalin ve kusurun bedeli olarak tanrılar tarafından verilen bir ceza ya da benzer nedenlerle hastalık bulaştıran demonlardır.<sup>2</sup> Hastalanan bireylerin bu hastalığı hak ettiğine inanılırdı. Eve hapsedmek ya da zincire vurmak gibi de tedavi yöntemleri olduğuna inanılırdı.

Hastalıkla ilişkili tarihsel veriler, Eski Yunan'dan başlatılsa da Mezopotamya'daki çivi yazılı belgelerde, herhangi bir hastalık tanımlaması olmadan bu hastalığın semptomlarını taşıyanların iyileştirilme çabası yer almaktadır. Tıpkı Eski Yunan'da olduğu gibi, Mezopotamya'da da hastalığın nedeni tanrısal öfke ya da demonlardır. İnanca göre, tanrılar ve insanlar arasında karşılıklı ahit vardır (Ünal, 1980: 478). Bu ahdin bozulması, insanların hata yapması ya da günah işlemesinin bedeli, onlara tanrılar tarafından verilen hastalıklardır (Ünal, 1980: 475). Tanrılar bazen hastalığı bizzat kendilerinden vermez, insanları demonlar aracılığı ile cezalandırırdı (Yıldırım, 2015: 244). Demonlar, bazen herhangi bir tanrı yönlendirmesi olmadan da hastalık bulaştırırdı. Bu nedenden dolayı hastalıkların neden ortaya çıktığı, büyük önem taşımaktadır. Eski Mezopotamya'da, depresyon ve melankoli gibi rahatsızlıklara karşı bir takım tedavi yöntemleri gelişmiştir (Oral, 2009: 4). Bunlar, genellikle dini ve mistik uygulamalardır. Özellikle büyüler ve amuletler kullanılırdı. Uygulamalar dinsel bir alt yapıya dayansa da vücudun rahatlamasını sağlayan bitkisel kökenli bir takım ilaç ve merhemler ve tedavi ritüelleridir.

2 Homeros'a göre iki tür hastalık vardır. Birincisi savaşta, avda, kesici delici aletlerle açılan yaralar ve bu yaralardan kaynaklanan hastalıklar. Diğeri ise görünmeyen hastalıklardır. Bu hastalıklar fizyolojik ve psikolojiktir. İkinci gruptaki hastalıkların temel nedeni ise demonlar ve tanrıların gazabıdır. Örneğin İlyada'da Akhalara gelen musibetler Apollon'un öfkesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Homeros'un eserlerine göre ölümlerde dört şekildedir. Savaş, yaralanma veya kurban gibi şiddetten, vücudu zayıflatan bir hastalık sonucu gelen ölümler, beklenmedik ani ölümler ve büyük üzüntü ve yas sonucu ölümlerdir. Grmek, 1991: 21.

Homeros için hastalık doğanın parçası değildir görüşü, Alkmaion'da yer edinmiştir

## 2. Eski Mezopotamya'da Depresyon ve Uygulanan Tedavi Yöntemleri

Eski Mezopotamya'da, depresyon gibi modern terimlerin kullanımı yoktu. Fakat Eski Mezopotamyalılar birçok rahatsızın psikolojik olduğunun farkındaydı (Reynolds ve Wilson, 2012: 199). Tedavi süreçleri, günümüz anlayışından oldukça farklıydı. Pratikte, tüm hastalıkların çözümünde bitki, ritüel ve amulet kullanılsa da temelde teolojik etkisi daha baskındı.

Mezopotamya inancına göre, tanrılar tarafından bozulabilen bir madde olan kilden yaratılmıştır (Foster, 2005: 160-162). Ayrıca insan, zekâ, akıl, duyu, tēmu ve libbu'dan oluşmaktadır (Parys, 2014: 1). Bu açıdan insan birleşik bir varlıktır. Ruh hastalıkları, tēmu ve libbu bozulduğunda meydana gelirdi (Reynolds ve Wilson, 2014: 2615). Şinīt tēmi, ise bu dengenin bozulmasını, ruh değişikliğini anlatmaktadır.

Maqlû, Şurpu ve SA.GIG metinlerinde fizyolojik ve psikolojik hastalıklara karşı tedavi ritüelleri yer alır (Langdon, 1909: 173; Scurlock ve Andersen, 2005: 382). Maqlû<sup>3</sup> ve Şurpu, Mezopotamya psikiyatrisinin ana kaynağını sağlar. Geniş ve modern anlamda, psikoz ve nevroz kavramlarıyla ilişkili hastalıkları kapsamaktadır (Reynolds ve Wilson, 2014: 2615). Maqlû ritüelleri aynı zamanda egzorsizm ritüelidir.<sup>4</sup> (Langdon, 1909: 173; Scurlock ve Andersen, 2005: 382).

Yazılı kaynaklara göre, Mezopotamyalılar, fazla düşünmenin hastalıklara neden olacağına inanmıştır. Aynı zamanda üzüntü ve kederli bir ruh halinin, bedeni hastalandıracağını düşünmekteydi<sup>5</sup> (Reynolds ve Willison, 2013: 478-479). Kişinin endişeli ruh halinin<sup>6</sup> onda titreme<sup>7</sup>, konuşma bozukluğu, iştah kaybı, çevreye karşı duyarsızlaşma, konuşma bozukluğu, dinlediğini algılamama, sürekli stresli ve öfkeli olma, eşyalarına ve mallarını koruyamama, uykusuzluk<sup>8</sup> ve sürekli kâbus görmeye neden olacağını düşünmüşlerdir

3 Maqlû, özellikle paronaya ve anksiyete sanrıları içermektedir. Semptomları gösteren bireylere karşı yapılan ritüellerde erime, yanma gibi uygulamalar yer alır. Metinlerde sıklıkla "zulüm yapanlar, musallat olanlar" ifadeleri yer alır (Reynolds ve Wilson, 2014: 2615). Metinlerde birçok rahatsızlık belirtileri yer almaktadır. Örneğin, Babilliler, epilepsi psikozunu ve şizofreniyi tanımlayabiliyorlardı. Ritüelde "Eğer bir adam nöbete girerese, gece ona kötü bir demon musallat olursa, kişi tanrı ve tanrıçalara karşı korkunç, ürkütücü, ahlaksız şeyler görür ve söylerse, sürekli korku içindeyse, tanrı ve tanrıçalara öfkeleniyorsa, olmayanı düşünüyorsa (kuruntu), ailesine derse ki: tanrılara düşmanım, kral ve şehrin büyükleri haksızlık ediyor diyorsa ve kadınları arzulamıyorsa" diye sıralanan belirtilerden kişinin psikolojik rahatsızlık içinde bulunduğu gözlemlenebilir.

4 BAM 316. II: 28: "eğer tanrı ve tanrıçalar bir adama öfkelenirse adama depresyon nöbetleri verirler" CT 16:12: "demonlar, insana şaşkınlık ve depresyon verir." "Güçlü tanrılar gazabıyla beni aşağıladılar. Dağ gazabını indirdi. Enlil beni aşağıya indirdi. Ağlıyorum yağmalanan her şey için, toprak için, neşem yok yağmalanan tapınakları görünce bunalıma/depresyona giriyorum" Langdon, 1909: 173.

5 KUB 37.100, ZA 61 15:20: "üzüntü ve endişe hastalığa neden olur."

6 BAM 174: 25: "Eğer bir adam devamlı endişeliyse o depresyona müzdarıptır."

7 BAM 231. I: 2: "Eğer bir adamın uzuvları devamlı titriyorsa onda depresyon vardır."

LKA 102: 19: "o sürekli olarak titriyorsa ve o devamlı depresyondaysa"

Maqlû V 78: "titriyorsa, depresyona girmiştir."

8 4R. 11: "Depresyonum ve melankoliğim yüzünden gece ve gündüz feryat ediyorum."



(Wilson ve Reynolds, 90). Aynı zamanda depresyon gibi ruhsal hastalıkların bulaşıcı olduğuna inanmışlardır.<sup>9</sup>

Mezopotamya literatüründe, depresyon ve anksiyete olarak tanımlanabilecek birkaç terim bulunmaktadır. Bunlardan biri Sumerce Zarah, Akkadca Nissatu'dur.<sup>10</sup> Endişe, üzüntü ve keder anlamına gelir. Terim kehanet metinlerinde ve edebi anlatılarda geçer.

- *Nissatu*

Nissatu- derin acı, üzüntüdür (CAD, N: 23-24). Ayrıca Sumerce kalp ve ruh anlamına da gelmektedir. Kelime, fiziksel bir anlamı içermekten daha çok ruhsal bir anlama sahiptir. Kişinin iç dünyasını, ruhsal durumunu ifade etmektedir (Steinert, 2020: 433). Tam olarak neyi kapsadığı bilinmemekle beraber depresyon, anksiyete, şizofreni gibi rahatsızlıkları kapsamak için kullanılması olasıdır (Steinert, 2020: 439). Kişinin üzüntülü, kederli, umutsuz ve gergin ruh halini, ayrıca halüsinasyonlarını ifade etmek için kullanılırdı. Nissatu aynı zamanda ağıt, mırıldanma anlamına gelmektedir (Böck, 2020: 123). Nissatu, metinlere göre, kişinin karşılaşacağı en rahatsız edici durumlardan biridir.

Nissatu, Gilgamiş mitosunda yer almaktadır. Enkidu'yu kaybeden Gilgamiş'in kayıkçı Uršanabi ile yaptığı konuşmada "*Niçin, yanakların çökük, yüzün de süzgün, Niçin, hüznün dağlamış kalbini, Niçin, bağrına çörekledi böylesine bir nissatu? Niçin halin çok uzaktan gelmiş bir yolcunun halini andırıyor? Niçin yüzün dondurucu soğuktan ve kızgın sıcaktan kavrulmuş Ve niçin başıboş dolaştın bozkırda...*" ifadesi Gilgamiş'in derin kaybı, kilo vermesi, yorgunluk, huzursuzluk ve kendini ihmal etmesini açıklar. Gilgamiş'in fizyolojik görüntüsü ise Nissatu'nun<sup>11</sup> semptomlarını vermektedir (Schwemer, 2013: 186).

Nissatu ile ilgili olarak, Akkadca azullu bitkisinin tedavi amacıyla tüketildiği bilgisi yer almaktadır (Böck, 2020: 123). Çövgen ve adaranu- Nissatu tedavisi için tüketilirdi. "*Bir kişiyi depresyondan kurtarmak için yeşil bitkiyi, adaranu ile ezin daha sonra o nissatu'dan kurtulacaktır*" (Schwemer, 2013: 186).

- *Kāru*

Diğer bir kelime Kāru<sup>12</sup> ve kuru- depresif ruh hali için kullanılmaktadır (CAD, K: 570; Steinert, 2020: 440). Kāru-, kuru- derin bir sessizlik, derin

9 BAM 323:30: "*Bana depresyon bulaştırdılar. Bunlar (hastalıklar) gün geçtikçe beni sağır ediyor...*"

KAR 246: "*depresyonum ve yorgunluğum sana bulaşıyor.*"

10 CAD N: 274.

11 BWL 240: 16: "*kalplerden üzüntü ve depresyonu alma*"

CAD N: 273: "*Anu hastalık, inilti, baş ağrısı, uykusuzluk, depresyon ve tüm evinizi hastalıkla doldurabilir.*"

12 "*bütün gece depresyonda/bunalımda kalmasına izin ver depresyonu unutmana izin ver!*" BWL 146: 48.

bir üzüntü, şok olma ve tedirginliği ifade etmektedir (CAD K: 240). Daha çok anksiyete ile ilişkilendirilmektedir. Toplumda Kâru'nun semptomlarını gösteren bireyler için bir takım iyileştirme ritüelleri yer almaktaydı. Ürnû bitkisi, Kâru- için kullanılmıştır (Böck, 2020: 124). Ürnû, muhtemelen çöğendir. Bitki aç karna kullanılmaktadır. Metinlere göre, bitkinin tüketilmesinin ardından Kâru-‘da iyileşme görülebileceği aktarılmaktadır (Schwemer, 2013: 36-37).

- *Ašuštu*

Ašuštu-<sup>13</sup>, sıkıntı, huzursuzluk, üzüntü, azap ve bunalım anlamına gelmektedir (CAD, AII: 479). Kelime, Ašušu fiilinden türemiştir. Bir hastalığı temsil etmemektedir. Birçok hastalıkta, kişinin hissettiği üzüntülü ve kaygılı durum için kullanılmaktadır. Bu nedenle spesifik bir hastalığa özgü bir semptom olarak çıkmaz. Fizyolojik bir rahatsızlıktan çok, ruhsal nedenlerden kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır (Couto-Ferreira, 2010: 32).

Yeni Babil Dönemi ya da Seleukos Dönemine tarihlenen bir tablette<sup>14</sup> yer almaktadır. Yazılı kaynak, bir öykü dizisidir.<sup>15</sup> Metinde, kraliçenin yaşadığı bunalım aktarılmaktadır. Bu bunalım ve huzursuzluk hali için ašuštu- kullanılmıştır (Langdon, 1909: 136).

- *Tādirtu*

Tādirtu-<sup>16</sup> depresyon, stres, huzursuzluk ve kasvet anlamına gelmektedir (ZA 43: 100). Kelime aynı zamanda tedavi ve iyileştirme anlamına sahiptir. Aynı zamanda, konsantrasyon eksikliği, kafa karışıklığı anlamına gelmekle beraber bir takım zihinsel hastalıklar için de kullanılmaktadır (Scholmeyer 2013: 20). Kafa karışıklığı, konsantrasyon güçlüğü ve sinir krizi anlamına gelen öfke nöbeti için de kullanılan diğer bir kelime hib libbu/libbi-‘dir (Reynolds ve Willison, 2013: 478).

Depresif ruh halleriyle ilgili tanımlamalar çeşitli olmakla beraber, spesifik olarak depresyona karşı yapılan ritüeller azdır. Tanımlamalarda ortaya

13 Ašuštu- daha çok depresif ruh hali için kullanılan bir kelimedir. BAM 178: 8: “Eğer bir adam sürekli ašuštu ise, ZI.MEŞ-šu LUGUD.MEŞ sürekli nefes nefeseyse, yemek yemiyor, içmiyorsa...”

Sıkıntılı, bunalım halini anlatan başka kelimeler daha bulunmaktadır. Bunlardan biri libbi iqabbi-‘dir. Metinlerde, “Eğer bir adam bunalım nöbetine girmişse, nefes darlığı çekiyorsa, yemekten içmekten keyif almıyorsa ve o ‘kalbim’ diyerek üzülmüyorsa aşk hastalığına yakalanmıştır.” TDP 178: 9. Gil. VI: 48: “eğer bir adam bir kadını severse o yas, üzüntü ve depresyonu unutacaktır.”

14 BAM IV 28: 1-11.

15 BAM IV 28: 1-11: “Ben yabancı bir şehrin kraliçesiyim, şehrim yerle bir oldu. Hendeklerim duvarlarım yıkıldı. Yaşadığım yer yıkıldı, insanlar ıssız kaldı. Huzursuz geziyorum, huzur bana gelmiyor. Bunalımdayım yiyemiyorum bunalımdayım içemiyorum.”

“Eğer bir kişi sürekli üzgün/endişeli, o gece gündüz üzgünse, insanlar ona iftira atar, ona yalan söyler ve onun hakkında arkasından konuşurlar, onun rüyaları kötüdür, rüyasında sürekli ölen kişiler görür, onun kalbinin duyguları ezilmiştir, o gördüğü rüyaları hatırlamaz, bir kadınla buluştuğunda hoşlanıyorsa onun menisi akar, tanrı ve tanrıca ona kızgındır...”

16 CAD T: 34., KT 7:4.

çıkan farklılık, göz ardı edilmiştir. Metinlere göre ritüeller, benzer semptomlar gösteren hastalara uygulanmaktadır. Bu ritüellerden biri Babil kökenli bir iyileştirme ritüelidir<sup>17</sup> (Reynolds ve Willison, 2013: 478).

Ritüel, gece yarısı uygulanmaya başlanır. Hastanın mevcut durumuna dair bilgi vermektedir. Kişinin hastalığının neden kaynaklandığını bilmez. Hastanın dikkat dağınıklığı olduğu, sürekli eşya, mal, mülk ve hayvanlarını kaybetmektedir. Ruh hali oldukça depresif olan hastanın, kölelerine de kötü davrandığı aktarılmaktadır. Duygusal problemleri yoğunluktadır, öfkesini kontrol edememektedir. Kişi, cinsel iktidarsızlık yaşamakta, uyku problemi çekmektedir. Devamlı olarak gergin olduğu aktarılmaktadır. Hastanın iştahını kaybettiği, giderek zayıfladığı ve konuşma problemi yaşadığı da metinde aktarılan bilgilerdir (Reynolds ve Willison, 2013: 478).

Metne göre, kişinin hastalanmasının nedeni, tanıların onu lanetlemesidir. Bu nedenle, hastalığı kaldırmak, tanrıyı hoşnut tutmak ve ritüel uygulanması gerekmektedir. Ritüel bir büyü rahibi tarafından uygulanmaktadır. Rahip, kilden bir kadın ve bir erkek sureti yapar. Kadın sureti mavi, siyah ve beyaz renkler giydirerek üzerini örter, diğerini de benzer bir şekilde giydirir. Tanrıya kusursuz bir kurban, hurma ve yemek kurban olarak sunulur (Reynolds ve Willison, 2013: 478-481). Ardından heykeller, Şamaş'a kurban edilip tanrıya dua edilmektedir. Metne göre ritüel Şamaş'ın huzurunda devam eder. Kişinin yaşadığı hastalık, analogi ile heykellere aktarılır. Ardından çukur kazılarak ritüelde kullanılan ve artık hastalığı kendi içinde hapsetmiş materyaller, yeraltı tanrıçası Ereşkigal'in yanına, yeraltına gönderilir (Reynolds ve Willison, 2013: 478-481). Böylelikle ritüel tamamlanır.

Metinde, uykusuzluk, anoreksiya, güçsüzlük, konsantrasyon ve hafıza kaybı gibi rahatsızlıklar görülmektedir. Metinde aktarılan hastanın, duyduğu korku ve kaygı aktarılmaktadır. Metinde, hastanın yaşadığı umutsuzluğun ve korkunun ön planda olduğu aktarılmaktadır. Ritüelde, hastalığa neden olan öfke duygusunu bastırmak ya da kırmak amacıyla Şamaş ve Ereşkigal'e gönderilmek üzere iki figür yapılmıştır. Figürlerin boynuna asılan taşlar, muhtemelen amulettir. Boyunlarındaki amulet, figürlerin kötülüğünü hapsetmektedir (Wilson ve Reynolds, 2013: 480).

Ritüeller dışında depresyon için kenevir kullanılmaktadır (Sumler, 2018:18). Kenevir, Sumerce <sup>Ü</sup>A.ZAL.LA-, Assurca azullû-‘dur.<sup>18</sup> Panik, heyecan, stres, keder ve üzüntünün azaltılması sağlanmaktadır “*eğer bir adam kenevir yerse hiçbir üzüntüsü kalmaz*”<sup>19</sup> (Geller, 2010: 170). Babil Dönemine tarihlenen belgede azallû yenilerek ya da içilerek tüketilmesi gerektiğini yazmaktadır. “*Nissatu’yu kişiden uzaklaştırmak için azallû verilir, Tanrı onu sıkıntıdan kurtaracaktır.*” (Schwemer, 2013: 186).

17 BAM 234.

18 CAD, A: 232.

19 BAM 1, III, 35

Bunun dışında Mezopotamya metinlerinde yer alan bir rahatsızlıkta Summerce ŠU.GIDIM.MA, Akkadca ūgidimmakku-’dır (Johnson, 2018: 58; Wilson ve Reynolds, 2013: 90). Bu hastalık bizzat demonlardan kaynaklanmaktadır. Mezopotamya inancına göre, aşırı üzüntü, kaygı ve çeşitli ruhsal hastalıklara neden olan demon Lamaštu’dur (Bácskay, 2019: 7). Lamaštu, tanrı Anu’nun kızıdır (Wiggermann 2000: 237-238). Lohusalık sendromu, kısırlık, cinsel iktidarsızlık, bebek-çocuk ölümleri, anne ölümleri, ateşli hastalıklar, yaraların iltihaplanması, zihinsel bulanıklık<sup>20</sup>, depresyon, uyku apsesi<sup>21</sup> ve epilepsiye neden olduğuna inanılırdı (Foster, 2005: 974-975; Wiggermann, 2010: 407-410; Verderame, 2013: 124; Konstantopoulos, 2015: 27). Depresyona yakalanmanın ve bazen depresyondan dolayı kişinin hayatının sona ermesi de Lamaštu’dan kaynaklanmaktaydı (Farber, 2014: 152-153).<sup>22</sup>

Metinlerde, hastalığa yakalanan kişilerin, konuşma bozukluğu, dudakları veya uzuvları çiğneme, yüze sürtünme, yüze vurma, çılgık atma ve halüsinasyonlar gibi belirtileri olduğu aktarılmaktadır. Ayrıca kişilerde, terleme, titreme, ateş, iştah kaybı, mide bulantısı ve depresyon da görülür. Buna göre, kişi melankolik veya depresif<sup>23</sup> ise hayaletler onu takip etmektedir (Scurlock, 2006: 346).

Metinde hastalıkla ilgili çeşitli ifadeler yer almaktadır. Örneğin, kişinin “*sürekli bunalıma girerse ve uzuvları sıcaksa, her gün terliyorsa, iştahı var ama sürekli kusuyorsa, ona yemek getirdiklerinde yemiyorsa onu suda ölen bir hayaletin eli çarpmıştır.*”<sup>24</sup> ifadeleri yer alır.

Bir başka metinde ise, ruhsal bunalım, kaygı direkt karakterize edilmiştir. “*Eğer bir adam bunalıma girerse, gördüğü herkese yardım için yalvarıyorsa ve onun uzuvları her zaman terliyse?, yemek istemiyorsa, sinirleniyorsa, onu “hayaletin eli”*”<sup>25</sup> yakalamıştır.”<sup>26</sup>

Depresyon ve melankoli için uygulanan tedavi yöntemlerinde kişinin sakinleşmesi için verilen bitkiler günümüzde de uygulanmaya devam etmektedir. Depresyon aile, sevdiklerinin kaybı ya da ciddi hastalıklarla karşılaşan

20 Şaşkınlık ve zihinsel bulanıklık demonlardan kaynaklanırdı. Buna göre, kişide şaşkınlık var ise onda depresyon görülme ihtimali yüksektir. Şurpu V-VI 15: “*Önce şaşkınlık sonra depresyon bir giysi gibi sarar.*”

21 Günümüzde karabasan olarak da halk tarafından adlandırılan uyku bozukluğudur. Mezopotamyalılara göre, bu durum lil grubu demonların neden olduğu bir rahatsızlıktır. BWL 108: 17: “*Seni üzen şeytani takip etme! Sersemliği ve depresyonu yok et kendinden...*”

22 “*Sen, sen Lamaštu, sen yüzü solgunlaştırır, görünüşü değiştirir, depresyona neden olursun!*” 4R 56. II: 4; Farber, 2014:152-153. Şurpu V-VI. 3: “*Şaşkınlık ve depresyon adamı yakalar. Şeytani şaşkınlık adamı yakalar.*”

23 TDP 190: 26: “*Bir adamın düşüncesi değişir hayalet tarafından ıstırap içinde olursa o düşünceleri kaybolur...*”

24 TDP 192: 29-31.

25 Demonlardan kaynaklanan, hastalık, MÖ II. Binin sonlarında ilk kez metinlerde görülmeye başlar. Johnson, 2018: 58.

26 SA.GIG 29, 29-31. Wilson ve Reynolds, 2013: 90.

kişilerde görülebileceği aktarılmıştır. Yine aynı metinlerde hastalığın erkeklerden çok kadınlarda görüldüğü aktarılmıştır (Schwemer, 2013: 186).

### **Sonuç**

Eskiçağ'da ruh sağlığı günümüzdeki bilimsel anlayıştan oldukça farklıdır. Ruh hastalıkları ve ruh sağlığına ilişkin anlayışlar genellikle coğrafi farklılıklardan dolayı değişmekteydi. Fakat, temelde neredeyse tüm Eskiçağ toplumlarında benzer bir inanış bulunmaktaydı. Bunlar, hastalıkların tanrıların cezası ya da demonlardan kaynaklandığıdır. Eski Mezopotamya'da insanlar, yalnızca gözlemleyerek bile ruh hastalıklarının farkındaydılar. Fazla kederin, düşüncenin ve üzüntünün hastalık getireceğini fark etmiş, buna çözüm arayışlarına girmişlerdir. Her türlü hastalık ve kötülüğün kaynağı tanrılardan gelen ceza ve demonlardır. Bu durumdan kurtulmak amacıyla da yine tanrılara ve bazen demonlara sığınılmıştır. Mezopotamya tıbbında ruh hastalıkları net bir ayırım olmasa da benzer semptomları gösteren kişiler benzer tedavi yöntemlerine tabi tutulmuştur. Ritüeller ya da uyuşturucu etkiye sahip bitkiler, ruh hastalıklarının çözümü için başvurulan yöntem olmuştur. Kişinin kaygılı, endişeli halini ondan alarak içinde bulunduğu durumdan kurtarmayı amaçlayan ritüeller, Eski Mezopotamya'da tarih boyunca uygulanan yegâne tedavi yöntemi olmuştur.

## SÖZLÜKLER

CAD (A): Civil, M., I. J. Gelb, B. Landsberger, L. Oppenheim, E. Reiner (Ed.) (1968). *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago A II*, Illionis: the Oriental Institute.

CAD (G): Oppenheim, L., I. Gelb, B. Landsberger, T. Jacobsen (Ed.) (1956). *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago G*, Illionis: the Oriental Institute.

CAD (K): Civil, M., I. J. Gelb, A. L. Oppenheim, E. Reiner (Ed.) (1971). *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago K*, Illionis: the Oriental Institute.

CAD (N): Reiner, E, J. A. Brinkman, M. Civil, I. J. Gelb (Ed.) (1977). *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago N*, Illionis: the Oriental Institute.

CAD (Š): Brinkman, J., M. Civil, E. Reiner (Ed.), (1989). *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago Š*, Illionis: the Oriental Institute.

CAD (T): Robert B., J. Brinkman, M. Civil, W. Farber, I. Gelb, L. Oppenheim, E. Reiner, M. Roth, M. Stopler (Ed.) (2006). *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago T*, Illionis: the Oriental Institute.

Aydın, N. (2013). *Büyük Sümerce Sözlük*. Ankara: TDK.

## KAYNAKÇA

- Bácskay, A. (2019). “Incantations and Healing Treatments against Lamaštu in Mesopotamian Therapeutic Prescriptions” 5-13.
- Bakırcıoğlu, R. (2012). *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, Ankara, Anı Yayıncılık.
- Böck, B. (2022). “Mind-altering Plants in Babylonian Medical Sources” (ed). Diana Stein, Kielt Costello, Karen Polinger Foster, *The Routledge Companion to Ecstatic Experience in the Ancient World*, London & New York, Routledge, ss. 121-138.
- Böhme, W. (1996). “Die vier Elemente: Feuer, Wasser, Erde, Luft” (Ed). W. Christoph. *Vom Menschen Handbuch der Historischen Anthropologie*, ss. 17-46.
- Budak, S. (2005). *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Basım, Bilim ve Sanat Yayınları.
- Couto-Ferreira, E (2010). “It is the same for a man and a woman: melancholy and lovesickness in ancient Mesopotamia” (Ed.). Alessandro Grossato, *Quaderni di Studi Indo-Mediterranei III, Umana divina Malinconia*, Edizioni dell’Orso Alessandria, s. 21-39.
- Diderot, D. (2009) “Melancholie” *The Encyclopedia of Diderot & d’Alembert Collaborative Translation Project*, ss. 308-311.
- Dols, M. (2013). *Mecnun – Ortaçağ İslam Toplumunda Deli* (Çev. D. G. Dinç.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- E. H. Reynolds, Wilson K. (2007). “On stroke and Facial Palsy in Babylonian texts” *Disease in Babylonia* (ed). Irving L. Finkel, Markham J. Geller, BRILL, London: ss. 67-100.
- (2013). “Depression and anxiety in Babylon” *Journal of the Royal Society of Medicine*, 106 (12) ss. 478–481.
- Farber, W. (1990). “Witchcraft, Magic and Divination in Ancient Mesopotamia” (Ed) Jack Sasson, John Baines, Gary Beckman, Karen Rubinson, *CANE*, 3, ss. 1895-1909.
- (2014). Lamaštu. An Edition of the Canonical Series of Lamaštu Incantations and Rituals and Related Texts from the Second and First Millennia B. C. (Mesopotamian Civilizations 17). Winona Lake: Eisenbrauns.
- Foster, R. B. (2005). *Before the Muses An Anthology of Akkadian Literature*. Maryland: CDL Press.
- Földenyi, Laszlo F, (2016). *Melancholy*. New Heaven: Yale University Press.
- Geller, MJ (2010). *Ancient Babylonian Medicine: Theory and Practice*. Wiley- Blackwell.
- Graßl, H. (1988). “Soziale Randgruppen und Außenseiter im Altertum” (Ed.). I. Weiler. *Zur sozialen Position geistig Behinderter im Altertum*. Graz: Leykam Verlag. Ss. 107-116.

- Green A., J. Black (2003). *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar, İfritler, Semboller*. Aram Yayıncılık: İstanbul.
- Grmek, M. D. (1991). *Diseases in The Ancient Greek World*. Baltmor: The Johns Hopkins University Press
- Hippokrates (der. Hersant) (2008). *Gülmeye ve Deliliğe Dair*. Ankara: Ayraç Kitapevi
- Hortwitz, A., - Wakefield J. – L. Lorenzo – Luaces, (2016) “History of Depression” (Ed.) R. DeRubeis - D. Strunk, *The Oxford Handbook of Mood Disorders*, Oxford, ss. 1-24.
- Johnson, C J. (2018). “Towards a New Perspective on Babylonian Medicine The Continuum of Allegoresis and the Emergence of Secular Models in Mesopotamian Scientific Thought” (Ed. Ulrike Steinert). *Assyrian and Babylonian Scholarly Text Catalogues*, De Gruyter, ss. 55-88.
- Kaya, B., M. Kaya (2007). “1960’lardan Günümüze Depresyonun Epidemiyolojisi, Tarihsel Bir Bakış” *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 10 (6), ss. 3-10.
- Konstantopoulos, Gina V. (2015). *They are Seven: Demons and Monsters in the Mesopotamian Textual and Artistic Tradition*. Doctoral Thesis, University of Michigan, Michigan.
- Küey, L. (1998). “Birinci Basamakta Depresyon: Tanıma, Ele Alma, Yönlendirme” *Psikiyatri Dünyası*, 2 (1), ss. 5-12.
- Lambert, W. G. (2013). *Babylonian Creation Mthys*. Eisenbrauns.
- Langdon, Stephen (1909). *Sumerian and Babylonian Psalms*. Paris: Paul Geuthner.
- Magner, L. N. (2005). *A History of Medicine*. New York: Taylor & Francis Group.
- Meyer-Steineg, T. (2006). *Illustrierte Geschichte der Medizin – Von der Vorzeit bis zur Neuzeit*. Paderborn: Voltmedia GmbH.
- Oppenheim, L. (1969). “Babylonian and Assyrian Historical Texts” (ed). James Pritchard. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton University Press: Princeton.
- Oral, T. (2009). “Karasevda’dan Depresyon’a Hüznün Tarihi” *Başka Psikiyatri ve Düşünce Dergisi*, ss. 1-10.
- Özgen, A. B., (2006). *Karanlığın Aydınlığı: Melankolinin Tarihsel, Psikanalitik, Sosyolojik ve Felsefi Boyutları Üzerine Bir Araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özkan, A., S. Baltacı (2020). “Freud ve Lacan’ın Psikanalitik Kurumlarında Yastan Ayırışan Melankolik Özne” *Psikoloji Çalışmaları*, 40 (2), ss. 317- 334.
- Özmen, E. (2017). *Vazgeçmediklerinin Toplamıdır İnsan, Yas, Melankoli, Depresyon*, İstanbul.
- Parys, M. (2014). “Introduction to Mental Illness in Ancient Mesopotamia” *Rencontre Assyriologique Internationale*, ss. 1-7.
- Porter, R. (2007). *Die Kunst des Heilens – Eine medizinische Geshichte der Menschheit*



*von der Antike bis Heute*. Berlin: Springer Verlag.

- Reynolds E. K. Wilson (2012). "Obsessive compulsive disorder and psychopathic behaviour in Babylon", *J Neurol Neurosurg Psychiatry*, 83, ss. 199-201.
- (2014). "Neurology and Psychiatry in Babylon" *BRAIN A journal of Neurology*, 137, ss. 2611-2619.
- Schimmel, A. (2000). *Sayıların Gizemi* (çev). M. Küpüşoğlu. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Schwemer, D. (2013). "Prescriptions and Rituals for Happiness, Success, and Divine Favor: The Compilation A 522 (BAM 318)." *Journal of Cuneiform Studies* 65, ss. 181–200.
- Scurlock J., B. Andersen (2005). *Diagnoses in Assyrian and Babylonian Medicine. Ancient Sources, Translations, and Modern Medical Analyses*. University of Illinois Press.
- Scurlock, J. (2014). *Sourcebook for Ancient Mesopotamian Medicine*. SBL Press.
- Starobinski, J. (2011). *Geschichte der Melancholiebehandlung*. Köln: August Verlag.
- Steinert, U. (2020). "Pounding Hearts and Burning Livers: The "Sentimental Body" in Mesopotamian Medicine and Literature" (Ed.). Shig-wei Hsu, Jaume Llo Rada, The Expression of Emotions in Ancient Egypt and Mesopotamia. Leiden & Boston: BRILL, s. 410-470.
- Sumler, A. (2018). *Cannabis in the Ancient Greek and Roman World*. Lexington Books.
- Türkçapar, H. (2004). "Melankolili Depresyon" *Klinik Psikiyatri*, 1, ss. 20-31.
- Verderame, L. (2013). "Their Divinity is Different, Their Nature is Distinct!" Nature, Origin and Features of Demons in Akkadian Literature" *AfR*, 14 (1), ss. 117-127.
- Wiggermann, A. M. F. (2000). "Lamaštu Daughter of Anu. A Profile" (Ed.) Marten Stol. *Birth in Babylonia and the Bible: Its Meditarrenean Setting*. Groningen: Styx Publications, ss. 217-252.
- (2010). "Dogs, Pigs, Lamaštu and the Breast-Feeding of Animals by Women" (Ed.) Dahlia Shehata, Frauke Weiershäuser, Kamran V. Zand. *Von Göttern und Menschen: Beiträge zu Literatur und Geschichte des Alten Orients, Festschrift für Brigitte Gronenberg*, Leiden: BRILL, ss. 404-417.
- Wilson, J. K. (1965). "An introduction to Babylonian psychiatry" (ed). Hans Gustav Güterbock, H. Jacobsen. *Studies in honor of Benno Landsberger*. Chicago: Chicago University Press, ss. 289-298.
- Yıldırım, N. (2015). "Eski Mezopotamya ve Anadolu'da Uğursuzluk İnancı ve Bununla İlgili Büyü Ritüelleri" *History Studies*, 7 (1), ss. 239-248.



# BÖLÜM 7

## **SEYHAHLARA GÖRE 19. YÜZYILDA TÜRKİSTAN'DA KERVANLAR**

*Hakan İSPİR<sup>1</sup>*



---

<sup>1</sup> Ordu Başöğretmen Ortaokulu, Sosyal Bilgiler Öğretmeni  
Orcid no: 0009-0003-2155-8759

## Giriş

M.Ö. 2. Yüzyıldan günümüze kadar gelerek, tarihin en eski ve en uzun güzergahı olma özelliğini taşıyan İpek yolu, Çin'den başlayarak, İran üzerinden Mezopotamya'ya kadar uzanan, oradan da Akdeniz kıyısındaki Antakya ve Sur limanlarına bağlanan kara yolunu oluşturmaktadır. (Işıқтаş & Duran, 2017) İpek Yolu'nun önemli bir kısmı ise çalışma sahamız olan Türkistan'da bulunmaktadır. Bu bölgedeki Türk yurtlarını birbirine bağlayan İpek Yolu, Türklerin ticari ilişkilerini yoğunlaştırarak zenginleşmesini sağlamış, ardından medeniyet seviyesi çok yüksek büyük yerleşim birimlerinin kurulmasında ana rol oynayarak Türk tarihinde ve Türk kültürünün temel unsurlarında ayrı bir öneme sahip olmuştur. (Deniz, 2016) İpek Yolu'nun önemi Göktürk Hakanı Bilge Kağan tarafından da Orhun yazıtlarında bildirilmiştir: “(Ey) Türk milleti (Kutsal) Ötüken topraklarında oturup, (buradan) kervanlar gönderirsen (ticaretle uğraşırsan) hiçbir sıkıntın olmayacak. Ötüken Ormanı'nda oturusan sonsuza kadar devlet sahibi olarak hükmedeceksin.” (Alyılmaz, 2010) Bu bağlamda Bilge Kağan'ın öğütlerine uyan Türk devletleri asırlar boyunca İpek Yolu üzerinde hakimiyet kurarak bu yolun denetimini ve güvenliğini sağladı. (Deniz, 2016) Özellikle Turfan, Kaşgar, Karaşar, Kurla, Bugur, Kuça, Aksu, Hoten, Semerkant, Buhara, Belh, Merv ve Nişabur gibi pek çok Türk şehri İpek Yolu'nun önemli güzergâh noktaları oldu ve ticaretten önemli gelirler elde etti. (Cinkara, 2019)

İpek Yolu üzerinde ticareti yapılan ürünler genellikle: tekstil ürünleri, mercan, şarap, züccaciye, altın ve gümüş kaplar, baharat, parfüm, kauçuk, tıbbi yağlayıcılar, kaplumbağa kabuğu, lapis lazuli, kereste, ilaç, inciler, elmaslar, yakutlar ve dokuma ipeklerdi. (Ekinci, 2014) Bu gibi ürünlerin taşımacılığı genellikle kervanlar vasıtasıyla olurdu. Bu bağlamda kervanlar insan ve emtia taşımacılığı yapan konvoy görevini üstlenmişti. (Özveren, 2000) Yaklaşık 12.000 kilometre uzunluğunda olan İpek Yolu güzergahı bünyesinde çok farklı coğrafi mekanları barındırmaktadır. Bu durum kervanlar için büyük bir zorluğa dönüşmekteydi. Zira kervanlar, muazzam çölleri, sonsuz stepleri, büyük akarsuları, iç denizleri ve yüksek dağları -fiziki zorlukları- aşmak zorundaydı. Aynı zamanda kervanlar eşkıyalarla, doğal afet ve hastalıklarla da mücadele etmek zorunda kalmıştı. (Bakırcı, 2014) Bu zorluklar karşısında Türkistan'daki kervanların için seyyah Alexander Burnes: “Bir kervan gerçek bir cumhuriyettir, ama bu kadar iyi örgütlenmiş fazla cumhuriyet bulunduğunu sanmam.” ifadesiyle bu kervanların gelişmişlik düzeyi hakkında şaşkınlığını belirtir. (Çolak, 2019) Kervanların konu olduğu seyahatnamelerden, birinci ve ikinci el kaynaklardan istifade ederek hazırladığımız bu çalışma 19. yüzyılda Türkistan'daki kervanların hazırlık sürecini, izlediği güzergahları ve yaşadığı zorlukları ele almaktadır.

## Türkistan'da Kervanlar

Kervanlar genellikle deve, eşek, at veya katırdan oluşurdu. (Bozkurt & Turan, 2002) Ancak “çölün gemileri” olarak isimlendirilen develer diğer hayvanlara nazaran daha çok tercih edilirdi. Zira develer her ne kadar inatçı ve kindar olsalar da onlar yetiştiricisine sadık, dayanıklı ve sabırlı hayvanlardır. Öte yandan develer besin yetersizliği durumunda hörgücünde depoladığı yağ dokusunu kullanarak vücudu için gerekli olan enerji ve suyu temin ederek uzun süre açlığa ve susuzluğa dayanabilir, vücut sıcaklığını da ortam sıcaklığına göre ayarlayabilmektedir. (Atasoy & Özbaşer, 2014) Thierry Zarcone, Yasak Kent Buhara isimli eserinde Alexander Burnes'in seyahatnamesine değinirken Burnes'in çift hörgüçlü büyük develere sadece Buhara'nın kuzeyinde, tek hörgüçlü hecin develerine ise Türkmen çölünde rastladığından bahseder. (Çolak, 2019) Bu bağlamda Türkistan'da görülen Çift hörgüçlü (Bactrian) develer soğuk havalar için uygun olup, dağlara kolaylıkla tırmanabilirken, tek hörgüçlü develer sıcak iklime uyum sağlayıp, dağlara tırmanamaz. Farklı iklimlere uyum sağlayan bu iki deve türü taşımacılık için kullanılır. (Çoruh & Türkmen, 2016)

Deve kervanları ağır ve hafif olmak üzere ikiye ayrılırdı. Ağır kervanlarda develerin her biri beşer altışar kantar (ortalama 250 kg.), hafif kervanlarda ise üçer kantar (150 kg. kadar) yük taşırdı. (Bozkurt & Turan, 2002) Amerikan seyyah Eugene Schuyler<sup>1</sup>, bir devenin 50-60 pud (1.800-2.100 pound / 816-952 kilogram) taşıyabildiğini ifade eder. Ancak bu durum oldukça abartılıdır. Frederick Burnaby (2007), develerin yük taşıma kapasitesinin abartıldığını, seyahati esnasında güçlü bir hayvanın kısa bir yolculukta her gün 362 kiloyu taşıdığını ancak mesafenin artması durumunda hayvanın kısa sürede düştüğünü belirtir. Ardından kendisi yüklerini deve başına 180 kilo olacak şekilde ayarlamasına rağmen bir günde ancak on altı saat mesafeyi zorluklarla kat ettiğini belirtir. (Memiş, 2023) Bu bağlamda kervanların ortalama hızı saatte 4-5 kilometredir. Bu da günde yaklaşık 25-30 kilometre yola tekabül eder. (Özveren, 2000) Birçok seyyah gibi Alexander Burnes'ta: “*Bizim yolculuk şeklimiz de son derece can sıkıcıydı, çünkü develer ancak bir atın yarısı kadar ilerler ve yürüyüşte iki kat zaman harcardık, bu da yorgunluğu artırır. Bize eşlik eden tek at o kadar devrilmişti ki, Buhara'ya girmeden önce birkaç yerde düştü.*” (Burnes, 1835) ifadesiyle develerin yavaş hareket etmesinden şikayet eder. Ancak develer kervanlar için en uygun hayvanlardır. Zira atlar devenin taşıdığı yükün yalnızca yarısını taşıyabilmekle ve bu yükle ancak kısa mesafe yol alabilmektedir. (Schuyler et al., 2007)

<sup>1</sup> Eugene Schuyler (1840-1890) ABD'nin önde gelen diplomatlarından. Rusya'da on sene geçirdi. Tolstoy'la arkadaş oldu, Turgenyev'i çevirdi. Büyük Petro'nun biyografisini yazdı. Amerikan Coğrafya Cemiyeti ile Rus İmparatorluğu Coğrafya Cemiyeti üyesiydi. İlk eseri dokuz aylık Orta Asya seyahat notlarını ihtiva ettiği Türkistan kitabıydı. Son diplomatik görev yeri olan Mısır'a gittikten birkaç ay sonra öldü.

Hayvanların yükleri ve yolcuları taşımaya amacıyla atlara ve develere koşulan pek çok araç vardı. Bu araçlardan biri “Tarantas”tır. Tarantas, kabin şeklinde, geniş, üstü kapalı, yaysız, dört tekerlekli bir at arabasıdır. J. J. Leclercq<sup>2</sup>, tarantasın şimdiye kadar gördüğü en ilkel araç olduğunu belirtir. Ardından bu arabanın çok fazla sarsıldığını ve her darbeye kafasını ahşap tavana çarptığını, sanki kafatası çatlıyormuşçasına dakikalarca gözlerinin önünde yıldızlar dolaştığını ifade eder. (Keser, 2018) Gabriel Bonvalot<sup>3</sup> ise bu duruma karşı çıkıp, Leclercq’e atıfta bulunarak yerleşim merkezleri arasında muazzam mesafelerin bulunduğunu, kah çamurlu, kah tozlu yolların çok uzun olmasından dolayı bakımının imkansız olduğunu bu sebeple de bu aracın yolculuk için gayet ideal olduğunu ifade eder ve daha sonra bu araçta rahat bir yolculuk için bazı önerilerde bulunur. (Bonvalot, 2015) Tarantastan sonra kullanılan bir diğer araç ise “Kızak”tır. Burnaby, bu aracın Orta Çağ’da dinsizleri cezalandırmak için icat edilen vücudu ve uzuvları daracık bir alana sıkıştıran “Hurdacının Kızı” isimli işkence aletine benzetir. (Memiş, 2023) Nehir ve gölleri geçmek için ise neredeyse iki metre uzunluğunda tekerlekleri olan “Arbaa” isimli araç kullanılırdı. Tekerleğinin uzunluğu sayesinde suyu yüzeyinde kalan bu araç yolcuların ve eşyaların ıslanmasını önlemekteydi. (Keser, 2018)

Kervanlar genellikle 1.500-2.000 deveden oluşurken, en küçük kervanlar on kadar hayvandan oluşurdu. Türkistan’ı ziyaret eden seyyahlardan; John Meyendorff’un kervanı 358 deve ve 400 attan, Desmains’un kervanı 400 arabadan, Vambéry’nin 80 deveden, Alexander Burnes’in 20 deveden, (Çolak, 2019) Sven Anders Hedin’in<sup>4</sup> 26 Attan Hedin (1903) oluşmaktaydı.

2 Jules Joseph Leclercq (1848-1928) Belçikalı asker, hukukçu, coğrafyacı ve gezgin olan yazar, aynı zamanda hukuk alanında bilim adamıdır. 1871 yılında ilk olarak Belçika kralı II. Leopold’u ikna ederek Belçika Kraliyet Coğrafya Araştırmaları Topluluğu’nu kurmuş ve uzun yıllar boyunca da başkanlığını yürütmüştür. Kraldan aldığı destek sayesinde Belçika’nın sömürgecilik döneminde özellikle Afrika’da kendisine yer bulabilmesi, Asya ve Uzak Doğu’da ilişkiler geliştirebilmesi için Afrika’ya, Asya’ya Kuzey Avrupa’ya ve Amerika Kıtası’na geziler düzenlemiş ve bir fiil bu gezilere kendisi katılmış, gözlemler yapmış ve bu gözlemleri kitaplaştırmıştır. 1982’de hayata gözlerini yummuştur.

3 Gabriel Bonvalot (1853-1933) 13 Temmuz 1853’te Epagne’de doğdu. Uzun zaman Rus Çarlığı’nın Müslüman bölgeleri üzerinde araştırmalar yaptıktan sonra, 1880 yılında Rusya tarafından ele geçirilen Orta Asya ülkelerini incelemeye karar verdi. 1886 ve 1889 yılında Orta Asya’ya yapmış olduğu geziler, yol boyunca çektiği fotoğraflar ve botanik gözlemler dönemin basınında büyük yankı uyandırdı. 1933’te Paris’te hayatını kaybetti.

4 Sven Anders Hedin (1865-1952) İsveçli coğrafyacı, seyyah, keşifçi, topoğraf, fotoğrafçı olup kendi eserlerindeki çizimlerin de illüstratörlüğünü icra etmiştir. Gerçekleştirdiği dört büyük seyahat ile Transhimalaya’nın Batı’da tanınmasını sağlamıştır. Türkiye, Kafkasya, Rus topraklarındaki Kırgızlar olmak üzere Rusya’nın doğusu, Hindistan, Çin ve Japonya’yı ziyaret etmiştir. Özellikle Doğu Türkistan’a yaptığı keşiflerle bilinmekle beraber İsveç’in en ehemmiyetli şahıslarından biri olarak tanınmaktadır. Ayrıca iki bilim akademisi üyesi olmasından mütevellit edebiyat ve bilim alanlarında Nobel ödülü kazanacakları seçimlerinde söz hakkına sahip olmuştur. Seyahatlerinde ilmi çalışmalar yürüten ve yanında mutelif hususlarda uzmanlar götüren ilk seyyahlardan olmuştur. Pek çok arkeolojik kazının yanı sıra çok Budist harabenin ortaya çıkarılmasında büyük payı olmuştur. Ayrıca faaliyetleriyle birlikte Asya haritasındaki boşlukları doldurabilmiştir. Kendisinin haiz olduğu bu ehemmiyet neticesinde çeşitli ilmi topluluklar ve siyasi figürler sahip olduğu ilmi, ödüller, madalyalar, fahri doktora ve çeşitli onurlandırmalarla kazanmaya çalışmışlardır. 1952’de vefat etmiştir.

Kervanın yönetilmesi için seçilen “kervanbaşı”, genellikle kervandaki tüccarların arasından seçilirdi. Kervanbaşı, yol güzergâhlarını ve molaları belirleyerek, yolculuk esnasında çıkabilecek anlaşmazlıkları kervandaki tüccar veya yolcuların da katılımıyla çözerdi. Ayrıca konak yerinde güvenlik önlemleri alarak, kafilenin masraflarıyla ilgilenirdi. (Alkan, 2006) Bu görev, kimse tarafından kabul edilmezdi, zira bu görevin sorumluluğu büyüktü ve her daim nasıl davranırsa davransın kervanbaşına şüpheyle bakılırdı. (Yasin, 2017) Bu kişiler tarafından yapılacak küçük bir hata tüm yolcuların ve hayvanların hayatını kaybetmesine sebep olabilmekteydi. Macar seyyah Arminius Vambery kervanbaşının uyuyakalması üzerine en öndeki kılavuzun gaflete düşerek kervanı son derece ters ve tehlikeli bir yola götürdüğünü ve nihayetinde bataklığa doğru ilerlediklerini, develerin huzursuzluk çıkarması üzerine durumu fark ettiklerini belirtir. Vambery kervandaki herkesin ölümle neredeyse burun buruna geldiğini ifade eder. (Vambery, 1993)

Kervandaki yolcular genellikle kervansaraylarda konaklamaktaydı. Türkistan’daki kervansaraylar duvarlarla çevrili, altında konaklama için çok sayıda oda veya hücre bulunan bir meydandan oluşmaktaydı. Her kafilenin kendine ait odası vardı ve kesinlikle özeldi; çünkü birinin diğerini rahatsız etmesi adete aykırıydı. (Burnes, 1835) Kervancılar hayatlarını ve mallarını korumak için buraya gelerek, Emir’in sürekli kervansarayda kalan askerleri tarafından himaye edilirdi. Ancak bu yapılar zamanla ihmal edilmişti. (Bonvalot, 2015) Kervansaraylar dışında büyük yerleşim yerlerinde halka açık misafir çadırları bulunmaktaydı ve yolcular burada ağırlandı. Küçük yerleşim yerlerinde ise ev sahiplerinin kendi evlerini yolculara kiraladığı da olurdu. (Abbott, 1843) Bu tarz konak yerlerini bulmak her zaman mümkün olmadığından kervanlar yolları üzerinde uygun bir alanda konaklardı. Bu konaklama esnasında yolcular yemek yer, yürüyüş yapar, bağdaş kurularak oturur ve açık havada yerde uyurlardı. (Burnes, 1835)

Kervan yolculuğunda erzak ve eşya temini oldukça sınırlıydı. Yolculuğun uzun sürmesi hesaplandığında kısa sürede bozulmayacak gıdalar tercih edilirdi. Özellikle et, yumurta, tereyağı, ekme, konserve, pastırma, dondurulmuş çorba, sosis, reçel, çay ve şeker bir kervanın vazgeçilmez gıdalarıydı. Tencere ve yemek takımı ile birlikte su temini için de kırba alınırdı. (Schuyler et al., 2007)

Kervanlar geçtikleri bölgelerde vergi vermekteydi. Kervanla getirilen malların zekât (vergi) makbuzu tüccara bir yıl boyunca başka zekat ödemeden bu malların sermayesi üzerinden ticaret hakkı verilirdi. Gabriel Bonvalot, Buhara Hanlığı’nda katiplerin Arap harfleriyle eski kağıtlara alınacak miktarları, her vergi verenin borcunu, gelen kervanların sayısını ve getirdikleri malların değerini ve daha birçok şeyi son derece mükemmel bir şekilde kaydettiklerini ve vergi toplama usulünün çok basit olduğunu ifade eder. (Bonvalot, 2015) Kayda alınan bu vergiler “zekat makbuzu” olarak isimlendi-

rilmekteydi. Ancak 1868 yılında Orenburg-Sibir sınır hattında gümrüklerin kaldırılmasıyla birlikte istatistiklerin toplanması durdu. Ancak 1867’de sınırlardaki gümrük hasılatları hakkında aşağıdaki verilere sahibiz;

**Tablo 1. İhracat Kaydı**

İHRACAT	
Taşkent’e ihracat (Hokand dahil)	5.478.000 ruble
Buhara’ya ihracat	4.910.000 ruble
Hive’ye ihracat	487.000 ruble
Toplam	10.875.000 ruble

**Tablo 2. İthalat Kaydı**

İTHALAT	
Taşkent’ten	888.000 ruble
Buhara’dan	6.215.000 ruble
Hive’den	1.421.000 ruble
Toplam	8.504.000 ruble (Schuyler et al., 2007)

Kervandaki ürünlerin miktarı ve kontrolü devletlerin gümrüklerinde tespit edilirdi. Bazı kervanların vergiden kaçmak için veya kaçak mal getirebilmek için ıssız yollardan geçtiği de görülürdü. Vambery, bu durumun önlenmesi için kervanın gümrük kontrolünün tamamlanmasından sonra gümrük memurunun kervanla birlikte yola çıkıp etrafı gözetlediğini belirtir. (Schuyler et al., 2007)

Kervanların taşıdığı mallar şu şekildeydi: Rusya’dan gelen kervanlar Türkistan’a bakır, pirinç, demir, çelik, cıva, mercan, kırmızı, kelle, şeker, beyaz ve mavi kağıt, zeytinyağı ve tereyağı yapımında kullanılan madeni araç gereçler ve bez getiriyorlardı. Rusya’ya dönüşlerinde ise pamuk, firuze taşı, lapis lazuli, post, kuruyemiş, kumaş, çay, Keşmir şalları taşıyorlardı. Afganistan ve Hindistan’a ait at, Rus bakır ve demir teli, Bedehşan firuze taşları, mercan, Buhara’ya özgü renkli ipek elbiseler, ayrıca ipekli-pamuklu veya sim işlemeli elbiseler, porselen götürüyorlardı. Hindistan ve Afganistan’dan elbiselik kumaşlar ve kaplama bezleri, yünlü kumaşlar, sarıklar, beyaz şeker, baharat ve dini kitaplar, Keşmir ve Kaşgar’dan çay, şal, çivit, mercan getiriyorlardı. (Çolak, 2019) Türkistan’ın iç ticaretinde ise kervanlarla Hive’den Buhara’ya giysi ve örtü gönderiliyordu. Buhara’dan Hive’ye ise kâğıt, hediyelikler, çeşitli eşya, daha uzak yerlerden gelen baharat ve çay getiriliyordu. (Vambery, 1993)

Türkistan’da kervanların ilerlemesine engel olan unsurlar iklim, coğrafya ve yağmacılık faaliyetleriydi. Türkistan’ın denizlere uzak olması bölgede sert bir kara ikliminin hüküm sürmesine neden olmaktadır. Bu sebeple -50



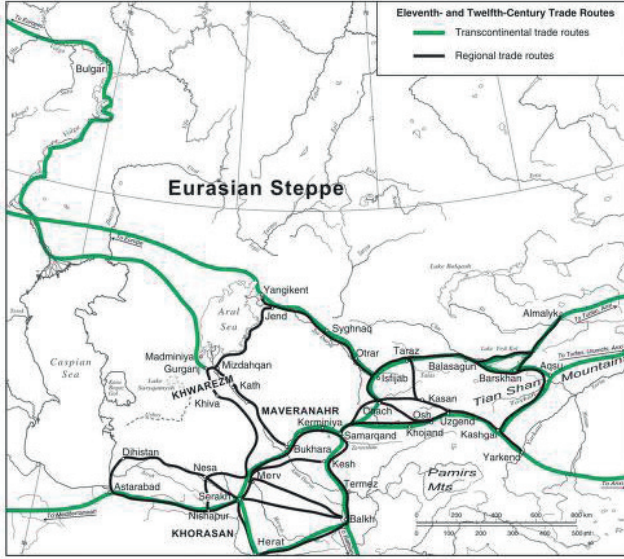
dereceye kadar düşen sıcaklıklar hayatı durdurma aşamasına getirir. Irmaklar ve göller donar. Bu dondurucu soğukta hayvanlar açlıktan ve soğuktan kırılır. (Salim, 2017) Sven Anders Hedin bu soğuğun şiddetini uzun uzadıya tasvirler. Hedin, geceleri soğukların dayanılmayacak kadar arttığını, nefes almanın ve gözleri açık tutmanın oldukça zor olduğunu, zira etkili olan poyrazın gözleri yaşartarak donmasına sebep olduğunu, bu sebeple de sürekli kirpiklerin üzerinde biriken buz parçalarını silmek gerektiğini belirtir. (Hedin, 1903) Kervanların yolculuk esnasında donan nehir ve göllerin üzerinden geçerken zorluk çektiği de açıkça görülmektedir. Zira nehir üzerindeki buz tabakasının ince olması ve kolayca kırılması yolcuların ve hayvanların soğuktan donarak ölmesine sebebiyet vermektedir. (Memiş, 2023) Buzların erimesiyle birlikte hem nehrin taşması hem de nehirlerin dibinin kaygan bir çamurla kaplı olması hayvanların sendelemesine sebep olarak kervanın ilerlemesini engellerdi. (Vambery, 1993)

Yaz mevsiminde ise sıcaklık 40 derecenin üzerine çıkar hem aşırı sıcaklık hem de yağışın yetersiz olması kuraklığa sebebiyet verir. Bu kuraklıklarla da su kaynakları kurur, otlar yok olur, hayvanlar salgın hastalıklardan dolayı kırılırdı. (Salim, 2017) Özellikle yaz aylarında çöllerde yapılan yolculuklar oldukça zorlu geçirdi. Aşırı sıcaklıklar kervanların gece yolculuk yapmasına sebep olurdu. Akşam altı sularında başlayan yolculuk öğlen on ikiye kadar sürerdi. (Burnes, 1835) Çöllerde her ne kadar su kuyuları olsa da çoğu içilmecek kadar acıydı. Develer dahi bu suyu içmekte çekinirdi. Bu sebeple yukarıda bahsedilen kırba özellikle çöl yolculuklarında hayati bir önlem taşırdı. Özellikle Vambery, çöl yolculuğu esnasında arkadaşlarının çoğunun kuyu sularından hastalandığını ve bu sebeple kuyudaki suları içmekten çekindiğini anlatır. Ancak bu defa da susuzluktan dilinde kara lekeler oluştuğunu, şiddetli bir baş ağrısı çektiğini ve vücut ısısının çok yükseldiğini ifade eder. (Vambery, 1993) Çölde sudan sonra ortaya çıkan problemlerden biri de boyardı (fırtına). Kuvvetli rüzgarla savrulan ince kumlar yolcuların burun ve ağız yoluyla soluk borusunu tıkayarak ölümüne sebebiyet verebilirdi. (Hedin, 1903) Leclercq arabayla yolculuk yapmasına rağmen oldukça zorlandığını hatta bu kum tanelerinin ceketindeki cüzdanına dahi girdiğini endişeyle anlatır. (Keser, 2018)

Coğrafi koşullar yalnızca kervanları değil aynı zamanda bölge halkını da zorlamaktaydı. Zira bozkır coğrafyasında konar-göçer bir hayat tarzı yaşayan Türklerin, bu şartlarda hayatlarını idame ettirebileceği en önemli temel faaliyet yağma seferleriydi. Türkistan'a giden seyyahlar bu yağma seferlerini "alaman", yağma için bir araya gelen toplulukları ise "katlaman" olarak isimlendirmişlerdi. (Sever, 2020) Bu yağmalar bir serdar önderliğinde planlı bir şekilde yapılırdı. Özellikle yerleşim birimlerine (yağma olarak adlandırılır), geçitlere ve kervanlara (çapul olarak adlandırılır) saldırırlardı. (Tombuloğlu, 2021) Bu sebeple kervandaki yolcular bu gibi tehlikeli durumlarla karşı-

laşmamak için geçtikleri ülkelerin kıyafetlerini giyerek olabildiğince dikkat çekmemeye çalışırlardı. (Yasin, 2017) Burnes kervandaki herkesin bu duruma dikkat ettiğinden şu şekilde bahseder: “Buhara’ya girerken ilk dikkatimiz, kılığımızı değiştirmek ve ülkenin kanunlarının öngördüğü adetlere uymaktı. Belki bakana bir dilekçe vermek bizi zaruretten kurtarabilirdi ama tedbir kendi ilkemize uygundu ve bir an bile gecikmedik. Sarıklarımız, içi kürklü, eski piskü koyun derisi şapkalarla değiştirildi ve bizim “kummurbunds” (kuşaklar) kaba bir ip veya bant parçası bir kenara atıldı. Ülkenin dış giyiminin yanı sıra çoraplarımız da kesildi; çünkü bunlar kutsal şehir Buhara’da bir kafir ile gerçek bir mümin arasındaki ayrımın simgeleridir. Ayrıca, şehrin surlar içinde bir Mahommedan’dan başka kimsenin binemeyeceğini biliyorduk ve bu kadar önemsiz fedakarlıklarla başkentte ikamet etmemize izin verilirse, bizi tatmin etmemizi söyleyen bir iç duygumuz vardı. (Burnes, 1835)

Bu koşullar göz önüne alındığında Hive ve Buhara’ya giden kervanların tercih edebileceği üç güzergah vardı: kuzeye doğru Hazar denizi kıyısını izleyen, Büyük Balkan dağlarının arkasından dolaşan, Üstyurt yaylasında ilerleyen ve sonunda Hive’ye ulaşan birinci yol, küçük kervanlar tarafından tercih edilirdi. zira bu güzergahta su kıt olduğu için yağmacıların saldırılarına az rastlanırdı. Yine kuzeye yönelen ikinci yol Amu Derya’nın eski yatağından ilerlemez ve Hive’ye ulaşmak için Büyük ve Küçük Balkanların arasından geçer. İlk ikisinden daha düz ve kısa üçüncü bir yol vardır ancak üzerinde birçok kuyu bulunduğu için yağmacıların saldırıları muhtemeldir. (Çolak, 2019) Bu yollar dışında antikçağdan beri bilinen İpek yolu güzergahı da kullanıldı. Ana İpek Yolu ya da Kuzey Yolu olsun bütün geçiş noktaları Türkistan coğrafyasının içinden geçmektedir. (Cinkara, 2019) Zira Türkistan, İran’ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan dahil Pamir ve Hindu-kuş-Kunlun (Karanlık) dağlarının kuzey eteklerinden Çin’in Tun-huang bölgesine kadar uzanan, oradan Mançurya’nın batısına ulaşan, Moğolistan’la birlikte Güney Sibirya’nın tamamını içine alan, batıda Ural dağları ile Volga ırmağının Hazar denizine ulaştığı noktaya kadar devam eden geniş bir alanı kapsamaktadır. (Okudan, 2018) Bu bağlamda İpek Yolu’nun Türkistan’da geçtiği noktalar yukarıda da bahsettiğimiz üzere Turfan, Kaşgar, Karaşar, Kurla, Bugur, Kuça, Aksu, Hoten, Semerkant, Buhara, Belh, Merv ve Nişabur şehirleridir. (Cinkara, 2019)



Şekil 1. 11. ve 20. yy. Ticaret Yolu

Türkistan'ı ziyaret eden seyyahların izlediği güzergahlar ise aşağıdaki tabloda verilmektedir:

Tablo 3. Türkistan'ı Ziyaret Eden Seyyahların İzlediği Güzergahlar

<b>Gabriel Bonvalot</b>	Moskova, Nijniy-Novgorad, Perm, Yekaterinburg, Tjumen, Omsk, Baraba Bozkırı, Semipalatinsk, Seriyopol, Kopal, Çingil, İli Irmağı, Vernoye, Çu, Pişpek, Çırçık, Taşkent, Çinaz, Saraylık, Cimbay, Zereşan Vadisi, Semerkand, Beglemiş, Taşlık, Karşı, Şehr-i Kent, Yusuf kuyuları, Yusuf-Sardaran, Ispan-tonda, Yakub-Ata, Kilif, Çuşka-Guzar, Domuz Geçidi, Şirâbâd, Şehr-i Samâne, Kerkis, Patta Kisar, Tirmiz, Şirâbâd, Sayrab, Guzar, Karşı, Şehr Sebz, Çim, Kitab, Semerkand.
<b>Jules Joseph Leclercq</b>	Odesa, Batum, Tiflis, Vladikafkas, Piatigorsk, Kislovodsk, Tiflişe geri döner, Bakü, Uzun Ada, Amu Derya, Buhara, Semerkant, Registan, Semerkant, Çisak, Hoçent, Margellan, Kokand, Taşkent, Merv, Gök Tepe, Bami, Kızıl-Arba, Uzun Ada, Bakü, Tiflis, İstanbul, Sofya, Belgrad, Viyana.
<b>Arminius Vambery</b>	İstanbul, Trabzon, Erzurum, Tahran, Firuzkuh, Mazendaran, Sarı, Karatepe, Aşur Ata Limanı, Gümüştepe, Küçük Balkan, Büyük Balkan, Etrek, Deli Ata, Harezmi, Hive, Guca, Körlen-Hezaresb, Hanka, Şaruhan, Amu Derya, Adem Kırılğan, Medmen Bulağ, Halata Dağları, Hak-i Emir, Buhara, Bavaldin, Şolmelik Gölü, Karmiye, Kermine, Kut Kurgan, Davel, Semerkant, Karşı, Kerh, Andhuy Hanlığı, Meymene, Fehm-Güzar, Mergâb, Herat, Kuhsun, Meşhed, Mezinan, Abbasabad, Miyadeşt, Miyam, Şahrud, Tahran, İstanbul.
<b>Sven Anders Hedin</b>	Stokholm, Petersburg, Krasnovodsk, Merv, Çarçu, Buhara, Semerkand, Taşkent, Andican, Taldık Geçidi, Alai/Kızılısu Vadisi, Tang Burnu, Tiyanşan, İrkeştan, Yarkent Derya, Tarım nehri, Yangı Göl, Taklamakan Çölü, Çeçen Derya, Lop Çölü, Ulu Göl, Gobi Çölü, Leolan.

<b>Frederick Burnaby</b>	Londra, Berlin, Petersburg, Orenburg, Rajsık, Penza, Samara, Orenburg, Orsk, Kazalı, Kalenderhane, Jana Derya, Ürgenç, Hive, Petro Aleksandrovsk, Orenburg, Uralsk.
<b>Eugene Schuyler</b>	Petersbburg, Moskova, Saratof, Krasni Yar, Uralsk, Orenburg, Orsk, Kazala, Karabutak, Irgız, Karakum Çölü, Perovvski, Yülek, Savran, Türkistan, Taşkent, Çinaz, Cizak, Semerkand, Urgut, Semerkand, Hocent, Pisket, Kurama, Hokand, Haykovar, Aandican, Uş, Aravan, Margelan, Buhara, Kermine, Şirin Hatun, Kettekurgan, Taşkent, Evliya Ata, Isık Göl, Yedisu, Sergiopol, Almatı, Semipalatisk, Petropavlovsk, Troitsk, Orenburg, Samara, Saratof, Petersburg

19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Türkistan'ı işgal eden Rusya buradaki varlığını kalıcı hale getirmek için bölgede ordugahlar ve karayolları inşa ederek demiryolu projelerini hayata geçirdi. (Erdoğan, 2020) Bahsi geçen demiryolları inşa edilirken tarihi deve kervanlarının izledikleri yollar dikkate alınarak hatlar belirlendi. (Keser, 2018) Vambery, kervan yolculuğundan tren yolculuğuna olan değişimi şu sözlerle ifade eder: “*Yaklaşık yirmi ila otuz yıl önce seyyahların hayatlarının daima tehlike altında olduğu ve [yabancı] unsurlar ve yerliler ile verilen mücadelenin bu ilerlemeyi mecburen yavaşlattığı ve müşkülleştirdiği bölgelerde artık iyi kurulmuş bir demiryolu sistemi ile karşılaşılıyor. Ayrıca homurdanan develerin yerine Buharlı Atlar kumlu steplerin uçsuz bucaksız düzlüklerinde yolunu buluyor. Günümüzde kaliteli döşemeleleri olan trenlerde rahat koltuklarımıza oturmuş bir şekilde Hyrkania (Cürcan) Step'i'ne, Karakum ve Kızilkum adlı korkunç çöllere bakarken, bizden önceki seyyahların maruz kaldığı korkuların, sıkıntıların ve mahrumiyetlerin neredeyse hiç farkına varmıyoruz.*” (Şeker, 2008)

### Sonuç

Ulaşım teknolojisinin gelişmesine kadar ki süreçte en önemli ulaşım aracı olan kervanlar, antikçağdan 20. yüzyıla kadar belirli ticari yol güzergahları üzerinde insan ve emtia taşımacılığı yaptı. Çoğu zaman tüccarlardan oluşan bu kervanlar, kervanbaşı önderliğinde bir düzen içerisinde ilerlemekteydi. Kervanın izleyeceği yol güzergahı, konaklayacağı noktalar, güvenlik ve masraflar kervanbaşının sorumluluğundaydı. Zira yağmacılığın ekonomik bir faaliyet olduğu Türkistan'da böylesine büyük bir sorumluluğu üstlenmek oldukça zordu. Her an yağmalanma tehlikesi yaşayan kervanlar bir yandan zorlu coğrafi koşullarda ilerlemekteydi. Bunca zorluğa rağmen başarılı bir şekilde yol alan kervanlar kitaplara konu oldu. Ancak teknolojinin gelişmesiyle birlikte develer yerini trenlere, yollar ise raylara bıraktı.

## KAYNAKÇA

- Abbott, J. (1843). Narrative of a journey from Herat to Khiva, Moscow, and St. Petersburg, during the late Russian invasion of Khiva; with some account of the Court of Khiva and the Kingdom of Khaurism, 1.
- Alkan, N. (2006). 15. ve 16. Yüzyıllarda İran İpek Yolu'nda Kervanlar. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(11), 141-157.
- Alyılmaz, C. (2010). İPEK YOLU VE ORHUN YAZITLARI. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 11(24).
- Atasoy, F., & Özbaşer, F. T. (2014). Anadolu'da deve yetiştiriciliği ve deve güreşleri. *Lalahan Hayvancılık Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 54(2), 85-90.
- Bakırcı, M. (2014). Coğrafi açıdan Anadolu'nun tarihi ulaşım ağı ve İpek Yolu. *Avrasya Etüdüleri*, 45(1), 63-86.
- Bonvalot, G. (2015). *Orta Asya'ya seyahat: Moskova'dan Türkistan'a*: Bilge Kültür Sanat.
- Bozkurt, N.-Y., & Turan, A. (2002). Kervan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25, 298-299.
- Burnes, A. (1835). *Travels Into Bokhara: Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary, and Persia: Also, Narrative of a Voyage on the Indus, from the Sea to Lahore, Performed Under the Orders of the Supreme Government of India in 1831, 1832, 1833* (Vol. 1): EL Carey & A. Hart.
- Cinkara, A. (2019). Uygurlar ve İpek Yolu. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 329-346.
- Çolak, M. (2019). MACAR TÜRKOLOG VÁMBÉRY'NİN TÜRKİSTAN SEYAHATİNDE "BÜYÜK OYUN" UN İZLERİ \_Orijinal Fotoğraflarla Birlikte. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(45), 13-27.
- Çoruh, H., & Türkmen, A. S. (2016). DEVELERİN ANTİK DÖNEM KÜLTÜR TARİHİNE YANSIMALARI. *SEMPOZYUM ONUR KURULU*, 27.
- Deniz, T. (2016). YENİ UMUTLARIN IŞIĞINDA TARİHİ İPEK YOLU COĞRAFYASI. *Marmara Coğrafya Dergisi*(34), 195-202.
- Ekinci, M. B. (2014). The Silk Roads from the Past to the Future and Their Interactions with the Foreign Trade of Turkey. *Avrasya Etütleri*.
- Erdoğan, A. (2020). TÜRKİSTAN'DA RUS İŞGALLERİNİN BİR PARÇASI: TRANS-HAZAR DEMİRYOLU PROJESİ (1879-1903). *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 8(21), 41-60.
- Hedin, S. A. (1903). *Central Asia and Tibet* (Vol. 1): Hurst and Blackett, limited.
- İşıktaş, E., & Duran, A. (2017). SOCIAL SCIENCES STUDIES JOURNAL.
- Keser, E. (2018). *EK Meyendorf ve eserinin Buhara Hanlığı açısından değerlendirilmesi*. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü,
- Memiş, G. (2023). AVRUPALI SEYYAHLARIN İZLENİMLERİYLE 19. YÜZYILDA

BATI TÜRKİSTAN'DA" TÜRK MİSAFİRPERVERLİĞİ". *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 64-83.

Okudan, G. (2018). X. YÜZYILDA ÇİNLİLERİN VE ARAPLARIN TÜRKİSTAN'DA HÂKİMİYET MÜCADELESİ: TALAS MEYDAN MUHAREBESİ. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(11), 28-51.

Özveren, E. (2000). *Akdeniz'de bir Doğu*: Dost Kitabevi.

Salim, K. (2017). Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 1-18.

Schuyler, E., Çetin, F., & Çetin, H. (2007). *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*: Paradigma.

Sever, Z. (2020). Türkistan'da Efendiler ve Köleler. In: Fatih ÜNAL.

Şeker, F. M. (2008). *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*: Marmara Üniversitesi (Turkey).

Tombuloğlu, T. (2021). 19. YÜZYIL SEYYAHLARINA GÖRE GÖKLEN TÜRKMENLERİ. *Tarih ve Günce*(8), 129-158.

Vambery, A. (1993). Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, çev. Ahmet Özalp, *Ses Yayınları*, İstanbul.

Yasin, Ş. (2017). YABANCI YOLCUNUN UZUN HİKÂYESİNDE KERVANLAR VE KERVANSARAYLAR. *Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS)*, 4(8), 151-167.

# BÖLÜM 8

## **OSMANLI ARŞİV BELGELERİNDE RA'SÜ'L-AYN ÇİFTLİĞİ, STATÜSÜ VE İLTİZAM SİSTEMİNİN ÇİFTLİKTE UYGULANMASI**

*Mehmet Nuri ŞANDA<sup>1</sup>*



<sup>1</sup> Mehmet Nuri ŞANDA, Doktor, Araştırmacı, ORCID: 0000-0003-3800-6996

## 1. Giriş

Ra'sü'l-Ayn'da sıcak ve kurak bir iklim görülse de bölgede verimli toprakların olduğu ve bu topraklarda tarımın yapıldığı ilkçağ kaynaklarında ifade edilmektedir. Bu durum Sokrates'in öğrencisi olan Ksenophon'un yazdığı "Anabasis" adlı eserde de dile getirilmektedir. Kitapta, M.Ö. 401 ve M.Ö. 400 yıllarında Ra'sü'l-Ayn'a yakın olan Habur ve çevresinde ciddi anlamda üzüm yetiştirildiği ifade edilmektedir (Ksenophon, 2017: 28-29). Gerek İslamiyet öncesi kaynaklarda ve gerekse de İslamiyet sonrası kaynaklarda Ra'sü'l-Ayn ve çevresinde tarım ve hayvancılığın yapıldığı belirtilmektedir (Bozkurt, 2017: 314). Nitekim Emeviler döneminde Rakka ve Ra'sü'l-Ayn arasındaki bölgede sulu tarımı geliştirmek amacıyla bir sulama kanalı projesinin yapılması planlanmıştır (Sevadi Abid Muhammed, 1989: 201-203).

Osmanlı döneminde de bölgede tarım ve hayvancılık faaliyetleri devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nde topraklar, 1858 Arazi Kanunnamesine kadar mülk ve miri olmak üzere iki bölümden oluşuyordu. 1858'deki bu kanunnamayla topraklar miri, mülk, vakıf, metruk ve mevat şeklinde bölümlere ayrılmıştır. Osmanlı'da toprakların büyük bir kısmı mülkiyeti devlete ait olan miri topraklardı. Bu toprakların kullanım hakkı belli şartlar dâhilinde devlet memurlarına veya reaya verilmiştir. Reaya, belli bir bedel karşılığında bu toprakların işleme hakkını devralır ve bu toprakları başkasına satamazdı. Miri topraklar vergi gelirlerine, büyüklüğüne, devlet memurlarının hizmet ve rütbelerine göre mukataa, paşmaklık, yurtluk, ocaklık, tımar, zeamet ve has gibi bölümlere ayrılmıştır. Kişiler bu toprakları kendileri ekip biçebilecekleri gibi belli bir bedel karşılığında başkasına da kiraya verebilirdi. Mülk topraklar ise Müslümanlara ait olan "Öşri Topraklar" ve Gayrimüslimlere ait olan "Haraci Topraklar" şeklinde ikiye ayrılmıştır. Vakıf toprakları, gelirleri hayır kurumlarına aktarılan topraklardır. Mevat topraklar, tarıma elverişli olmayan çorak topraklardır. Metruk topraklar ise kimsenin özel mülkü olmaksızın kamunun ve belirli bir bölge halkının doğrudan doğruya ve serbestçe yararlanması için ayrılan topraklardır (Günay, 2004: 415-416).

17. yüzyıldan itibaren uzun süren savaşlar, iç isyanlar ve diğer bazı sebeplerden dolayı Osmanlı ekonomisi bozulmaya başlamıştır. Devlet, nakit ihtiyacını karşılamak ve ekonomiyi düzeltmek amacıyla miri toprakları ya doğrudan satışa çıkarmış ya da vergi toplama işini "iltizam usulüyle" belli bir süre ve bedel karşılığında mültezimlere devretmiştir (Çiftçiöğlü, 2017: 109).

İltizam usulünde topraklar genellikle mültezime üç yılına verilmiştir. Bu süre bazı ihalelerde dokuz veya on iki yıla kadar da çıkmıştır. Mültezimler devlete ödedikleri meblağların çok daha fazlasını kazanmak için bazen reaya üzerine ek vergiler yüklemiş ve baskı kurmuştur. Bu durum reayanın toprağı bırakıp kaçmasına neden olmuştur. Devlet yetkilileri, mültezime verilen mukataanın kullanım süresinin uzaması durumunda mültezimlerin vergi



kaynağı olan köylüye karşı daha dikkatli davranacağını düşünerek malikâne sistemine geçmiştir (Pamuk, 1993: 129). Malikâne sisteminde mukataalar, mültezime “*Kayd-ı hayat*” şartıyla verilmiştir. Bu sistemle devlet kısa vadede önemli gelirler elde etmişse de uzun vadede çeşitli sorunların ortaya çıkmasını engelleyememiştir (Genç, 1975: 249, 285). Nitekim 19. yüzyılda merkezi yönetimin iyice güç kaybetmesi üzerine mültezimler buldukları bölgelerde bağımsız hareket etmeye başlamış ve devlete ödemeleri gereken vergileri ödememişlerdir. Bu durum ekonomiyi olumsuz etkilediği gibi idari ve sosyal yapıyı da olumsuz etkilemiştir.

Merkezden yüzlerce kilometre uzaklıkta bulunan Ra’sü’l-Ayn Çiftliği’nde<sup>1</sup> de emanet ve iltizam usulleri uygulanmıştır. İdareciler, Ra’sü’l-Ayn Çiftliği’nin gelirlerini belli şartlar dahilinde açık artırma yoluyla mültezimlere vermiştir. Bu ihaleler gerçekleştirilirken mültezimlerden kefiller istenmiş ve şahitler huzurunda devir işlemleri gerçekleştirilmiştir.

## 2. Çiftlik Kavramı ve Ra’sü’l-Ayn Tarihine Kısa Bir Bakış

Farsçadaki “*Cuft/Çift*” sözcüğüyle Türkçedeki “*lik*” ekinden meydana gelen “*Çiftlik*” sözcüğü “*Bir çift öküzle sürülebilecek toprak parçası*” için kullanılmıştır. Çift tabiri, Osmanlının ilk dönemlerinde tımar sistemi içerisinde bir çiftçi aileye yetecek büyüklükteki toprak parçası için kullanılırken sonraları büyük zirai işletme ve malikâneler için kullanılmıştır (İnalcık, 1993: 313-314). Barkan’a göre çiftlik, ziraat yapılan ve çift sürülen topraklardır. Osmanlı Devleti’nde çiftlik kavramı, toprağın büyüklüğüne, hukuki durumuna, zirai işletmenin önem ve şekline göre ziraat, maliye ve hukuki işlerde kullanılan bir terimdir (Barkan, 1992: 392). Emecen’e göre Osmanlı kanunnamelerinde birçok vergi çeşidi hane kavramı üzerinden alınmıştır. Aile reisi olarak tanımlanan hane sahibinin bir çift öküzle sürebileceği toprak parçası “*Çiftlik*” olarak tanımlanmış ve belli bir vergi karşılığında hane sahibine verilmiştir (Emecen, 1999: 94).

Osmanlı’da çiftlik uygulaması, ilk dönemlerde herhangi bir kimsenin kontrolünde olmayan bakımsız veya ölü toprak anlamına gelen mevat arazilerde kendini göstermiştir. Devletin “*İhya*” veya “*Şenlendirme*” olarak adlandırdığı uygulamalarla bu araziler üretime uygun hale getirilmeye çalışılmıştır (İnalcık, 1998: 17-35).

Osmanlı Devleti’nde miri araziler parçalara ayrılarak çiftlikler halinde köylüye verilir. Köylü bu toprakları kiracılık senediyle teslim alırdı. Köylünün hangi toprağı kiraladığı dikkatli bir şekilde tahrir defterlerine kayde-

<sup>1</sup> 20 Ekim 1921 tarihinde Fransa ile yeni kurulan Türk Devleti arasında Ankara Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre Ra’sü’l-Ayn merkezinin bir kısmı Suriye topraklarında bir kısmı ise Türkiye topraklarında kalmıştır. Ra’sü’l-Ayn’ın Türkiye tarafında kalan kısmına Urfa valiliğinin talebi doğrultusunda 1946 yılında cumhurbaşkanı, başbakan ve ilgili bakanın onayıyla “*Ceylanpınar*” adı verilmiştir. Böylece Ra’sü’l-Ayn Çiftliği’nin adı Ceylanpınar Çiftliği’ne dönüşmüştür. Daha fazla bilgi için bkz. (Şanda, 2021: 363-382).

dilirdi. Köylü kendisine verilen bu toprakları satamaz, başka birine hibe edemez, herhangi bir şey karşılığında rehin veremez ve vakıf edemezdi. Sadece toprağın işleme hakkını alan köylü, bu toprakları işlemekle mükellefi. Toprağını üç yıl üst üste ekmeyen köylüden “Çift Bozan” adında bir vergi alınır-  
dı (Barkan, 1992: 392-393). Bu vergiyle devlet, toprakların boş bırakılmasını engellemek istemiş ve üretimde sürekliliği sağlamaya çalışmıştır.

### 2.1. Ra’sü’l-Ayn’ın Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi

Ra’sü’l-Ayn kelimesi Arapça kökenli bir sözcük olup “Ra’s” ve “Ayn” kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur. Sözlüklerde “Ra’s” kelimesi genelde; baş, kafa, şef, başkan, lider, üst bölüm, zirve, tepe, sınır, burun, çıkıntı anlamlarında kullanılmışken “Ayn” kelimesi de göz, nazar, kem göz, pınar, kaynak, memba, gözcü, keşfe çıkan, delik, öz gibi anlamlarda kullanılmıştır. “Ra’s” kelimesi bir şeyin başını ifade etmekle birlikte “Ayn” kelimesi de kaynak ve pınar anlamındadır. Bu iki kelime bir araya geldiğinde; “Pınarbaşı”, “Kaynak yeri”, “Memba başı” veya “Suyun başı” şeklinde tanımlanabilir. Yerleşim yerinin, Ra’sü’l-Ayn adını kuzeyinde bulunan Karacadağ’dan akan ve Habur Çayı’nı besleyen derelerin birleşme noktası olmasından aldığı tahmin edilmektedir (Bozkurt, 2017: 44). Nitekim 1893 yılında su sıkıntısı çeken Sus kasabasına Ra’sü’l-Ayn Çiftliği’nden akan nehrin sularıyla çözüm üretilmeye çalışılmıştır (BOA, BEO, 199/14879-1).

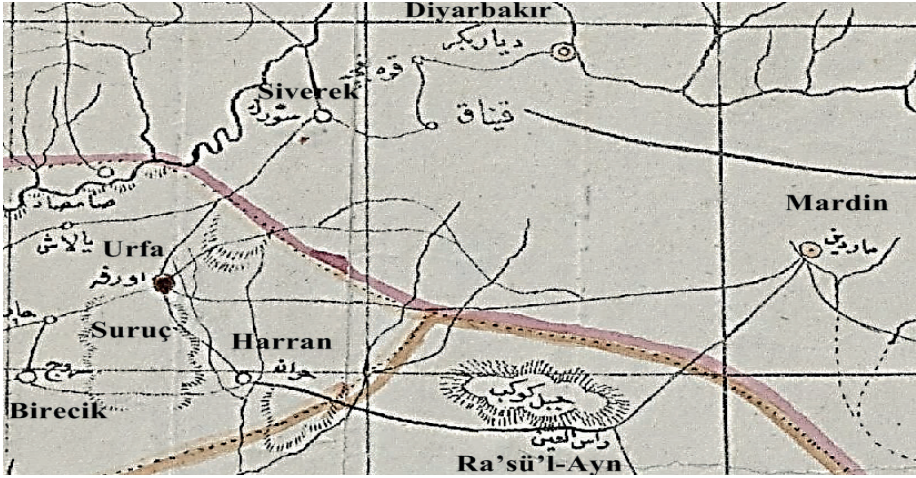
Mezopotamya’nın kuzeyinde bulunan Ra’sü’l-Ayn’ın geçmişine yönelik bilgiler ilköğretilere kadar uzanmaktadır. Tarih boyunca Ra’sü’l-Ayn, Pers, Asur, Hitit, Büyük İskender, Roma, Bizans, Sasani, Abbasi, Emevi, Selçuklu, Eyyubi, Artuklu, Tolunoğlu, Moğol, Akoyunlu, Karakoyunlu, Memlûk ve Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetine girmiştir. Güneydoğu Anadolu’yu hâkimiyeti altında bulunduran Mardin Artukluları yıkılınca Ra’sü’l-Ayn’ın idaresi Memlûklerin eline geçmiştir. Bu bölgede hâkimiyet süren Memlûklerle Osmanlıların ilişkileri ilk dönemlerde iyiydi. Bu dostane ilişkiler sonraki dönemlerde yerini siyasi çekişmelere bıraktı. Yavuz Sultan Selim döneminde iki devlet arasındaki gerginlik doruk noktasına ulaşmış ve nihayetinde 1516’da yapılan Mercidabık Savaşı ile Memlûk Sultanı Kansu Gavri yenilgiye uğratarak El Cezire, Suriye ve Filistin toprakları Osmanlı hâkimiyetine alınmıştır. Suriye topraklarının Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle Ra’sü’l-Ayn ve çevresi de Osmanlı hâkimiyetine girmiştir (Bozkurt, 2017: 47.53, 263).

Ra’sü’l-Ayn, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra farklı tarihlerde Şam’dan (BOA, A.DVNS.MHM.d... 5/825), Ruha livasından (BOA, A.DFE.d... 649), Diyarbakır vilayetinden (BOA, İ..DH. 571/39760), Deyr-i Zor sancağından (BOA, MF.MKT. 90/72) ve Beyrut’un Sur kazasından (BOA, ML.EEM. 92/21) idare edilmiştir. 1917’de Ra’sü’l-Ayn, Suriye topraklarındaki Deyr-i Zor şehrine<sup>2</sup> bağlıydı. 28 Nisan 1917’de alınan bir kararla Deyr-i Zor şehri-

<sup>2</sup> Osmanlı belgelerinde Zor şehrinin adı “Deyr-i Zor” ve “Şehr-i Zor” olarak geçmektedir. (BOA, DH. MKT. 1548/45)

ne bağlı olan Ra'sü'l-Ayn kazası Mardin vilayetine bağlanmıştır (BOA, BEO, 4467/334959-1).

### Harita 1- Ra'sü'l-Ayn ve Çevresindeki İlleri Gösteren Harita.



Kaynak: BOA, HRT.h. 408, 29 Zilhicce 1288 (10 Mart 1872).

Yukarıdaki 1872 tarihli haritada da görüldüğü üzere Ra'sü'l-Ayn kazasının kuzeyinde Diyarbakır, kuzeybatısında Urfa ile Siverek, batısında Harran, Suruç ve Birecik kazaları ile kuzeydoğusunda Mardin yer almaktadır.

### 3. 19. Yüzyılda Ra'sü'l-Ayn Çiftliği ve İdaresi

1860-1861 yıllarında Ra'sü'l-Ayn Çiftliği, Hurşid Efendi adında biri tarafından idare edilmekteydi. 24 Şubat 1861 tarihli arşiv belgesine göre bu idareci çiftliği iyi idare edemediği için görevden alınmış ve Ra'sü'l-Ayn Çiftliği, Sur kazasıyla birleştirilerek idaresine de Said Efendi adında biri tayin edilmiştir (BOA, A.MKT.MVL. 125/23). 4 Haziran 1861 tarihli arşiv belgesinde Sur kazasına ilhak edilen Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'nin Sur kazasından idare edilmesinin doğru olmadığı ve bu durumun sıkıntılara sebep olduğu belirtilmiştir. Aynı belgede çiftliğe yeni bir idarecinin tayin edilmesi istenmiş ve bu talep üzerine Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'ne Abdi Efendi adında yeni bir idareci tayin edilmiştir (BOA, MVL. 758/69).

#### 3.1. Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'nin Statüsü ve İltizama Verilmesi

Ra'sü'l-Ayn Çiftliği statü olarak padişaha ait haslar içindeydi. Has, yıllık geliri en az 100.000 akçe olan arazi ve dirlikleri ifade ederdi. Bu hasların gelirleri sultan, hanedan mensupları, vezir, beylerbeyi, sancak beyi, defterdar gibi yüksek konumdaki devlet memurlarına verilir. Padişah haslarına "Hass-ı Şahi" ve "Havass-ı Hümayun" da denirdi. Padişah hasları şehirlerde alınan

bir kısım vergilerden, mukataa gelirlerinden, birçok köyün, mezranın hâsıllarından, adet-i ağnam, gümrük, cizye ve cemaat gelirlerinden oluşurdu Padişah hassı gelirlerinin yüzde yirmisi hassın bulunduğu yerdeki hizmetler için harcanırdı geri kalan yüzde seksenlik kısmı ise padişah hazinesine aktarılırdı (Orhonlu ve Göyünç, 1997: 268-270).

Haslar, 16. yüzyılda emanet suretiyle idare edilirken sonradan iltizam usulü ile yönetilmeye başlandı. İltizam, devlete ait bir toprağın vergi gelirlerinin belli bir süreliğine belli bir bedel karşılığında mültezime verilmesiydi. Mültezim, askeri zümreden veya reayadan olabilirdi. İltizam sistemi, zaman içerisinde bazı değişimlere uğramışsa da bu sistemin temelini oluşturan belirli sürelerle rekabet içinde mültezime verilmesi, iltizam bedelinin bir bölümünün peşin olarak alınması ve kefalet sistemi değişmemiştir (Genç, 2000: 154). Bu sistemde, ihaleler toprağın büyüklüğüne ve gelirlerine göre farklı şartlar taşırdı. Mültezimin bu şartlara uyması istenirdi. İhale şartlarını yerine getirmeyen mültezimlere çeşitli yaptırımlar uygulanırdı. Osmanlı Devleti'nde iltizam sisteminin uygulanma nedenleri kısaca şunlardı:

- 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ekonomik sıkıntıların artması, sonraki yüzyıllarda alınan askeri yenilgiler ve ödenen savaş tazminatlarının Osmanlı ekonomisinde ciddi açıklara neden olması,
- Merkezi hazinenin nakit ihtiyacını karşılamak istenmesi,
- Uzak eyaletlerde toplanacak vergileri doğrudan ve münferit olarak tahsil etmek çok zor olduğu için bu vergilerin nakden alınmak istenmesi.

Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'nin gelirleri ihaleyle en yüksek teklifi veren mültezime verilirdi. İhalede teklif edilen bedelin bir kısmı mültezimden peşin olarak alınır diğer kısmı ise aylık, üç aylık, dört aylık veya altı aylık taksitler halinde alınırdı. Belirlenen süre içinde vergiler toplandıktan sonra ihale bedelinin üstünde toplanan her türlü vergi geliri mültezime kâr olarak kalırdı (Pala, 1996: 57).

Mültezim, bir toprağı iltizam usulü ile kiralayacağı zaman ilkin bölgedeki en büyük mali yetkiliye veya o bölgenin kadısına başvururdu. Mültezim adayı bu başvuru sırasında iltizam için ödeyeceği meblağı, bu meblağın ne kadarını peşin ödeyeceğini, kefillerini, her bir kefilin taahhüt ettiği meblağı ve diğer şartları belirtirdi. Bölgede bulunan mali yetkili veya kadı, mültezim adayının belirtilen şartları yerine getirip getiremeyeceğini anlamak için gerekli araştırma ve incelemeleri yapardı. Hatta gerekirse evine kadar gidip durumu bizzat yerinde ve şahitler huzurunda müşahede ederdi. Kadı veya maliye yetkilisi mültezim adayının şartları yerine getirebileceğine ikna olduktan sonra bir arz tezkeresi hazırlar ve bunu İstanbul'a gönderirdi. İstanbul'daki yetkililer gerekli işlem ve incelemeleri yaptıktan sonra teklife olumlu veya olumsuz bir cevap verirdi. Eğer verilen cevap olumluysa mültezim bulun-

duğu bölgede vergilendirme işlemine başladılar. Devletle mültezim arasında yapılan bu sözleşme genellikle üç yıllığına yapılırdı. Bazı sözleşmelerin dokuz veya on iki yıllığına yapıldığı da olurdu (Genç, 1975: 155). Beyrut vilayetine bağlı Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'nin yıllık geliri 200.000 kuruştan olarak on senelik varidatı 2.000.000 kuruştur (BOA, İ. DH. 790/64210-2). Ayrıca Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'nden elde edilen gelirlerin yüzde yirmisi hayır işlerine ve çiftlik masraflarına harcanmış geri kalan yüzde seksenlik kısmı da hazineye aktarılmıştır (BOA, Y.MTV. 313/169-1).

26 Mayıs 1856 tarihinde Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'ndeki eşya, hayvan ve ağaçlar çiftliğin eski mülteziminin vekili Mihail, çiftliğin eski nazırı ve devlet memurları huzurunda yeni mültezim Habib-i Necar'a devredilmiştir. Bu devir işleminde çiftlikteki 82.239 adet ağaç 53.070,5 kuruş bedel karşılığında mültezime devredilirken, Sur mağarasındaki alet ve edevatlar 5.628 kuruş bedel karşılığında mültezime devredilmiştir. Bu devir işlemine El-Hada bin Aziz, Mansur Musa bin Eşfude, Hasan Mekarim bin Re'sel-man ve Nazif Cedd-i Adule bin Zahle adlı kişiler şahitlik etmiştir. Ayrıca Sayda Eyaleti Meclis Azası Anton Nasrullah, Ser Nacar Servet Nikola Müdevvir, Sayda Eyaleti Meclis Mütercimi Şükrü, tesviye memuru Muhammed Şakir ve Sayda müşiri tarafından görevlendirilen memur Es-Seyyid Mustafa Feyzi de bu devir işlemi tasdik etmişlerdir (BOA, HH. d. 15070/5, 21).

Ra'sü'l-Ayn Çiftliği, farklı tarihlerde belli şartlar dâhilinde ihale edilmiştir. Örneğin 1 Mayıs 1880'de açık artırma yoluyla ihaleye verilen Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'nin müzayede şartları şu şekildedir (BOA, Y.PRK.UM. 1/93-1, 21).

- Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'nin ihalesi yapılabildiği kadar devlet tarafından yapılan masraflar mültezime aittir.
- İltizama verilen arazideki ağaçlar mültezime zimmetlenmiştir. Bu ağaçlardan bir tanesinin eksilmesi durumunda mültezimden ağaç başına elli bin kuruş alınacağı belirtilmiştir.
- Mültezimden yıllık bedel olarak sene başından itibaren her dört ayda bir nakit olmak şartıyla üç taksit halinde iltizam bedelini ödemesi istenmiştir.
- Sözleşmede mültezim bir taksiti ödemezse uyarılacağı belirtilmiş eğer iki taksiti ödemezse iltizam sözleşmesinin feshedileceği ifade edilmiştir. Bu durumda zararın mültezimden alınacağı ayrıca vurgulanmıştır.
- Sözleşmede sene sonunda rapor alınacağı belirtilmiş, bu rapora göre mültezim o yıl zarar etmişse zarar ve ziyanını arama hakkının olmayacağı belirtilmiştir.<sup>3</sup>

• Yazılı sözleşmede değişiklik yapıldığından ve mahsul zamanı geçmekte olduğundan 25 Mayıs 1880'e kadar açık artırmanın sonlandırılması

<sup>3</sup> Bu şart iltizama isteği azaltacağından yeni sözleşmeye konulmamıştır. Merkezden gelen emirle bu şartın yeni sözleşmeye tekrar eklenmesi istenmiştir.

ve çiftliğin ihalesinin yapılması istenmiştir. Eğer yapılmazsa iltizamın bütün idaresinin devlet hesabına geçmesi gerektiği ve bunun da caiz olmayacağı ifade edilmiştir.

- İltizam için verilen sürenin belgeye kaydedilmesi ve ihalenin bir an önce yapılması istenmiştir.

### 3.2. Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'nin Mültezimine Uygulanan Yaptırımlar

İltizama verilen bölgelerde bazı mültezimler zarar edebileceklerini anladıkları zaman sözleşme şartlarını ihlal etmiş ve ödemeleri gereken meblağı ödememişlerdir. Devlet, bu gibi durumlarda mültezimlerin sözleşme şartlarına uymalarını sağlamak ve ödemeleri gereken meblağı onlardan tahsil etmek için bazı tedbirlere başvurmuştur. Bunlar,

- Mültezimin sözleşme şartlarına uyması ve ödemesini düzenli şekilde yapması için uyarılması,
- Ödemelerini aksatan mültezimlerin mallarının müsadere edilmesi,
- Kefillerden zararın karşılanması
- Mültezimlere bırakılan bölgelerin ellerinden alınması gibi tedbirlerdir.

Bu bilgiler doğrultusunda 7 Eylül 1892'de Beyrut ahalisinden olan Selim Tarrad Efendi, Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'ni iltizam olarak almış ve bu iltizamın bedeli olan paranın bir kısmını devlete ödememiştir (BOA, Y.PRK.HH. 25/59-1). Selim Tarrad Efendi'nin hazineye borcunun 2000 kûsur lira olduğu ve bu borcuna mukabil elindeki arazisinin alınarak Beyrut muhasebecisi Abdurrahman Efendi'ye vekâleten devredilmesi istenmiştir (BOA, Y.MTV. 73/34-1). 31 Mart 1893'de Abdurrahman Efendi'nin zorunlu olarak İstanbul'a gitmesi ve orada ölmesinden dolayı yerine Suriye arazisinin komisyon reisi, vekil tayin edilmiştir. Bu durum Anadolu Sadareti'nce de kayıt altına alınmıştır. Ayrıca Selim Tarrad Efendi'ye ait arazi için gerekli muamelenin bir an önce yerine getirilmesi ve hazineye olan borcunun tahsil edilmesi istenmiştir (BOA, Y.MTV., 76/32.1).

### 3.3. Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'nde Emanet Usulünün Uygulanması

Osmanlı Devleti, bazı bölgelerde iltizamı almaya istekli mültezim olmadığı veya o iltizam için yeterli miktarda parayı ödeyebilecek mültezimler bulunmadığında emanet usulünü uygulamıştır. Bazı mültezimler de sözleşme süresi içinde mukataanın gelirlerinde ciddi azalma olduğunu gördükleri zaman sözleşmeyi feshederek iltizamı bırakmıştır. Bu gibi durumlarda zararın daha da büyümemesi için devlet o bölgede emanet usulünü devreye koymuştur. Emanet usulünde devlet, iltizamın büyüklüğüne göre maaşlı memur tayin etmiştir. Tayin edilen bu memurlar da iltizamı devlet adına idare etmişlerdir. Örneğin, Haziran 1909 tarihinde Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'ni maaşlı

bir şekilde idare eden kişi, Müdür Corci Efendi'dir. Corci Efendi'den sonra Temmuz 1909'da çiftliğin idaresi Yusuf Efendi'ye bırakılmıştır (BOA, HH. d... 2618).

Gülhane'de 3 Kasım 1839'da okunan Hatt-ı Hümayun'da “... *alat-ı tahri-biyyeden olup hiçbir vakitte semere-i nafiası görülmeyen iltizamat usul-i muzırrası*”nın kaldırılacağı açıkça ifade edilmiştir. Mart 1840'ta iltizam tamamen kaldırılarak vergilerin, yeni oluşturulan muhassıllık teşkilatı içinde maaşlı memurlar vasıtasıyla emanet usulüne göre toplanması kararlaştırılmıştır (Genç, 1975: 157).

13 Mayıs 1880 tarihli Osmanlı arşiv belgesinde Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'nin emanet usulü ile idare edilmek istendiği anlaşılmaktadır. Bu belgede emanet usulünün uygulanmasına dair şu bilgiler yer verilmektedir. Belgede çiftliğin iltizam bedelinin 2.000 Osmanlı lirası olduğu ve Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'nin mültezime sorunsuz bir şekilde devrinin yapılması için memurların gönderilmesi istenmiştir. İpek mahsulü zamanı geçtiğinden ve 1880 yılı için çiftliğin iltizamına talipli mültezim bulunamayacağından çiftliğin ipek mevsiminden sonra emanet usulü ile idare edileceği belirtilmiş ve 1.500 kuruş maaşla iki memurun istihdamı için izin istenmiştir BOA, Y.PRK.UM. 1/93-2).

### 3.4. Ra'sü'l-Ayn Çiftlik Arazisi Üzerinden Ermenilerin Suriye ve İstanbul'a Sevk Edilmesi

I. Dünya Savaşı sırasında itilaf devletleriyle birlikte hareket eden bazı Ermeni grupları Osmanlı devleti aleyhine faaliyetlerde bulunmuştur. Devlet yöneticileri, bu grupların Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde ayaklanma çıkarma ihtimaline karşı tedbir olarak 1915 yılında tehcir yasasını çıkardı. Çıkarılan tehcir yasası doğrultusunda 23 Mayıs 1915'te Talat Paşa'nın 4.Ordu Komutanlığına gönderdiği şifreli telgrafta tehcire tabi tutulacak Ermenilerin yaşadıkları yerler şu şekilde belirtilmiştir.

- Erzurum, Van ve Bitlis Eyaletleri,
- Halep vilayetinin merkez kazası hariç, İskenderun, Beylan, Cisir eş-Şuğur ve Antakya kazaları dâhilinde köy ve kasabalar,
- Maraş şehri merkezi hariç olmak üzere Maraş Sancağı,
- Adana, Sis ve Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancakları (Halaçoğlu, 2001: 107).

Yukarda belirtilen yerlerdeki Ermenilerin bir kısmı Suriye'de bulunan Şehr-i Zor'a iki bin kişilik kabileler halinde nakledilmiştir. Naklin kolaylıkla gerçekleştirilmesi için daha çok ana yollar ve tren yolları seçilmiştir. Bu güzergâhlardan biri de Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'nin arazisinden geçen tren yoluydu (Halaçoğlu, 2004: 10). I. Dünya Savaşı sırasında Adana'dan Siverek'e gönderilen 2.025 Ermeni, Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'nden geçen tren yolu vasıtasıyla Suri-

ye'deki Deyr-i Zor şehrine sevk edilmiştir. Ayrıca Mardin'de bulunan 1.107 kişi de Ra'sü'l-Ayn çiftlik arazisi üzerindeki tren istasyonu vasıtasıyla İstanbul'a sevk edilmiştir (BOA, DH. ŞFR. 526/9-1).

#### 4. Sonuç

"*Bereketli Hilal*" olarak adlandırılan bölgede bulunan Ra'sü'l-Ayn, 1516 yılında meydana gelen Mercidabık Savaşı sonrasında Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Ra'sü'l-Ayn, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra farklı tarihlerde Şam, Ruha (Urfa), Şehr-i Zor ve Beyrut'tan idare edilmiştir.

Osmanlı Devleti'ne bağlı olup merkezden yüzlerce kilometre uzaklıkta bulunan topraklarda tımar sistemi dışında emanet, iltizam ve malikâne sistemleri uygulanmıştır. Araştırmada elde edilen bilgiler ışığında Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'nde de emanet ve iltizam usullerinin uygulandığı tespit edilmiştir. İltizam sistemiyle Osmanlı Devleti, Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'nden her yıl önemli gelirler elde etmiştir.

Ra'sü'l-Ayn Çiftliği padişah haslarına dahildir. Bu çiftlikten elde edilen gelirlerin yüzde seksenlik kısmı "Hazine-i Hassa-i Şahane" adlı padişah hazinesine aktarılırken geri kalan yüzde yirmilik kısmı da çiftliğin masrafları ve bölgede yaşayan halkın ihtiyaçları için harcanmıştır. İltizam sistemiyle devlet hem nakit ihtiyacını karşılamış hem de bölgede hâkimiyetini artırıp hane hane vergi toplama külfetinden kurtulmuştur.

Ra'sü'l-Ayn Çiftliği mültezimlere devredilirken çiftlikteki bahçeler, bahçelerdeki ağaçlar, depolardaki tohum miktarları, çiftliğin içindeki binalar, hayvanlar, suyolları, havuzlar, değirmenler, alet ve edevatlar ayrıntılı bir şekilde kayıt altına alınmıştır. Kayıt altına alınan bu demirbaşlar şahit ve kefiller huzurunda mültezime zimmetlenmiştir. Örneğin, 26 Mayıs 1856 tarihinde Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'ndeki eşya, hayvan ve ağaçlar çiftliğin eski mülteziminin vekili Mihail, çiftliğin eski nazırı ve devlet memurları huzurunda yeni mültezim Habib-i Necar'a devredilmiştir. Bu devir işleminde çiftlikteki 82.239 adet ağaç 53.070,5 kuruş bedel karşılığında mültezime devredilirken, Sur mağarasındaki alet ve edevatlar 5.628 kuruş bedel karşılığında mültezime devredilmiştir. Bu devir işlemine El-Hada bin Aziz, Mansur Musa bin Eşfude, Hasan Mekarim bin Re'sel-man ve Nazif Cedd-i Adule bin Zahle adlı kişiler şahitlik etmiştir. Ayrıca Sayda eyaleti meclis azası Anton Nasrullah, ser necar Servet Nikola Müdevvir, Sayda eyaleti meclis mütercimi Şükrü, tesviye memuru Muhammed Şakir ve Sayda müşiri tarafından görevlendirilen memur Es-Seyyid Mustafa Feyzi bu devir işlemini tasdik etmişlerdir.

Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'nin gelirlerini iltizam usulüyle kiralayan mültezimler zarar edeceklerini anlayınca bazen ihale şartlarına uymamış ve ödemeleri gereken taksitleri ödememişlerdir. Bu durum karşısında devlet, mültezimleri ihale bedellerini ödemeleri için uyarılmış, uyarıları dikkate almayan mülte-



zimlerin ihaleleri feshedilmiş, malları müsadere edilmiş, mültezimin malları zararı karşılamıyorsa kefillerden bu zararlar karşılanmaya çalışılmıştır.

Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'nin arazilerinden geçen tren yolu vasıtasıyla Erzurum, Van, Bitlis eyaletlerinde, Halep vilayetinin merkez kazası hariç, İskenderun, Beylan, Cisir eş-Şuğur ve Antakya kazaları dâhilindeki köy ve kasabalarda, Maraş şehri merkezi hariç olmak üzere Maraş sancağında, Adana, Sis ve Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancaklarındaki kaza, köy ve nahiyelerde yaşayan Ermeniler, Suriye'de bulunan Deyr-i Zor'a iki bin kişilik kabileler halinde nakledilmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında Adana'dan Siverek'e gönderilen 2.025 Ermeni, Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'nden geçen tren yoluyla Suriye'deki Deyr-i Zor'a sevk edilmiştir. Ayrıca Mardin'de bulunan 1.107 kişi de Ra'sü'l-Ayn çiftlik arazisi üzerindeki tren istasyonu vasıtasıyla İstanbul'a sevk edilmiştir.

## KAYNAKÇA

### Arşiv Vesikaları

#### Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA)

- Bâb-1 Âlî Evrak Odası (BEO), 199/14879-1, 26 Şevval 1310 (13 Mayıs 1893).
- Bâb-1 Âlî Evrak Odası (BEO), 4467/334959-1, 7 Recep 1335 (29 Nisan 1917).
- Bab-1 Asafi Defterhane-i Amire Defterleri (A.DFE. d...), 649, 29 Zilhicce 1268 (14 Ekim 1852).
- Bab-1 Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d...), 5/825, 13 Rebiyülevvel 992 (25 Mart 1584).
- Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1548/45, 16 Eylül 1304 (28 Eylül 1888).
- Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR.), 526/9-1, 19 Ramazan 1334 (20 Temmuz 1916).
- Haritalar (HRT.h.), 408, 29 Zilhicce 1288 (10 Mart 1872).
- Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d.), 15070/5, 21 Ramazan 1272 (26 Mayıs 1856).
- Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d.), 2618, s.36-38, 28 Rebiyülevvel 1328 (9 Nisan 1910).
- İrade Dâhiliye (İ.DH.), 571/39760, 28 Ramazan 1284 (M.23 Ocak 1868).
- İrade Dâhiliye (İ.DH.), 790/ 64210-2, 19 Ramazan 1296 (6 Eylül 1879).
- Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT.), 90/72, 28 Cemaziyülahır 1303 (3 Nisan 1886).
- Maliye Evrak-ı Emiriye Müdüriyeti (ML.EEM.), 92/21, 15 Ağustos 1303 (27 Ağustos 1887).
- Meclis-i Vala Evrakı (MVL.), 758/69, 25 Zilkade 1277 (4 Haziran 1861).
- Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala Evrakı (A.MKT.MVL.), 125/23, 13 Şaban 1277 (24 Şubat 1861).
- Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.), 313/169-1, 27 Rebiyülevvel 1327 (12 Ekim 1909).
- Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.), 73/34-1, 4 Cemaziyülahır 1310 (24 Aralık 1892).
- Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.), 76/32.1, 7 Ramazan 1310 (25 Mart 1893).
- Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa (Y.PRK.HH.), 25/59-1, 14 Safer 1310 (7 Eylül 1892).
- Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.), 1/93-1, 21 Cemaziyülevvel 1297 (1 Mayıs 1880).
- Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.), 1/93-2, 3 Cemaziyülahır 1297 (13 Mayıs 1880).

**Kitap, Tez ve Makaleler**

- Barkan, Ö. L. (1992). Çiftlik. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C.3, s. 292-293). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bozkurt, A. (2017). *Ra'sû'l-Ayn Tarihi (Ortaçağ Dönemi)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Harran Üniversitesi, Şanlıurfa.
- Çiftçiöğlü, F. (2017). XIX. Yüzyılda Tırhala Sancağında Çiftlikler, *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/3, 109.
- Emecen, F. (1999). Osmanlılarda Yerleşik Hayat ve Köylüler. *Osmanlı Ansiklopedisi* (C.IV, s. 94). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Genç, M. (2000). İltizam. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C.22, s. 154). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Genç, M. (1975). Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar*, (8-10 Haziran 1973, Ankara), İstanbul: Kitapevi Yayınlar, 249, 285.
- Günay, H. M. (2004). Metruk, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C.29, s. 415-416). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Halaçoğlü, Y. (2001). *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Halaçoğlü, Y. (2004). *Ermenilerin Suriye'ye Nakli: Sürgün mü, Soykırım mı?*, Ankara: Ankara Ticaret Odası Yayınları.
- İnalcık, H. (1993). Çiftlik. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C.8, s. 313-314). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İnalcık, H. (1998). Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar, Editör: Ç. Keyder ve F. Tabak, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ksenophon, (1998). *Anabasis-Onbinlerin Dönüşü*, Ter.: T. Gökçöl, İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Orhonlu, C. ve Göyünç, N. (1997). Has. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C.16, s. 268-270). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Pala, C. (1996). Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Örgütlenme. *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 7(21), 57-69.
- Pamuk, Ş. (1993). *100 Soruda Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi, (1500-1914)*, Ankara: Gerçek Yayınevi.
- Sevadi Abid Muhammed, (1989). *Ehvâle'l-İctimaiyye ve'l-İktisadiyye fi Bilade'l-Cezire el-Furatiyye*, Basra: Dareş-Şuun es-Sakafiyye el-'amme.
- Şanda, M. N. (2021). 20. Yüzyılda Ceylanpınar Çiftliği. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7(1), 363-382.



**Ek 1:** *Ra'sü'l-Ayn Çiftliği'nin müzayedede şartları ve ihalesine izin verilmesi talebi.*

An Beyrut

Hazine-i Hassa Nezaret-i Aliyesine

23 Nisan sene 96 tarihli telgrafnamelerinden ma'tuf olduğu ve 17 Nisan sene 96 tarihli ve 6 numaralı tahriratları alındı. Çiftlik suret-i mükemmelede icrayı devri beyan buyrulan memurların vusulüne menût olduğundan işin bu ciheti için tabi memur vüruduna intizar olunmakta ise de asıl mesele\_19 Nisan tarihli telgrafta arz olunan şerait ile çiftliğin iltizamı nezaret-i alilerince kabul olunur ise ona göre müzayedeye devam olunmak birde ipek mahsulü zamanı mürûr ettiğinden sonra doksan altı senesi için çiftliğin iltizamına talib bulunmayacağından ve o halde çiftliğin ipek mevsiminden sonra ahzına emanet suretiyle idare olunub yeniden bin beş yüz guruş maaşla iki memur istihdamı lazım geleceğinden istizân olunduğu ve mayıs yevmiyesinden çiftliğin iltizamı mümkün olmadığı halde emanet idaresi için memur istihdamına mezuniyet it'a buyrulması işarati sabıki te'kidten arz ile sadr olacak emrin işarı isti'cal ve çiftliğin bedel senediyesi iki bin aded Osmanlı lirasında talibi uhdesinde olunduğu ilave ve ihtar olunur.

1 Mayıs Sene 96

Mutasarrıf Beyrut Raif









